

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN
COĞRAFYASINDA KURULAN ŞEHİR
DEVLETLERİ İLE ÇİN ARASINDAKİ
MÜNASEBETLER (MİLÂDÎ 73-108)**

**Hazırlayan:
KÜRŞAT YILDIRIM
2501060103**

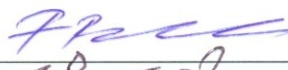
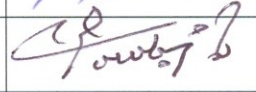
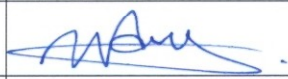
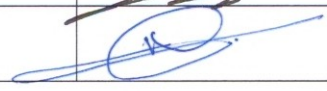
**Tez Danışmanı:
DOÇ. DR. MUALLA UYDU YÜCEL**

**Bu tez İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından
desteklenmiştir. Proje Nu: 9692**

İstanbul 2011

TEZ ONAYI

Enstitümüz Tarih Anabilim- Bilim Dalında **2501060103** Numaralı Kürşat Yıldırım'ın hazırladığı “**Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)**” konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA-TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **07.07.2011, Perşembe** günü saat **11:00'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabul** ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ (2)	İMZA
PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR	Kabul	
PROF. DR. ABDÜLKADİR DONUK	Kabul	
PROF. DR. HAYRUNNİSA ALAN	Kabul	
DOÇ. DR. MUALLA UYDU YÜCEL	Kabul	
YRD. DOÇ. DR. ALİ AHMETBEYOĞLU	Kabul	

ÖZ

Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)

Kürşat Yıldırım

“Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)” adlı tezimiz bugünkü Çin’in izlediği Doğu Türkistan siyasetinin temelleri milâdın başlarında atıldığını göstermektedir. Bu siyaset, işgal ve sindirme yoluyla Doğu Türkistan’ın kaynaklarını ve Çin’in Batı ile kurulan tek bağlantısını elde etme üzerine kurulmuştur. Milâttan önce II. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan topraklarını Chang-ch’ien (m.ö. 172-114) sayesinde keşfeden Çinliler, çeşitli işgallere girişerek milâdî devirlerden hemen önce Doğu Türkistan’da kısmî hâkimiyet sağlamışlardır.

M.Ö. III. yüzyılın sonlarında devlet birliğini sağlayan Çinliler artık içlerine kapanıp birbirleriyle didişmek yerine Doğu Türkistan’ın zenginliğinden pay almak istiyorlardı. Batıdaki büyük medeniyetler Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlar kurmuşlardı ve Çinliler ile diğer Doğululara bu coğrafya üzerinden mal satıyorlardı; Çinliler de mallarını Doğu Türkistan’daki devletler sayesinde batıdaki taliplilerine ulaştırıyorlardı.

Milâdın başlarında Doğu Türkistan’dan çekilmek zorunda kalan Çinliler Hunların da gerilemesiyle m.s. 73 yılında büyük bir işgal hareketi başlattılar. 108 yılına kadar süren bu işgal devresi çeşitli Çin kaynaklarında tafsilatlı olarak anlatılmaktadır. Bu devreden sonra bölgeden çekilen Çin ancak VI. yüzyılda geri dönebilmiştir. Tezimiz bu süreci tüm tafsilatlarıyla ele almış ve milâdın başlarında Doğu Türkistan ve çevresindeki siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel durumu ortaya koymuştur. Çin ile Doğu Türkistan sahasında kurulmuş olan şehir devletleri arasındaki münasebetler daha önce hiç yapılmadık bir şekilde Doğu Türkistan merkez alınarak incelenmiştir. İncelemede devletler arasındaki denge siyasetinin en mükemmel numunelerinden biri olarak Doğu Türkistan’daki devletlerin dış siyasetleri de ortaya koyulmuştur.

ABSTRACT

The Relationships Between the City States Founded in Today's Eastern Turkestan Geography and China (73-108 A.D.)

Kürşat Yıldırım

Our Thesis “The Relationships Between the City States Founded in Today's Eastern Turkestan Geography and China (73-108 A.D.)” shows that the foundations of Eastern Turkestan policy of Today's China have been built in the early Christian era. This policy is established on obtaining resources of Eastern Turkestan and an unique route between China and West by occupation and intimidation. China that discovered the territory of East Turkestan thanks to Chang-ch'ien (172-114 BC) in the late II. century B.C., provided partial dominance in Eastern Turkestan by undertaking a variety of occupations just before Gregorian ages.

Chinese, who attained state unity in the late III century B.C., didn't want to jar with each other anymore and instead of that they aimed to share of the wealth of Eastern Turkestan.

Great West civilizations had established direct commercial ties with Eastern Turkestan and sold goods to Chinese and other eastern peoples via that geography; on the other side Chinese could also sell products to Western peoples through Eastern Turkestan.

While Huns were declining Chinese who had to withdraw from East Turkestan in the early Christian era, launched a large occupation movement in 73 A.D. This occupation period lasted until circuit 108 is described in some detail in various Chinese sources. After this period withdrawn Chinese could hardly come back to the region in VI. century. Our dissertation has lengthily examined this period and handled political, martial, economic and cultural aspects of Eastern Turkestan and his environment. Relations between Chinese Empire and city states founded in Eastern Turkestan has examined in view of center based on region that it has never studied like this. Foreing policy of Eastern Turkestani city states has shown as a perfect sample on balance policy in international relations.

ÖNSÖZ

“Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)” adlı Yüksek Lisans tezimizi hazırlarken ana kaynak olarak Çin kaynaklarını kullandık. Çalışmamıza başlarken herbiri yüzlerce cilt olan kaynakları tek tek tarayarak gerekli fişleri tuttuk. Bu süreçte Grek, Arap ve Türk ana kaynaklarıyla da kısmî mukayeseler yaparak Çin kaynaklarının verdiği bilgileri tahlil ettik.

Çalışmamızda kullanılan Doğu Türkistan ve Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” yani “Batı Toprakları” tabirinin tarihî ve coğrafi sınırlarını çizmeye çalıştık, terimin kaynaklardaki durumunu inceledik ve Çin kaynaklarında bölgeye dair verilen ilk bilgileri derleyip topladık.

Okuyucuyu esas tez konumuza hazır hale getirmek için öncelikle milâdın başlarında Çin’den Batıya giden yolları tespit ettik. Bu yollar sadece birer ulaşım yolu değildi; aynı zamanda ticarî, siyasî, diplomatik ve askerî faaliyetlerin yürütüldüğü yollardı. Doğu Türkistan’daki büyük şehir devletleri bu yollar üzerinde kurulmuştu. Bu yollara hâkim olan bölgeye hâkim oluyordu.

Yine konuya hazırlık için tamamen ana kaynaklara dayanarak en eski devirlerden m.s. II. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Türkistan ile Çin arasındaki münasebetlerin genel bir tablosunu çizdik.

Çalışmamızda m.s. I. yüzyılda Doğu Türkistan sahasında siyasî faaliyete sahip 36 şehir devleti tespit ettik. Bu devletler hakkında kaynaklardaki tüm bilgileri bir araya getirmekle kalmayıp bu devletlerin haritadaki bugünkü konumu ve adlarıyla ilgili ayrıntılı tahliller yapmaya çalıştık. Bu devletler hakkında ilgili devre ait siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel tüm bilgileri sunduk. Bunu yaparken devletlerin Çin ile ilişkileri, Çin’in bölgede 73-108 yıllarında yürüttüğü işgali hazırlayan sebepleri, işgal sürecini ve Çin’in bölgeden çekilişini Doğu Türkistan’ı merkez alarak inceledik. Tezimizi tamamladığımızda Doğu Türkistan topraklarının hem Çinliler hem de Hunlar için varlık sebebi olduğu neticesine vardık. Öyle ki Hunlar ve Çinliler Doğu Türkistan’ı elde tuttuğu müddetçe güçlü kalabiliyorlardı; üstelik kaynaklardaki

tespitlerimize göre Çinli devlet adamları Doğu Türkistan'ı (Çin kaynaklarında “Hsi-yü”) “Hunları sağ kolu” olarak nitelendiriyorlar ve ancak Doğu Türkistan'a hâkim olunursa varlıkları için tehdit teşkil eden Hunların yenilebileceğine inanıyorlardı. Gerçekten de Hunlar Doğu Türkistan'da hâkimiyetlerini yitirdikleri dönemlerde zayıflamış ve nihayetinde yok olmuşlardır.

Tezimizi hazırlarken Doğu Türkistan'ı merkez aldığımız için bölgenin dört bir yanında tespit ettiğimiz 16 devleti de tek tek inceledik. Bu devletlerin Doğu Türkistan'daki devletlere ne gibi siyasî, askerî, ekonomik ve ticarî tesirler yaptıklarını ortaya koymaya çalıştık. Böylece bölge siyasetini çok dinamikli olarak ele almayı hedefledik. Etraftaki bu devletlerin siyasî, askerî, ekonomik ve ticarî münasebetlerinden ayrı bir Doğu Türkistan-Çin münasebetleri düşünülemezdi. Böylece Çin'in sadece Doğu Türkistan topraklarına ve ticaretine hâkim olmayı hedeflemekle kalmayıp kendisiyle batıdaki Roma ve Part gibi büyük devletler arasında ticaret yapan Doğu Türkistanlıları devreden çıkarıp doğrudan temasa geçmeye çalıştığı da görülmektedir. Bu maksatla m.s. 97 yılında Doğu Türkistan'dan yola çıkıp Part İmparatorluğu'na, oradan daha batıya, Roma İmparatorluğu'nun doğusuna ve Suriye dolaylarına gönderilen Çin elçisi ve seyyahı Kan-ying'in seyahati Çin tarihinde bir ilktir*.

Çalışmamıza konu olan devreyi daha iyi anlayabilmek için Doğu Türkistan topraklarına 73-108 yıllarında sefer ettiğini tespit ettiğimiz 6 Çinli generalin biyografilerini bulduk. Generallerin bölgedeki faaliyetlerini en ince detaylarına kadar aktardık ve faaliyetlerine dair Çin imparatorlarına sundukları raporları da tercüme ettik.

Yine incelememizi tamamlaması açısından Doğu Türkistan'daki ve onun civarındaki devletler ile Çin arasındaki siyasî ve diplomatik münasebetlerin istatistiğini çıkardık ve ayrıca Doğu Türkistanlı devletlerin kaynaklarda kaydedilmiş olan ekonomik kaynaklarını, ürettikleri malları, nüfus ve asker sayılarını tek tek yazdık.

* Bu seyahati tafsilatlı olarak şu çalışmamızda tanıttık: Kürşat Yıldırım, “Çin'in Doğu Türkistan Coğrafyasını İşgali Esnasında Orta Doğu'ya Gönderdiği Seyyah: Kan Ying (m.s. 97)”, **Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler Sempozyumu 23-24 Mayıs 2011**, İstanbul (Baskıda).

Oldukça erken bir devirde ve bu kadar kısa devrede bazı hadiseler iç içe geçince çalışmamızın son bölümüne Çin tarihinin en mühim kronolojik ana kaynaklarından olan Tzu-chih T'ung-chien'den tespit ettiğimiz 73-108 yılları arasındaki hadiselerin kronolojik listesini ekledik. Böylece bazı hadiselerin takibinin daha kolay olacağını ümit ediyoruz.

Okuyucuya fikir vermesi için çalışmamızın sonuna bazı Çince metinlerin faksimile ve bilgisayarda yazılmış hâlini verdik ve bir de m.s. I. yüzyılda bölgeyi gösteren bir harita ekledik.

İlmî hayata atılırken Azerbaycan (2004-2005), Rusya (2006), Kazakistan (2006), Çin (2006-2007) ve Suriye (2008)'de yaptığım çalışmalar esnasında yardımlarını gördüğüm insanlara teşekkür ediyorum. Bakü Devlet Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Tarih Bölümü mensuplarına, Rusya Derbent ve Kazakistan Aktau bölgesindeki dostlarıma, Pekin Üniversitesi Tarih Bölümü ve Pekin Milletler (Minzu) Üniversitesi Türkoloji Bölümü mensuplarına teşekkür ederim.

Anne ve babama destekleri için teşekkürler.

Avrasya Bir Vakfı'na 2007 yılında sağladıkları burs desteği için teşekkür ederim.

Tezimi yazarken sağladığı burstan dolayı Türk Petrol Vakfı'na teşekkür ederim. Çalışmalarım esnasında her türlü yardımlarını ve teşvikini gördüğüm muhterem hocamız Prof. Dr. Abdülkadir Donuk'a ve ilmî rehberim ve danışman hocam Doç. Dr. Mualla Uydu Yücel'e müteşekkirim. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalımızın değerli mensupları hep yanımdaydılar.

Biricik fedakâr eşim, Elvin'im olmasaydı bu çalışma kesinlikle olmazdı.

Çalışmamı Hakkâri'nin Yüksekova ilçesi Dağlıca köyünde konuşlanan Motorize Piyade Taburu'ndaki yiğitlere ithaf ediyorum.

Kürşat Yıldırım

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	xi

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

1. GİRİŞ.....	1
2. KAYNAKLAR.....	6
1- ANA KAYNAKLAR.....	6
a- Çin Kaynakları.....	6
b- Grek Kaynakları.....	10
2- ÇİN KAYNAKLARI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	11

I. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN SAHASI VE ÇİN İLE MÜNASEBETLERİN BAŞLANGICI

1. DOĞU TÜRKİSTAN VE HSI-YÜ (“BATI TOPRAKLARI”)TABİRİ.....	14
2. DOĞU TÜRKİSTAN SAHASINDAKİ YOLLAR (M.S. I. YÜZYIL).....	18
3. BAŞLANGICINDAN M.S. II. YÜZYILIN SONLARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN MÜNASEBETLERİ.....	22

II. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ ÜLKELER VE ÇİN İSTİLASI (M.S. 73-108)

1. SHA-CH'E (YARKEND).....	39
2. SHU-LE (KAŞGAR).....	46
3. ÖN CH'E-SHIH (TURFAN).....	49
4. ARKA CH'E-SHIH (TURFAN).....	51
5. YEN-CH'I (KARASAR).....	53
6. CHÜ-MI (KERİYA).....	55
7. YÜ-T' IEN (HOTEN).....	57
8. P'U-LEI (ESKİ BARKÖL).....	59
9. I-CHIH (BARKÖL).....	60
10. TUNG (DOĞU) CHÜ-MI	61
11. HSI-YEH (KARGALIK).....	61
12. TZU-HE (ŞAHİDULLA).....	63
13. TE-JO (MAZAR).....	64
14. P'I-SHAN (GUMA).....	64
15. KUEI-TZU (KUÇA).....	65
16. KU-MO (AKSU).....	66
17. WEI-T'OU (SAFİRBAY).....	67
18. WEN-SU (UÇ TURFAN).....	68
19. WEI-HSÜ.....	69
20. CHING-CHÜEH (NİYA).....	69
21. JUNG-LU.....	70
22. HSIAO-WAN (KÜÇÜK WAN).....	70
23. WU-CHA.....	71
24. CH'IEH-MO.....	72
25. SHAN-SHAN (ÇARKLIK).....	73
26. CH'U-LE.....	73
27. YÜ-LI.....	74
28. CH'AN-HUAN.....	74

29. WU-T'AN-TZU-LI.....	75
30. KU-HU.....	75
31. P'U-LI.....	76
32. WU-LEI.....	76
33. WU-LEI (BUGUR).....	77
34. WEI-LI (KORLA).....	77
35. SHAN-KUO (KIZIL SANGIR).....	78
36. PEI-LU.....	79

III. BÖLÜM

I. YÜZYILDA DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASINI ÇEVRELEYEN DEVLETLER

1. BÜYÜK YÜEH-CHIH (KUŞAN).....	80
2. KAO-FU (KABİL).....	85
3. T' IEN-CHU (HİNDİSTAN).....	86
4. TUNG-LI.....	87
5. LI-I (SOGDİANA).....	88
6. T'IAO-CHIH (CHARACENE).....	88
7. AN-HSI (PART).....	89
8. TA-CH'IN (SURİYE).....	91
9. CHI-PIN (KAŞMİR).....	92
10. WU-I-SHAN-LI (HERAT).....	93
11. TA-WAN (FERGANA).....	94
12. K'ANG-CHÜ.....	96
13. YEN.....	97
14. YEN-TS'AI (ALAN).....	97
15. ÇİN.....	98
16. HUN.....	98

IV. BÖLÜM

BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN SAHASINA M.S. 73-108 TARİHLERİ ARASINDA SEFERE ÇIKAN ÇİNLİ KOMUTANLARIN BİYOGRAFİLERİ VE ÇİN İMPARATORUNA SUNDUKLARI RAPORLAR

1. KENG-PING.....	100
2. KENG-K'UEI.....	104
3. KENG-KUNG.....	105
4. PAN-CH'AO.....	110
5. PAN-YUNG.....	124
6. LIANG-CH'IN.....	124

V. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNİN İSTATİSTİKİ VERİLERİ VE KRONOLOJİK LİSTESİ

1. MİLADIN BAŞLARINDA ÇİN İLE BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN VE CİVARI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İSTATİSTİĞİ	
a- Siyasî İlişkiler.....	127
- Çin'e Hediye Gönderen Devletler.....	127
- Çin'e Haraç Veren Devletler.....	128
- Çin'den Hediye Alan Devletler.....	130
- Çin'e Rehine Gönderen Devletler.....	132
b- Ekonomi.....	133
- Tarım.....	133
- Hayvancılık.....	133
- Yeraltı Kaynakları.....	133
- Sanayi Malları.....	133
c- Nüfus ve Asker Miktarı.....	134

- Doğu Türkistan Coğrafyası.....	134
- Doğu Türkistan'ın Komşuları.....	137
2. TZU CHIH T'UNG CHIEN'E GÖRE 73-108 YILLARI ARASINDAKİ HADİSELERİN KRONOLOJİK LİSTESİ.....	138
SONUÇ.....	148
KAYNAKÇA.....	151
EK: ÇİNCE METİNLER.....	170
HARİTA.....	178

KISALTMALAR

AA- Acta Asiatica

AM- Asia Major

BAGS- Bulletin of the American Geographical Society

BSOAS- Bulletin of the School of Oriental and African Studies

CAJ- Central Asiatic Journal

CKLSTM- Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien

DLT- Divanü Lûgat-it-Türk

DTCF- Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

EHR- The English Historical Review

GA- Geografiska Annaler

GJ- The Geographical Journal

HHHY- Hsi Han Hui Yao

HHS- Hou Han Shu

HJAS- Harvard Journal of Asiatic Studies

HS- Han Shu

İA- İslam Ansiklopedisi

JA- Journal Asiatique

JAIGBI- The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland

JAOS- Journal of the American Oriental Society

JAS- The Journal of Asian Studies

JSAS- Journal of South Asian Studies

MRDTB- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko

PFEH- Papers on Far Eastern History

PS- Pei Shih

SC- Shih Chih

SE- Sovetskaya Etnografiya

SKC- San Kuo Chih

SPP- Sino-Platonic Papers

TA- Türk Ansiklopedisi

TC- T'ung Chih

TCTC- Tzu Chih T'ung Chien
TD- Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
TDA- Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TED- Tarih Enstitüsü Dergisi
TDED- İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TFYK-Ts'e Fu Yüan Kuei
TM- Türkiyat Mecmuası
TP- T'oung Pao
TPYL- T'ai P'ing Yü Lan
TS- T'ang Shu
TT- T'ung Tien
TY- Tz'u-yüan
VDI- Vestnik Drevnei Istorii
WHTK- Wen Hsien T'ung Kao
Yay- Yayınevi

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

1. GİRİŞ

Doğu Türkistan en eski devirlerden bugünlere kadar dünyanın en önemli ticaret, ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Sahip olduğu coğrafî ve stratejik değeriyle doğudaki Kore, Mançurya, Çin, Hindistan ile batıdaki İran, Yunan ve Roma arasında hem bir köprü vazifesi görmüş hem de tüm bu kültürlerle içli dışlı olma fırsatına kavuşmuştur. Batıdaki medeniyetler Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlar kurmuş ve Çinlilere sattıkları malları Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla Çin topraklarına ulaştırabilmişler; yine Çinliler de mallarını Doğu Türkistan'daki devletler sayesinde batıdaki müşterilerine satabilmişlerdir.

Doğu ve Batı arasında aracılık vazifesi gören Doğu Türkistan'ın kendisi de başlı başına büyük bir değerdir. Doğu Türkistan gerek yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gerekse medenî şehirleri ile oldukça ileri bir kültürün ve medeniyetin temsilciliğini yapıyorlardı. Arkeolojik çalışmalar dünyanın en eski yerleşik kültürlerinden birinin Doğu Türkistan'da bulunduğunu tespit etmiştir¹. Tarih boyunca çok sayıda kavim çeşitli vesilelerle Doğu Türkistan coğrafyası ile temasa geçmiştir. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden anlaşılabileceği gibi Doğu Türkistan'daki etnik hareketlilik had safhada olsa da şehir kültürü önemli bir merhale kat etmiştir. Bu şehir kültürünü ortaya çıkaran etken ise ticarî ve ilmî faaliyetlerdir.

Tarih boyunca birçok devlet Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiştir. Bu devletlerden birisi de Çin İmparatorluğu'dur.

Çinliler Ch'in sülalesinin başa geçmesiyle ancak m.ö. 221 yılında devlet birliği sağlayabilmişlerdi. Çinlilerin doğal yaşam alanı olan Wei ırmağı havzası oldukça sınırlı hayat şartlarını beraberinde getiriyordu². Geleneksel Çin kültürünü bu havzada kısıtlanan köylüler oluşturmaktaydı. Feodal yapı içerisinde yaşayan

¹ Mesela bkz. J. P. Mallory-Victor H. Mair, **The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West**, London, 2000.

² Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara, 1981, s. 14-15.

Çinliler ancak tahıl ile yaşayabilirdiler ve hiçbir ticarî imkânâ sahip değillerdi. Bu düşünce en eski Çin şiirlerine de yansımış ve yabancı olanlar “tahıla el koyanlar” olarak tahayyül edilmişti³. İçlerine kapanık Çinliler birbirleriyle didişmeyi bırakıp tek bir devlet çatısı altında toplandıktan sonra gözlerini, ürettikleri ipeği ve diğer malları vererek yerine ihtiyaç duydukları malları alacakları pazarlara diktiler. Büyük Hun İmparatorluğu’nun bânisi Mo-tun’un babası T’ou-man devrinde (m.ö. 210’lardan önce) Hunlar en verimli otlakları olan Ordos bölgesini artık Çinlilere kaptırmışlardı ki bu topraklar Çinlilerin o devre kadar ulaştığı en batı uç idi. Bunun yanında Çin’in nüfusu m.ö. 221 yılında 20 milyonu geçmiş ve gitgide artarak m.s. 2 yılında 60 milyona ulaşmıştı ki bu nüfusu beslemek için 40 milyon hektar ekili tarla gerekiyordu⁴. Bu yayılma ve genişleme sürecinde Çinliler ordularını Türkler gibi teşkilatlandırmışlar ve Türklerle mal alış verişi yaparak ticaretten kâr etmeye başlamışlardı. Büyük Hun İmparatorluğu’nun kurulmasından sonra Mo-tun’a yenilip Hunlara vergi vermeye başlayan Çinliler Mo-tun’un ölümünden sonra İmparator Wu devrinde (m.ö. 140-78) hem ticaret yollarına hem de bereketli topraklara hâkim olmak için dikkatlerini Hsi-yü (“Batı Toprakları”) dedikleri Doğu Türkistan’a yöneltmişlerdi.

Çinliler Doğu Türkistan’ı Hunların sağ kolu olarak görüyorlar ve Doğu Türkistan’a hâkim olmanın Hunların sağ kolunu kesmek manasına geldiğini söylüyorlardı. Gerçekten de milâdî devirlere takaddüm eden yıllarda Çinlilerin Doğu Türkistan’a yönelmeleri Hunların sonunu getirmiş ve Hunlar gittikçe zayıflayarak ikiye bölünmüşlerdi. Bu gerçek Mo-tun’un m.ö. 176 yılında Çin İmparatoru’na yazdığı mektupta hâkim olduğu toprakların merkezine Doğu Türkistan’ı koymasıyla da kendisini gösterir⁵. Çinliler Mo-tun’un ölümünden sonra Tarım havzasının güneyindeki yollardan Doğu Türkistan içlerine girmişler, bazı Çinli tüccarlar Fergana’daki devletlere kadar uzanmışlardı. Bu toprakların keşfinde en büyük pay şüphesiz seyyahlık ve casusluk vazifelerinde bulunan Chang-ch’ien (m.ö. 172-114)’e

³ Tafsilat için bkz. James Legge, **The Chinese Classics: With A Translation, Critical And Exegetical Notes, prolegomena, and copious indexes**, 5 Cilt, Hong Kong- London, 1861-1872.

⁴ Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, “Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors”, **Ambio**, C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998, ss. 572-575.

⁵ **HS**, 94A, s. 3757: “Bundan sonra Lou-lan, Wu-sun, Hu-kai ile, bunlardan başka, onların yakınlarındaki yirmi altı devletin hepsi alındı”.

aittir⁶. Çin'den batıya giden yol açıldıktan sonra çeşitli Çin malları Doğu Türkistan'a ve Baktriya'ya akıyordu; bölge tüccarları ise buradan aldıkları malları batıya ve Suriye'ye götürüyorlardı. Çinliler ipek getiriyorlar ve oradan çeşitli kumaş, dokuma, halı, cam, değerli metaller, yeşim taşı, mercan, ilaç, baharat, at, deve vesaire alıyorlardı. Çin malları İran ve Suriye üzerinden Roma İmparatorluğu'na kadar gidiyordu⁷ ve aynı süreç tersine de işliyordu. Çin bu sırada işgal ettiği Doğu Türkistan'ı idare etmek için çeşitli idari birimler yanında Doğu Türkistan Genel Valiliği kurmuştu ki bu sistem modern sömürgecilik sisteminin en mükemmel prototipi olarak addedilebilir. İstila ettiği topraklarda kurduğu tımar sistemi⁸ ile hem tarımsal ürün hem de asker ihtiyacını karşılıyordu. M.S. 9 yılında Wang-mang darbeyle Çin tahtına geldikten sonra Çin'de doğan karmaşadan istifade eden Doğu Türkistan devletleri Çin'e karşı başkaldırıp münasebetlerini kestiler ve hep birlikte tekrar akrabaları olan Hunlara tâbi oldular.

M.S. 9 yılından sonra artık zayıflamış ve ikiye ayrılmış olan Hunlar Doğu Türkistan'da tek söz sahibi olmayacaklardı. Yarkend, Hoten, Turfan ve Çarklık gibi devletler bölgede hâkimiyet mücadelesi veriyorlar ve birbirleriyle kâh ittifak kuruyorlar kâh birbirlerine saldırıyorlardı. Devletler bu süreçte denge siyasetinin en ince ayrıntılarına başvurarak Hun ve Çin gibi iki büyük güç arasında dengeleyici vazifesi üstlenmişler, kuzey ve güney ticaret yollarına hâkim olmaya girişmişlerdi. Bu durum 73 yılına kadar devam etmişti.

Bu arada Kuzey Hun İmparatorluğu m.s. 83-87 yıllarında tamamen çökmüştü⁹. Son yılda Hsien-peï'ler Hunları yenmiş ve Hun İmparatoru'nu öldürmüşlerdi. Kuzey Hunlarından geri kalanlar batıya doğru hareket edip 91 yılında İli vadisine girdiler. Hsien-peï'ler onların önceki topraklarına hareket edip hâkim güç olarak Hunların yerini aldılar ve batıda Wu-sun'ların yaşadığı topraklara kadar yayıldılar¹⁰.

⁶ Chang-ch'ien'in Doğu Türkistan'daki faaliyetleri için bkz. L. A. Borovkova, *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.*, Moskva, 2001, s. 90 vd.

⁷ V. İ. Avdiyev, *İstoriya Drevnego Vostoka*, Moskva, 1953, s. 663.

⁸ Ayrıntılar için bkz. I. Bölüm, 3. Kısım.

⁹ Bu devirdeki Hun Çin mücadeleleri için bkz. W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, 1939, s. 255 vd.

¹⁰ Christopher I. Beckwith, *Empires of Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton-Oxford, 2009, s. 90.

Çin İmparatorluğu 73 yılında tüm imkânlarını seferber ederek büyük ordularla Doğu Türkistan'ı istilaya girişti. Bu istila Kuzey Hunlarına da vurulan son darbeydi ve Hunlar artık gitgide batıya kaymaya başlamışlardı. Bu sırada proto-Moğol Wu-huan ve Hsien-pei'ler de güneye doğru inerek bu süreci hızlandırmışlardı. Doğu Türkistan'daki devletler hiç olmadığı kadar büyük bir baskı ve kıyımla karşı karşıya idiler. Her ne kadar kaynaklarda Hoten gibi bazı devletlerin Çin istilasına tam destek verdiği ve Çin'i "baba gibi" gördüğü yönünde kayıtlar yer alsa da bu kaynakların tarafsızlığı tartışmalıdır ve bunlar işgalci kuvvetlere ait kaynaklardır. Üstelik Hoten Devleti Hunlara karşı Çin'i çok iyi kullanmıştı ve Hunların kendilerinden intikam almalarından korkuyorlardı¹¹. Çin'in bu büyük istilasını Pan-ch'ao (32-102) devrinde zirveye çıkmıştır. Siyaset ve diplomasi üstadı bu general sayesinde Doğu Türkistan I. yüzyılın sonlarında tamamen Çin hâkimiyetine girdi; ticaretin tamamı üzerinde kontrol sağlayarak muazzam bir zenginliğe erişti. Bölge devletlerinin bazı müstakillik girişimleri çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Bölgedeki isyanlara daha fazla dayanamayan Çin 107-108 yıllarında geri çekilmek zorunda kaldı. Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi ve tüm Çin birlikleri Çin'in en batı sınırı olan Tun-huang'ın doğusuna çekildi. M.S. 107-108 yılından sonra da Çinliler bölgeye hâkim olmak için münferit girişimler yapmışlarsa da bir netice elde edememişlerdir.

Çalışmamızda 73 yılında başlayıp 108 yılında sona eren bu büyük işgal devresini tüm ayrıntıları ve rakamlarıyla incelemeye çalıştık. Bunu yaparken bu döneme ait Han Shu, Hou Han Shu gibi ana kaynaklardan başka dönemle ilgili bilgi veren diğer tüm ana kaynaklardan istifade ettik. Ana kaynaklarda verilen bilgileri açıklamak için çeşitli araştırma eserlerine başvurmayı da ihmal etmedik. Çalışmanın dilini mümkün olduğunca ana kaynaktaki ifadeleri yansıtacak biçimde vermeye çalıştık; bu hususta kendi çalışmamız olan **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**¹², kelime karşılıkları için hareket noktamız oldu. Böylece hem kelimesi kelimesine tercümenin olumsuzluklarından hem de metnin kastettiği anlamı verecek şekilde tercümenin doğurabileceği hatalardan kaçınmayı ümit ediyoruz. Çalışmada Wade-Giles çevriyazım sistemi kullanılmıştır. Karışıklığa mahal vermemek için

¹¹ McGovern, **a.g.e.**, s. 266 vd.

¹² Kürşat Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2010.

daima yer adlarının ana kaynakta geçen Çince evri yazımını ve parantez içinde Türkçesini verdik. Parantez içinde verdiğimiz Türkçe ad, Çince adın atfedildiğini tespit ettiğimiz yerin bugünkü Türkçe adıdır. Bu yerler için mümkün olduğunca coğraf, tarih ve etimolojik tahliller yürütmeye çalıştık.

2. KAYNAKLAR

1- ANA KAYNAKLAR

a- Çin Kaynakları

Bugünkü Doğu Türkistan sahasının erken tarihini araştırmak için elimizde tarihî öneme ve ciddiyete sahip ana kaynak olarak sadece Çin kaynakları mevcuttur. Bahaeddin Ögel'in haklı olarak belirttiği gibi Çin kaynakları ordu için düzenlenmiş raporlardan doğmuştur. Bundan dolayı kesin ve sağlamdır. Grek ve Roma kaynaklarında verilen bilgiler (özellikle Mo-tun'un babası T'ou-man'ın çağında Orta Asya için) söylentilere dayanır¹³.

Bu kaynaklar şunlardır:

1- Shih Chih: 130 ciltlik bu eser, Han sülalesi devrinde yaşayan Szu Ma-Ch'ien (m.ö. 145-86) tarafından yazılmıştır. Bu eser bir tür o devre kadar olan “Çin genel tarihi”dir¹⁴. Eser İmparator Huang (m.ö. 2679?)'tan Han İmparatoru Wu (m.ö. 122)'ya kadar 2636 yıl süren olayları ihtiva etmektedir. Biz çalışmamızda Szu Ma-ch'ien'in yazdığı esas nüsha ile beraber Chi-chieh, So-yin ve Cheng-i nüshalarını da alan ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı esas aldık.

2- Han Shu: Pan-ku (m.s. 32-92) tarafından yazılan eser 120 cilttir. Pan Ku, m.s. 82'de yirmi yıllık bir çalışmanın ardından eserin yarısından fazlasını bitirmiştir. Bu sırada bazı siyasî nedenlerle hapse atılmış ve orada ölmüştür. Bunun üzerine eserin kalanını kız kardeşi Pan Chao m.s. 111 yılında tamamlamaya muvaffak olmuştur.

¹³ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara, 1981, s. 181.

¹⁴ T'ang-chi, “Türk Tarihine Âid Çin Kaynakları”, **TED**, Nu: 2'den ayrı basım, İstanbul, 1971, s. 182.

Han Shu, Önceki Han Devleti'nin (m.ö. 206-m.s. 25) resmi sülale yıllığıdır. Bu eser m.ö. 206-m.s. 23 yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir. Han Shu, daha sonra T'ang devrinde Yen Shih-ku (m.s. 581-645) tarafından şerh ve istinsah edilmiştir¹⁵. Çalışmamızda esas nüsha ile beraber, Yen Shih-ku tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı kullandık.

3- Hou Han Shu: Sung devrinde Fan-yeh (m.s. 398-445) tarafından yazılan 120 ciltlik bir eserdir. Sonraki Han Devleti'nin resmi sülale yıllığı olarak m.s. 25-220 yılları arasındaki devreyi ihtiva etmektedir. Fan-yeh eserin 90 ciltlik kısmını tamamladıktan sonra öldürülmüştür. Sonradan Liang sülalesi devrinde (m.s. 502-556) Liu-chao, 3. yüzyılda Szu Ma-piao tarafından yazılan Hsü Han Shu'dan 30 ciltlik kısmı Hou Han Shu'ya ekleyip haşiyeler düşerek eseri tamamlamıştır ki bu ikinci bir kitap gibi addedilmiş ve Hou Han Shu Chih¹⁶ adı verilmiştir. Eser, Li Hsien (m.s. 654-684) başkanlığındaki bir heyet tarafından şerh ve istinsah edilmiştir. M.S. 25-220 yılları arasındaki olayları ihtiva eden bu eser tezimizle doğrudan alakalı bölümleri içermektedir. Bilhassa “Doğu Türkistan” adıyla yer alan 88. cildi çok mühimdir. Bunun yanında tezde bölüm ve sayfa numaraları gösterilmiş olan biyografiler hayli zengin malumatlar vermektedir. Çalışmamızda Hou Han Shu'nun esas nüshası ile beraber, Li Hsien tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı esas aldık.

4- San Kuo Chih: Wei (220-280), Shu Han (221-263) ve Wu (222-280) devletlerinin resmi sülale yıllığı olan bu eser Chin sülalesi devrinde Ch'en-shou (m.s. 233-297) tarafından yazılmıştır. Bu eser, Wei kitabı 30, Shu Han kitabı 15, ve Wu kitabı 20 cilt olmak üzere toplam 65 cilttir. Esere P'ei Sung (m.s. 372-451) tarafından haşiyeler düşülmüştür. Çalışmamızda P'ei Sung'un haşiyelerini de ihtiva eden nüshanın Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de yapılan baskısını kullandık.

¹⁵ Bkz. A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, **China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23**, Leiden, 1979, s. 39 vd.

¹⁶ 後漢書志.

5- Wei-lüeh: Yü Huan tarafından 3. yüzyılda yazılan eser resmi sülale yıllığı olmamasına rağmen çok mühim bilgiler içermekte ve 239-265 yılları arasındaki olayları ihtiva etmekteydi. Ne yazık ki eserden bugüne sadece Bugünkü Doğu Türkistan topraklarına dair “Batı Jung’ları” bölümü kalmıştır. Doğrudan konumuzla alakalı olan bu bölüm, San Kuo Chih’in 30. cildinin 1 numaralı haşiyesinde yer almaktadır (s. 858-863).

6- Tzu Chih T’ung Chien: Szu Ma-kuang (1019-1086) tarafından hazırlanan bu kronolojik eser m.ö. 402 yılından başlayıp m.s. 959 yılında kadar geçen hadiselerin tam bir kronolojik listesini vermektedir. 320’den fazla kaynak taranarak 1084 yılında 19 yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanmıştır¹⁷. Esere 13. yüzyılda Hu San-sheng (1230-1302) tarafından haşiyeler düşülmüştür. 294 cilt halindeki bu eserde m.s. 73-108 yıllarına ait hiçbir yerde bulunmayan bazı bilgiler mevcuttur. Eserin haşiyeli baskısı 1997 yılında Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından Beijing’de yapılmıştır; çalışmamızda bu baskıyı kullandık.

7- T’ung Tien: Wei Shu’nun Doğu Türkistan’ı (Çin kaynaklarında “Hsi-yü”) konu edinen kayıp bölümlerini de içermesi¹⁸ açısından önemli olan bu eserin yazarı Tu-yu (735-812), bir yazara göre İbn Haldun kadar şümüllü siyasî bakış açısına sahiptir¹⁹. Ansiklopedi mahiyetindeki 200 ciltlik bu mükemmel eser, 801 yılında tamamlanmıştır²⁰. 191-193. ciltleri Doğu Türkistan’a dair başlangıçtan 800’lere kadar tafsilatlı bilgiler vermektedir. Oldukça orijinal bir kaynak olan bu eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 2003 yılında Beijing’de yapılan 4. baskısından (1. baskı 1981) faydalandık.

¹⁷ Han Yu-shan, **Elements of Chinese Historiography**, California, 1955, s. 50; A. F. P. Hulseyé, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁸ C. Czegledy, **Turan Kavimlerinin Göçü**, çev., G. Karaağaç, İstanbul, 1999, s. 161.

¹⁹ R. G. Hoyland, **Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam (Studies in Late Antiquity and Early Islam)**, Princeton, 2001, s. 244.

²⁰ E. Balazs, “L’Histoire Comme Guide de La Pratique Bureaucratique (Les Monographies, Les Encyclopédies, Les Recueils de Statuts)”, **Historians of China and Japan**, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961, s. 90 vd.

8- T'ai P'ing Yü Lan: Li Fang (925-996) başkanlığındaki bir heyet tarafından 977-983 yıllarında yazılan ansiklopedik mahiyetteki eser 1000 cilttir. Eserin çok fazla sayıda kaynak taranarak oluşturulduğu görülmektedir. Eserin 792-798. ciltleri Doğu Türkistan'a ("Hsi-yü") ayrılmıştır. Eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1997 yılında Taipei'de yapılan baskısı kullanılmıştır.

9- Ts'e Fu Yüan Kuei: Wang Ch'in-jo başkanlığındaki bir heyet tarafından 1005-1013 yıllarında yazılmış takriben bin yıllık olayları içeren çok kapsamlı bir ansiklopedik eserdir. 1000 ciltlik eserin 957-958. ciltlerinde bugünkü Doğu Türkistan'da kurulmuş olan şehir devletleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1982 yılında Beijing'de yapılan baskısına müracaat edilmiştir.

10- T'ung Chih: Cheng Ch'iao (1104-1162) başkanlığındaki bir heyet tarafından 1161 yılında tamamlanan ansiklopedik mahiyetteki bu eser 200 ciltten oluşmaktadır. Oldukça tafsilatlı, tarihî ve edebî bakımdan da yüksek değere sahip²¹ olan eserin kendisinden sonraki (özellikle Mançu devrindeki (1616-1911)) tarihçileri etkilediği bilinmektedir²². Eserin 196. cildi "Hsi-yü" yani "Doğu Türkistan" hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1935 yılında Shang-hai'da yapılan baskısı kullanılmıştır.

11- Wen Hsien T'ung Kao: Ma Tuan-lin (1245-1322) tarafından 1317 yılında tamamlanan eserin T'ung Tien'i model alarak yazıldığı anlaşılmaktadır. 348 cilt olan eserin 336-339. ciltleri bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası hakkında kendi devrine kadar olan en eski bilgileri sunmaktadır. Eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 2006 yılında Beijing'de yapılan 5. baskısı (1. baskı 1986) kullanılmıştır.

²¹ Bkz. Si Han, "A Chinese Word on Image – Zheng Qiao (1104-1162) and His Thought on Images", **Gothenburg Studies in Art and Architecture**, Nu: 25, Göteborg, 2008.

²² P. Demiéville, "Chang Hsüeh-Ch'eng and His Historiography", **Historians of China and Japan**, s. 183.

b- Grek Kaynakları

Grek kaynaklarının derli toplu bir mahiyette olmadığı bilinmektedir. Herodot (m.ö. 484-425), Prokennoslu Aristes'in m.ö. 670 yılında yazdığı eserinden faydalanarak Doğu Türkistan'a giden kuzey yolu hakkında ilk yazılı bilgileri m.ö. 430 yılında aktarmaktadır²³. Pliny (Gaius Plinius Secundus, m.s. 23-79) eseri *Naturalis Historia*'da bugünkü Türkistan sahası hakkında bazı bilgiler vermiştir²⁴. Strabo (m.ö. 63-m.s. 24) ise eseri *Geographia*'nın XI. cildini Asya kıtasına ayırmış ve bugünkü Türkistan sahasındaki yollar ve kavimler hakkında bilgiler vermiştir²⁵. Claudius Ptolemaeus (Ptolemy veya İslam dünyasında bilinen adıyla Batlamyus, m.s. 90-168)'un yazdığı *Geographia*, m.s. II. yüzyılın en mühim coğrafi eseri olarak kabul edilmektedir. Ptolemaeus, bugünkü Batı ve Doğu Türkistan hakkında bazı dağınık ve muğlâk bilgiler vermektedir²⁶. Yine Ammianus Marcellinus (m.s. 325-391) yazdığı *Tarih*'te bugünkü Türkistan sahasına dair bazı tarifler vermektedir²⁷. Ancak bu verilen bilgilerin birbirini tutmadığı ve hatta bazılarının yanlış olduğu bilinmektedir. Grek kaynaklarının batıdan doğuya doğru yaptıkları tariflerde Aral gölü ve Hazar denizini kuzey okyanusunun körfezi sanıyorlardı ki bu inanış Bizans devrine kadar devam etmiştir. Bunun yanında Tarais (yani Don) ve Jaxates (Seyhun) adlarının aynı ırmağı ifade ettiği görüşü de yaygındır²⁸. Yine Grekler Aral gölü hakkında bilgi sahibi değillerdi²⁹. Verilen bilgiler oldukça efsanevidir³⁰ ve ilmî kaynak olarak kullanmak için çok dikkat etmek gerekir.

²³ Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev., M. Ökmen, İstanbul, 2002², IV. Kitap, 17-27.

²⁴ Pliny, **Natural History**, İng. çev. H. Rackham, London, 1947, Kitap VI, XIV-XXI.

²⁵ Strabo, **The Geography of Strabo**, İng. çev., H. L. Jones, Cambridge, 1944, XI. Kitap, VIII. Kısım.

²⁶ Ptolemy, **Geographia**, V.-VII. Kitap'tan aktaran H. Yule, **Cathay and the Way Thither**, C. I, London, 1866, s. 147-152.

²⁷ Ammianus Marcellinus, **Roman History**, İng. çev., C. D. Yonge, London-Bohn, 1862, XXIII. Kitap, VI. kısım.

²⁸ Czegledy, **a.g.e.**, s. 28.

²⁹ E. Buharalı, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maverâünnehr", **TDA**, Nu: 99, İstanbul, 1995, s. 35.

³⁰ "Keçi ayaklı adamlar", "Griffon kuşları" gibi; Herodotos, **Herodot Tarihi**, IV. Kitap, 17-27

2- ÇİN KAYNAKLARI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bugünkü Doğu Türkistan sahasında erken devirlerde kurulan devletler hakkında Çin kaynaklarını inceleyerek bilgiler veren alimler sırasıyla Joseph Deguignes,³¹ N. Ya. Biçurin (Iakinf)³², Henry Yule³³, A. Wylie³⁴, J. Marquart³⁵, F. Hirt³⁶, Aurel Stein³⁷, E. Chavannes³⁸, J. J. M. De Groot³⁹, Ts'eng Wen-wo⁴⁰, K. Shiratori⁴¹, H. H. Dubs⁴², W. M. McGovern⁴³, W. Eberhard⁴⁴, A. N. Bernştam⁴⁵, Muhadere Özerdim⁴⁶,

³¹ Joseph Deguignes, **Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux**, C. I/2, Paris, 1756, s. 7-44.

³² H. Ya. Biçurin, **İstoriya o Narodah Obitavşih v Credney Azii v Drevniya Vremena**, 3 Cilt, Sanktpeterburg, 1851.

³³ Henry Yule, **Cathay and the Way Thither**, C. I-II, London, 1866.

³⁴ A. Wylie, "Notes on the Western Regions", **JAIGBI**, C. X, 1881, ss. 20-73; "Notes on the Western Regions", **JAIGBI**, C. XI, 1882, ss. 83-115.

³⁵ J. Marquart, **Ērānšahr Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i**, Berlin, 1901; **Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften**, Leipzig, 1898; **Wehrot und Arang**, Leiden, 1938.

³⁶ F. Hirth, **China and the Roman Orient**, Shanghai-Hongkong, 1885; "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia", **JAOS**, C. XXXVII, 1917, s. 89-152.

³⁷ Marc Aurel Stein, **Ancient Khotan**, C. I-II, Oxford, 1907; **Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China**, C. I-V, Oxford, 1921; **Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān**, Oxford, 1928; **Ruins of Desert Cathay**, London, 1907; **On Ancient Central-Asian Tracks**, London, 1933; **Memoir on Maps of Chinese Turkistan and Kansu**, India / Dehra Dūn, 1923; **Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran**, London, 1937; **The Thousand Buddhas**, London, 1921.

³⁸ E. Chavannes, **I-Tsing, Wen-min Tch'ang, en religion. Mémoire composé à l'époque de la grande dynastie T'ang sur les religieux éminents qui allèrent chercher la loi dans les pays d'Occident**, par I-tsing, Paris, 1894; **Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux**, St Pétersbourg, 1903; "Les Pays d'occident d'après le Wei lio", **TP**, C. II, Nu: 6, 1905, s. 519-571; "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", **TP**, C. II, Nu: 7, 1906, s. 210-269; "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou" ", **TP**, C. II, Nu: 8, 1907, s. 149-234.

³⁹ J. J. M. De Groot, **Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit**, C. I, Berlin, 1921; **Die Westlaende Chinas in der vorchristlichen Zeit**, C. II, Berlin, 1926.

⁴⁰ Ts'eng Wen-wo, **Chung-kuo-ching-yin-hsi-yü-shih**, Shang-hai, 1936.

⁴¹ K. Shiratori, "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statues for Heaven Worship", **MRDTB**, C. 5, Tokyo, 1930, ss. 1-79.

⁴² H. H. Dubs, **The History of the Former Han Dynasty by Pan-ku**, 3 Cilt, Baltimore, 1938.

⁴³ W. M. McGovern, **The Early Empires of Central Asia**, Chapel Hill, 1939.

⁴⁴ W. Eberhard, **Lokalkulturen im Alten China: Erster Teil Die Lokalkulturen Des Nordens und Westens**, TP, C. 37, Supplément, 1942; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **TM**, C. VII-VIII, Nu: 1, İstanbul, 1942, ss. 125-187; "Muahhar Han Devrinde (m.s. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Nu: 16, Ankara, 1940, ss. 337-385.

⁴⁵ A. N. Bernştam, "K Voprosu ob Usun, Kuşanah, Toharah", **SE**, Nu: 3, Moskva-Leningrad, 1947.

⁴⁶ Muhadere N. Özerdim, " "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi", **DTCF**, C. XV, Nu: 1-3, Ankara, 1957, ss. 209-217; "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri I", **DTCF**, C. VIII, Nu: 1-2, Ankara, 1950, ss. 234-238; "Çin Kaynaklarına Göre Çin

L. S. Vasiley⁴⁷, Matsuda Hsiao⁴⁸, Annemarie v. Gabain⁴⁹, W. Samolin⁵⁰, Bahaeddin Ögel⁵¹, Yü Ying-shih⁵², Burton Watson⁵³, E. G. Pulleyblank⁵⁴, H. W. Bailey⁵⁵, Ayşe Onat⁵⁶, A. F. P. Hulseyé-M. A. N. Loewe⁵⁷, Su Bei-hai⁵⁸, Lin Mei-cun⁵⁹, B. A. Litvinskii⁶⁰, L. A. Borovkova⁶¹, Yu Taishan⁶², John E. Hill'dir⁶³. Ancak bu çalışmaların sadece tercüme değeri taşıması (Burton Watson, A. F. P. Hulseyé-M. A. N. Loewe gibi), herhangi bir açıklama ve yorum getirmemesi (Ya. Biçurin, E. Chavannes gibi), Doğu Türkistan ile ilgili çok az şey söylemesi (A. N. Bernştam gibi), çok yüzeysel tahliller yapması (W. Samolin gibi), devrin şehir devletlerinin Çin ve Hunlar arasında izledikleri siyaset hakkında pek bir şey söylememesi (J. J. M. De Groot, Muhadere Özerdim gibi), daha çok tarihî coğrafyayı ilgilendirmesi (J. Marquart, Matsuda Hsiao gibi), bir çok tercüme hatası yapması (Bahaeddin Ögel, A. Wylie gibi), karışık olması (Yu Taishan gibi), bilgileri bazen hiçbir kronolojik sıra

Türkistan'ının Şehirleri II", **DTCF**, C. IX, Nu: 1-2, 1951, Ankara, ss. 105-110; "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri III", **DTCF**, C. X, Nu: 3-4, Ankara, 1952, ss. 161-166.

⁴⁷ L. S. Vasiley, "Banj Cao v Zapadnom Krae", **VDI**, C. I, 1955.

⁴⁸ Matsuda Hsiao, **The Geo-Historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region**, Tokyo, 1956.

⁴⁹ Annemarie v. Gabain, **Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250**, Berlin, 1961.

⁵⁰ W. Samolin, **East Turkestan to the Twelfth Century**, Hague, 1964.

⁵¹ Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF**, C. VI, Nu: 4, Ankara, 1948, ss. 258-278; "Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüeh-ch'i'ler", **DTCF**, C. XV, Nu: 1-3, Ankara, 1957, ss. 247-278 ; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I-II, Ankara, 1981.

⁵² Yü Ying-shih, **Trade and Expansion in Han China (A Study in the Structure of Sino Barbarian Economic Relations)**, Berkeley, 1967.

⁵³ B. Watson, **Records of the Grand Historian of China**, 2 Cilt, New York, 1961.

⁵⁴ E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", **BSOAS**, C. XXXIII, ss. 154-160.

⁵⁵ H. W. Bailey, "The Kingdom of Khotan", **PFEH**, C. IV, 1971, ss. 1-16.

⁵⁶ Ayşe Onat, **Milâddan Sonra Güney Hunları (25-220)**, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972; "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (M.S. 25-46)", **DTCF**, C. XXXI, Nu: 1-2, Ankara, 1987, ss. 383-396; "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (m.ö. 206-m.s. 220)", **Belleten**, C. LIV, Nu: 200, Ankara, 1990, ss. 611-624; "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", **Belleten**, C. LX, Ankara, 1991, ss. 212-214; "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", **DTCF**, C. XV, Nu: 26, ss. 63-71.

⁵⁷ A. F. P. Hulseyé-M. A. N. Loewe, **China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23**, Leiden, 1979.

⁵⁸ Su Bei-hai, **Hsi-yü-li-shih-ti-li**, Urumçi, 1988.

⁵⁹ Lin Mei-cun, **Hsi-yü-wen-ming**, Pekin, 1995.

⁶⁰ B. A. Litvinskii, **Vostochnii Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekov'e: Hozyaistvo, Material'naya Kultura**, Moskva, 1995.

⁶¹ L. A. Borovkova, **Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.**, Moskva, 2001.

⁶² Yu Taishan, **A Study of the History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions**, Sino-Platonic Papers, Nu: 173, October, 2006.

⁶³ John E. Hill, **Through the Jade Gate to Rome, A Study of the Silk Routes During the Latter Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE**, Charleston, South Carolina, 2009.

izlenmeden verilmesi, çokça üstü kapalı ifadeye başvurulması (B. A. Litvinskii gibi), mukayeseden ve tarihçilik anlayışından uzak olması (John E. Hill gibi), belli ana kaynaklara bağlı kalması (mesela kronolojik bir eser olan *T'ung-chien-kang-mu*'ya çok bağlı olan McGovern gibi), İndo-Germen teorileri ispata çalışması (Annemarie v. Gabain, Yu Taishan gibi), sade bilgiler vererek Doğu Türkistan coğrafyası ile Çin ilişkilerini tahlile girişmemesi (Ayşe Onat gibi) gibi eksiklikleri vardır. Ayrıca tüm bu yazarlar m.s. 73-108 arasında Doğu Türkistan'da yürütülen Çin işgaline ya hiç ya da gerektiği gibi temas etmemişlerdir.

I. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN SAHASI VE ÇİN İLE MÜNASEBETLERİN BAŞLANGICI

1. DOĞU TÜRKİSTAN VE HSI-YÜ (“BATI TOPRAKLARI”) TABİRİ

Bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almakta ve Çin idari yapısı içinde “Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi”⁶⁴ olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan batısında Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan; güney batısında Pakistan ve Hindistan; güneyinde Tibet; kuzeyinde Rusya ve Moğolistan ve doğusunda Çin ile komşudur. Coğrafi özelliklerinden dolayı tarih boyunca Doğu Türkistan coğrafyasının sınırları pek değişmemiştir. Bu coğrafyada Tarım ve Cungar olmak üzere iki büyük havza; Altay, Tanrı ve Kunlun dağları olmak üzere üç büyük dağ silsilesi; Tarım, Yarkend ve Kaşgar olmak üzere üç büyük ırmak ve Bagraş, Sayram, Aydın (Aydın), Ulungur, Ayak Kum, Ebinur, Lobnur, Manas, Hanas gibi göller vardır⁶⁵.

Bilindiği gibi yazılı kaynaklardaki *Türkistan* kelimesi ilk kez *Turkastanak* şeklinde eski Yunanlıların İskitya kelimesine karşılık olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac’i) tarafından kullanılmış ve batıda İtil, doğuda İmaos yani Tanrı dağlarının doğu tarafları, güneyde

⁶⁴ 新疆维吾尔自治区. Çin tahtındaki Mançu sülalesi Doğu Türkistan’ı işgal etmiş ve 1884’de Xinjiang Eyaleti 新疆省 kurmuştur. 1 Ekim 1955’te eyalet statüsü lağvedilip özerk bölge kurulmuştur. Ayrıntılar için bkz. İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944 - 1949)*, Ankara, 1992; *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995.

⁶⁵ Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul, 1981², s. 3 vd.

Maverâünnehir mukabili olan Sogd ile Arik yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir⁶⁶. Daha evvel Yunan kaynaklarında henüz VI. yüzyılda, Orta Asya için Türk adına bitişen Yunanca *-hia-* ekiyle “Turkhia” denilmiştir⁶⁷. Avesta’da da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı dağlarının doğusundan İtil ırmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir⁶⁸.

Rusya 1716 yılından itibaren Batı Türkistan’da malum istila siyaseti izlemeye başlamış; Çin ise 1755-1765 yılları arasında Doğu Türkistan’ı işgal etmiş ve buraya 18 Kasım 1884’de Xin-jiang (Hsin-chiang)⁶⁹ adını vermiştir; Batılılar da bu adı kullanmışlar ancak bazen de Doğu Türkistan demişlerdir⁷⁰. Aşağıda açıklayacağımız gibi Çinliler tarihte Doğu Türkistan’a “Doğu Türkistan veya Batı ülkeleri” anlamına gelen Hsi-yü⁷¹ diyorlardı. İngiliz tarihçiler XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan için Büyük Buhâra, Doğu Türkistan için Küçük Buhâra adını kullanıyorlardı. Fakat XIX. yüzyıldan sonra Batı Türkistan’ı, Türkistan adıyla anmaya başlamışlardır. Batı Avrupa ve Rus tarihçileri ise Batı Türkistan tâbirini pek kullanmamışlardır. Rus edebiyatında Doğu Türkistan terimine XIX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ancak bu daha çok tarih, coğrafya ve etnografya terimi olarak kalmıştır. Ruslar işgal ettikleri Türkistan topraklarındaki vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adlı idarî bir birim altında resmen 11 Temmuz 1867’den itibaren toplamışlardır. Doğu Türkistanlı aydınlar ise XX. yüzyılın başlarında Batı Türkistan’daki bu gelişmeler doğrultusunda Doğu Türkistan terimini kullanmaya başlamışlardır⁷². Sovyet Rusya ise emperyalist maksatlarla Batı Türkistan demediği halde Doğu Türkistan terimini kullanmış ve buna karşılık Batı Türkistan yerine Orta Asya demiştir⁷³. İkinci Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Türkistan terimi yerine “Orta Asya veya Merkezî Asya” (Central Asia;

⁶⁶ Zeki Velidi Togan, **Türk Türkistan**, İstanbul, 1960, s. 14.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, 2003²³, s. 45.

⁶⁸ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, **TDA**, Nu: 53, Nisan 1988, s. 23.

⁶⁹ 新疆; “yeni toprak veya vilayet” manasındadır.

⁷⁰ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, **TDA**, Nu: 53, Nisan 1988, s. 25.

⁷¹ 西域; “Doğu Türkistan veya ülkeleri”.

⁷² Tafsilat için bkz. Baymirza Hayit, **TDA**, Nu: 53, s. 25-27.

⁷³ a.e., s. 30. Orta Asya veya Merkezî Asya teriminin dil hususundan hareketle başvurulmuş “Altaik” bir terim olduğu kabul edilmektedir; Denis Sinor, “The Scope and Importance of Altaic Studies”, **JAOS**, C. LXXXIII, Nu: 2, Apr.-Jun., 1963, s. 194. Nihayetinde bugün Orta Asya veya Merkezî Asya terimi ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın bulunduğu saha kastedilmektedir; Rafis Abazov, **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**, New York, 2008, s. 2.

Средняя Азия) terimleri kullanılmaya başlanmış⁷⁴ buna karşılık Çin’e yönelen siyasî maksatlarla Doğu Türkistan tabiri söylenmeye devam edilmiştir. Bunun yanında coğrafî ve iktisadî gerekçelerle kullanıldığı anlaşılan İç Asya (Inner Asia) terimi⁷⁵ çok özel bir terimdir ve Doğu Türkistan’ı ifade etmemektedir.

Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları 西域 Hsi-yü yani “Batı Toprakları” adını Han sülalesi devrinde (m.ö. 206-m.s. 220) daha çok Tanrı dağlarının güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yü-men yani “Yeşim taşı kapısı”nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibarı ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklardan, devletlerden ve halklardan da bahsedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının “Doğu Türkistan” hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri anlattığı anlaşılmaktadır.

En erken Çinli kaynaklar bu yolların aslında Hunların ataları sayılabilecek kavimlerin hâkimiyeti altında olduğunu belirten ifadeler kullanmışlardır. Mesela **TPYL**’de şöyle denmektedir: “I kitabı derki (Batı Toprakları, Hsi-yü), Kao-tsung (m.ö. 1259-1200) devrindeki Kuei-fang’dır”⁷⁶. Buradaki Kuei-fang ise Hunların ataları olarak tasnif edilmektedir⁷⁷.

Çinliler eskiden bu toprakları hiç görmemişlerdi ve buraların Hunların atalarına ait olduğunu düşünüyorlardı. Çinlilerin ilk defa olmak üzere batılarındaki toprakları tanımasını sağlayan ve önceleri elçi, seyyah, casus ve daha sonraları general olan Chang-ch’ien’in (ölümü m.ö. 114) gezip dolaştığı topraklar için yazdığı seyahatnamesi Shih Chih (yazım tarihi m.ö. 109-91)’nin 123. bölümünde yer almaktadır; ancak bu raporun hiçbir yerinde Hsi-yü yani “Batı Toprakları” ifadesi geçmemektedir. Öte yandan Shih-chih’nin yazarı Szu-ma-ch’ien bu adı sadece üç yerde zikretmektedir: Bölüm 60, s. 2109, satır 4’de, Hsi-yü etnik bir tabir gibi

⁷⁴ a.e., s. 29.

⁷⁵ Sinor (Denis Sinor, “Giriş: İç Asya Kavramı”, çev. R. Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, der., Denis Sinor, İstanbul, 2003⁴, s. 18) bu konuda şöyle demektedir: “İç Asya’nın dünya tarihindeki yerini anlamak için anahtar kavram bozuktur. Bu geniş otlak arazisinde; boynuzlu davar, koyun, keçi ya da at olsun davar üreticiliği her zaman geniş kapsamlı idi. Ekonomik öz-yeterliliği güven altına almak ve aşırı otlatmadan kaçınmak için sürülerin, genellikle belli sınırlar içinde, fakat zaman zaman nerede ot bulunabilirse orada, sürekli hareket halinde olmaları gerekiyordu”. István Vásáry (István Vásáry, **Eski İç Asya Tarihi**, çev., İ. Doğan, İstanbul, 2007, s. 21-23) ise Sinor’a dayanarak “İç Asya” kavramını kullanmış ve İç Asya’nın yerinin zaman ve mekana göre sürekli değişebileceğini belirtmiştir.

⁷⁶ **TPYL**, 792, s. 3511a: “易曰高宗伐鬼方”.

⁷⁷ Kuei-fang 鬼方. Bkz. **HS**, 94A, s. 3743.

görülmektedir; “西月氏匈奴西域舉國奉師”. Huo-chü-ping 霍去病’in (m.ö. 140-117) biyografisinde Hsi-yü, Yüeh-chih ve Hsiung-nu (Hun)’lar ile yan yana etnik bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Hsi-yü’nün Shih-chih’de görüldüğü bir diğer yer Bölüm 111, s. 2933, satır 8’dir. Burada gene Huo-chü-ping 霍去病’in Hunların Batı Beyi Hun-hsieh’e yaptığı seferden bahsetmektedir: “...去病率師攻匈奴西域王渾邪”. Burada Hsi-yü tabiri ile Hun devlet düzeninde bugünkü Doğu Türkistan topraklarını idare eden bir bey bulunduğu ve bu toprakların Hun idari sistemine dâhil olduğu görülmektedir. Szu-ma-ch’ien’in buradaki Hsi-yü kaydını Hun devlet sistemindeki bir tabirden ödünç aldığı anlaşılmaktadır. Hsi-yü tabirinin Shih-chih’de görüldüğü son yer Bölüm 117, s. 3044, satır 5’tir: “康居西域重譯請朝...”. Buna göre Hsi-yü, K’ang-chü (Sogdiana) ile beraber coğrafi-etnik bir ad olarak ya da bir devlet adı gibi kullanılmıştır⁷⁸.

Dolayısıyla Çinlilerin “Hsi-yü” yani “Batı Toprakları” tabirini Hsiung-nu (Hun)’lardan ödünç aldıkları ve bu yönüyle “Batı Toprakları” tanımlamasının Hsiung-nu (Hun) idarî taksimatına has bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁸ Hsi-yü tabirine dair genel bir değerlendirme için bkz. Muhaddere N. Özerdim, “ “Hsi-Yü” Olarak Çin Türkistanı’nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi”, *DTCF*, C. XV, Nu: 1-3, s. 209-217; Ayşe Onat, “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, C. LIV, Nu: 211, Aralık 1990, s. 915 ve 915, dipnot: 6. Bu münasebetle Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” bölümleri Han Shu 漢書’dan itibaren görülmektedir. Ayşe Onat’ın haklı olarak belirttiği gibi sonraki dönem Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” bölümleri Han Shu ve Hou Han Shu 後漢書 gibi yıllıklarda izlenen sistem esas alınarak oluşturulmuştur.

2. DOĞU TÜRKİSTAN SAHASINDAKİ YOLLAR (M.S. I. YÜZYIL)

Bugünkü Doğu Türkistan sahası devrin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Çin'den, Hindistan'dan ve Afganistan'dan gelen malların, Roma İmparatorluğu, Part İmparatorluğu ve Ön Asya'dan gelen mallarla değiştirildiği bir coğrafyaydı. Doğu Türkistan'daki yollar bu malların gidip geldiği kanallardı ve bu yollar üzerinde çok zengin ve güçlü devletler kurulmuştu. Çinlilerin Hsi-yü ("Batı Toprakları") dediği Doğu Türkistan'a bağlı ülkelerin yayıldığı saha milâdın başlarında doğudan batıya 6 bin, güneyden kuzeye 2 bin li (1 li yaklaşık 500 metredir)'den fazladır. Doğuda Yü-men (Yeşim taşı kapısı) ve Yang-kuang (Yang geçidi), batıda Ts'ung-ling (Pamir) dağları tarafından çevrilir. Kuzey doğusunda Hsiung-nu (Hun)'lar ve Wu-sun'lar ile komşudur. Güneyinde ve kuzeyinde sıradağlar vardır, ortasından Tarım ırmağı akar⁷⁹. Doğu Türkistan'ın güneyindeki Nan-shan (Güney dağları)⁸⁰ izlenerek doğuya doğru gidildiğinde Chin-ch'eng'a⁸¹ varılır. Çin topraklarının Nan-shan (Güney dağları)'ına dâhildir. Doğu Türkistan'daki ırmakların iki kaynağı vardır; ilki Ts'ung-ling (Pamir) dağlarından çıkıp doğuya akar⁸², diğeri Yü-t'ien (Hoten)'in güneyindeki dağlardan çıkıp kuzeye akar⁸³ ve Ts'ung-ling (Pamir)'den gelen ırmakla birleşir ve doğuda P'u-ch'ang-hai (Lob Nor)'ya⁸⁴ akar. P'u-ch'ang (Lob Nor)'ın bir diğeri adı Yen-tse (Tuz bataklığı)'dır. Buranın Yü-men (Yeşim taşı kapısı)'e uzaklığı 300 li'den fazladır⁸⁵.

⁷⁹ Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 168, dipnot: 4), Doğu Türkistan'ın merkezindeki Tarım ırmağının önceleri Çinliler tarafından Sarı ırmağın üst akımı zan edildiğini belirtmektedir.

⁸⁰ Nan-shan 南山, "güney dağları". Şimdiki adıyla Ch'i-lien dağları 祁連山, 39°12" Kuzey 98°32" Doğu koordinatlarındadır. Tibet toprakları ile Çin arasındaki sınır gibidir.

⁸¹ Chin-ch'eng 金城. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 169), Lan-chou 蘭州'da demektir. Buranın Önceki Han devrinde (m.ö. 206-m.s. 25) kurulduğu ve bugünkü Kan-su eyaletindeki Lan-chou ilinin kuzey batısında, Sarı ırmağın kıyısında olduğu bilinmektedir (CKLSTM, s. 678).

⁸² Kaşgar ırmağı. Ayrıca bkz. Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 169, dipnot:1.

⁸³ Hoten ırmağı.

⁸⁴ P'u-ch'ang-hai 蒲昌海, Lob Nor (Lob gölü). 40°10" Kuzey 90°35" Doğu koordinatlarındadır ve Tarım havzasında yaklaşık 10 bin km² alan kaplamaktadır.

⁸⁵ HHS, 88, s. 2914; TT, 191, s. 5190-91; TC, 196, s. 3133a-b; TFYK, 957, s. 2262b; TPYL, 792, s. 3511a.

Tun-huang'dan batıya gidildiğinde Yü-men (Yeşim taşı kapısı) ve Yang geçidine varılır. Shan-shan (Çarklık) geçilir ve kuzeyde I-wu (Kumul)'ye ulaşana kadar bin li'den fazla yol alınır. I-wu (Kumul)'dan kuzeyde Ön Ch'e-shih (Turfan)'daki Kao-ch'ang (Karahoca) kalesine varmak için 1200 li'den fazla yol gidilir. Kao-ch'ang (Karahoca) kalesinden kuzeyde Arka Ch'e-shih (Turfan)'daki Chin-man (Beşbalık)⁸⁶ şehrine gitmek için 500 li yol alınır. Bu yerler (Karahoca ve Beşbalık) Doğu Türkistan'ın kapısıdır. Bu nedenle iki yere de Wu ve Chi Komutanlığı⁸⁷ kurulmuştur. I-wu (Kumul) topraklarında beş tür tahıl, dut ağacı, kenevir ve üzüm yetişir. I-wu (Kumul)'nin kuzeyinde Liu-chung (Lukçun) vardır, tüm bu topraklar çok zengin ve bereketlidir. Bu nedenle Çin, Doğu Türkistan üzerinde hâkimiyet kurmak üzere Ch'e-shih (Turfan) ve I-wu (Kumul) için Hsiung-nu (Hun)'larla daimî bir savaş halindedir⁸⁸.

Shan-shan (Çarklık)'tan Ts'ung-ling (Pamir)'e giderken iki yol vardır. Nan-shan (Güney dağları)'ın kuzey yamaçlarını takip ederek, ırmağın kıyısından Sha-ch'e (Yarkend)'ya varılır, bu güney yoludur. Güney yolundan batıya giderek Ts'ung-ling (Pamir) aşılsa Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ve An-hsi (Part) ülkelerine varılır. Ön

⁸⁶ Chin-man 金滿. 43°59" Kuzey 89°04" Doğu koordinatlarındaki Jimsar جمسار ilçesidir. Burası Uygurlara başkentlik yapmış olan kadim Beşbalık şehridir (**Hsi-yü-ti-ming**, s. 14 ve 38; **CKLSTM** (Çin'in Tarihi Yer Adları İçin Büyük Sözlük), C. II, ed. Shih Wei-le, Beijing, 2005, 1614). Chavannes (**Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux**, St Pétersbourg, 1903, s. 11) şöyle demektedir: "Hsi-yü-shui-tao-chih 西域水道記 ("Batı Toprakları Su ve Yol Kayıtları", Hsü-sung 徐松 tarafından 1819 yılında yayınlanmıştır, tekrar basımı Beijing, 2005 yılında Zhung-hua Shu-chü 中華書局 yayınevi tarafından yapılmıştır)'a (bölüm III, p. 25 r°; yani Ha-la Nao-er 哈喇淖爾, "Karanor" bahsi) göre kadim Pei-t'ing, Hu-pao-tzu 護堡子'dan (?) başka bir yer değildir. Şimdiki Pao-hui 保惠 ilçesinin 20 li kuzeyinde, T'ang dönemine ait bir taş kitabe bulunmuştur; kitabe tahrip olmuş olmasına rağmen Chin-man ilçesinin zamanında burası olduğunu ispat etmektedir. Öte yandan Chiu T'ang Shu (bölüm XL, p. 29 v°)'dan şöyle okuyoruz: "Chin-man... Sonraki Han devrinde Arka Turfan Devleti'nin hükümdarlık sarayıydı 車師後王庭 (Chavannes'in bu eserini Türkçeye tercüme edip 2007 yılında yayınlayan Mustafa Koç (E. Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, s. 35) cümleyi tamamen yanlış çevirmiştir: "Kin-man, sonraki Han hanedanına bağlı, Kuça Krallığı'nın daha sonraki kraliyet sarayı idi"). Bu kadim bozkırlı payitahtında beş şehir vardır. Bu nedenle halk oraya şöyle derdi: Beş şehir toprakları 五城之地. Cheng-kuan 貞觀 (Chavannes yanlış okumuş; halbuki tatbik ettiği *École française d'Extrême-Orient* (EFEO) çevriyazım sistemine göre Tchen-kouan olarak okuması gerekirdi) saltanat devresinin 14. yılında (640), Kao-ch'ang (Karahoca) Devleti teskin edildikten sonra T'ing ilçesi 庭州 kurulmuştur. Aynı kaynağın birkaç satır yukarıda verdiği bilgiye göre ch'ang-an 長安 saltanat devresinin 2. yılında (702), T'ing ilçesi 庭州'nde Pei-t'ing Valiliği 北庭都護府 kurulmuştur. Dolayısıyla bu metin Hsi-yü-shui-tao-chih'de verilen bilgiyi doğru kılmaktadır. Çünkü bu bilgiye göre Pei-t'ing, Chin-man'dan başka bir yer değildir...". Ayrıca yine Chavannes'e (a.e.) göre Beşbalık, şimdiki Urumçi değildir ve Guçen'in biraz batısında bulunmaktadır.

⁸⁷ Bu komutanlık için bir sonraki bölüme bakınız.

⁸⁸ **HHS**, 88, s. 2914.

Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nden kuzey dağlarını izleyerek ırmağa, ırmağın kıyısından batıya gidilirse Shu-le (Kaşgar)'ya varılır, bu kuzey yoludur. Kuzey yolundan gidilerek Ts'ung-ling (Pamir) aşılsa Ta-wan (Fergana), K'ang-chü (Kanglı) ve Yen-ts'ai (Alan) ülkelerine varılır⁸⁹.

Yü-men (Yeşim taşı kapısı)'e gidilip Shan-shan (Çarklık), Ch'ieh-mo ve Ching-chüeh (Niya) topraklarından geçilir ki bu 3 bin li'den fazla bir yoldur ve Chü-mi (Keriya)'ye varılır⁹⁰.

Kaynaklara bakıldığında III. yüzyıldan sonra üçüncü bir yolun da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. SKC, 30, s. 858-863'ün aktardığı kayıp olan **Wei-lüeh**'in "*Batı Jung'ları*" bölümüne göre (239-265 yılları arasındaki hadiseleri aktarır) Doğu Türkistan'dan geçen üç yol vardır⁹¹: “從敦煌玉門關入西域前有二道今有三道從玉門關西出經婁羌轉西越葱嶺經縣度入大月氏為南道從玉門關西出發都護井回三隴沙北頭經居盧倉從沙西井轉西北過龍堆到故樓蘭轉西詣龜茲至葱嶺為中道從玉門西北出經橫坑辟三隴沙及龍堆出五般北到車師界戊己校尉所治高昌轉西與中道合龜茲為新道”, “Tun-huang ve Yü-men (Yeşim taşı kapısı) geçidinden Doğu Türkistan'a önceleri iki yol vardı, şimdi üç yol vardır. Yü-men (Yeşim taşı kapısı) geçidinden batıya doğru gidip Ch'o-ch'iang'dan geçtikten sonra Ts'ung-ling (Pamir) aşılar ve Hsüen-tu⁹² geçilerek Büyük Yüeh-chih (Kuşan) topraklarına girilir. Bu güney yoludur. Yü-men (Yeşim taşı kapısı) geçidinden batıya doğru gidilip Tu-hu-ching⁹³ geride bırakılır ve San-lung-sha'nın⁹⁴ kuzey ucu dolanılır, Chü-lu-ts'ang'dan⁹⁵ geçilir. Ardından Sha-hsi-jing'dan⁹⁶ hareket edilir, kuzey doğruya gidilip Lung-tui⁹⁷ geçilir ve eski Lou-lan topraklarına varılır, batıya doğru ilerleyip K'uei-tzu (Kuça)'ya varılır ve ardından Ts'ung-ling (Pamir)'e gelinir.

⁸⁹ HHS, 88, s. 2914; TC, 196, s. 3133b. Bu tarif HS, 96A, s. 3872'de de aynen yer almaktadır. Batıya giden iki yoldan bahsedilmektedir”.

⁹⁰ HHS, 88, s. 2914 vd.

⁹¹ SKC, 30, s. 859.

⁹² Hsüen-tu 縣度 “asılı geçitler”; Hunza vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir. Bkz. E. Chavannes, “Les Pays d'occident d'après le Wei lio”, TP, C. II, Nu: 6, 1905, s. 529, dipnot: 5.

⁹³ 都護井 “valinin kuyusu”.

⁹⁴ 三隴沙 “üç kum tepesi”.

⁹⁵ 居盧倉 mahzen kasrı.

⁹⁶ 沙西井 “çöldeki batı çeşmesi”.

⁹⁷ 龍堆 “ejderha kumulları”.

Bu orta yoldur. Yü-men (Yeşim taşı kapısı)'den kuzey batıya gidilip Heng-k'eng'dan ⁹⁸ geçilir, San-lung-sha ve Lung-tui'ye uğramadan Wu-ch'uan'ın ⁹⁹ kuzeyine gidilir ve Ch'e-shih (Turfan) sınırında Wu ve Chi Komutanlığı'nın idare ettiği Kao-ch'ang (Karahoca)'a varılır, batıya doğru ilerlenip K'uei-tzu (Kuça)'ya giden yol ile birleşir. Bu yeni yoldur”.

⁹⁸ 横坑 “Beştoprak vadisi”.

⁹⁹ 五般 “beş gemi”.

3. BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN SONLARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN MÜNASEBETLERİ

Çin daima Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiş ve bu yolda tüm kaynaklarını seferber etmiştir. Tarihin bilinen ilk devirlerinden beri Doğu Türkistan hem verimli ve sulak arazileri sebebiyle hem de geo-stratejik ve ticarî cihetten Çin için hayati öneme sahiptir. Milâttan önceki devirlerde dahi Çin malları İran, Suriye ve Roma topraklarına, Roma, Suriye, İran malları da Çin başkentine kadar ulaşıyordu. Bu ticari faaliyette esas aktör Doğu Türkistanlılardı. Çinlilerin Doğu Türkistan ile ilk kez İmparator Wu devrinde (m.ö. 140-78) irtibat kurdukları bilinmektedir¹⁰⁰. Bu devirde Çin, istila ettiği Doğu Türkistan devletlerini idare etmek için elçilikler ve komutanlıklar tesis etti¹⁰¹. İmparator Hsüan (m.ö. 73-49) ise tüm bu unvanları kaldırıp tu-hu¹⁰² yani Genel Valilik kurdu¹⁰³.

¹⁰⁰ HHS, 88, s. 2909. TT, 191, s. 5190; TC, 196, s. 3133a; TFYK, 957, s. 2262b. Hou Han Shu'nun "Batı Toprakları" bölümünün güzel bir tercümesini yayınlamış olan. Chavannes (E. Chavannes, "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou" ", TP, C. II, Nu: 8, 1907, s. 153), bir tâbîlik ilişkisini vurgulamıştır: "...les contrées d'Occident étaient sous la dépendance de l'empire". Ancak 西域內屬 cümlesi tam olarak Çin'e bağlı olmayı ifade etmemektedir. 屬 imi her zaman tam bir tâbîlik ilişkisini ifade etmez. 屬 iminin iki tür okuyuşu vardır: *Chu* olarak okunduğunda "bağlantı kurmak, ilişkiye geçmek, toplanmak, bir araya gelmek" gibi anlamlara gelir. *Shu* olarak okunduğunda ise bir tâbîlik manası çıkartılabilir (bkz. TY, C. I, Beijing, 2002, s. 915). İmparator Wu devrinde Batı Toprakları yani bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Çin'e bağlı olduğunu söylemek tarihî gerçeklere uygun düşmemektedir. Üstelik TT, 191, s. 5190'da, "西域以漢孝武時始通", "Batı Toprakları ile Han İmparatoru Hsiao-wu devrinde münasebet kurulmuştur" denilmektedir.

¹⁰¹ 漢為置使者校尉領護之 cümlesindeki 使者校尉 shih-che-hsiao-wei imleri tarafımızdan "elçilikler ve komutanlıklar" olarak tercüme edilmiştir. Çin unvanları sözlüğü hazırlayan Hucker, Han sülalesi dönemindeki unvanlardan olmak üzere 使者 shih-che için "elçi" veya "ulak", 校尉 hsiao-wei için ise "komutan" karşılıklarını tespit etmiştir (Charles O. Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, California, 1985, Nu: 5208 ve Nu: 2456). Dolayısıyla iki ayrı unvan söz konusudur. Han devrine ait böyle tek bir unvana tesadüf edilmemektedir. Ancak Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 153, dipnot: 2) 使者校尉 shih-che-hsiao-wei yazımını yanlış mülahaza ederek bunun bir unvan olduğu neticesini çıkarmıştır ("... Commissaire militaire des ambassadeurs"). Shih-chih 史記, 123, s. 3197'deki ifade açıktır: 命頭有田卒數百人因置使者護田積粟以給使外國者 yani "Lun-t'ou yüz askerlik bir birlikle toprak işlemekteydi, yabancı ülkelerdeki elçilere sumak üzere tarlalardan toplanan tahıl korumak için elçilik kurdu". Buna rağmen Chavannes şöyle demektedir (a.e.): "c'est par erreur semble-t-il, que les deux mots 校尉 sont omis dans le texte de Szeu-ma Ts'ien" yani "bu iki kelime Szu-ma-ch'ien'in metninde atlanmıştır". M.Ö. 119-104 yılında Doğu Türkistan'da Çin elçiliklerinin kurulmasıyla ilgili bkz. Borovkova, a.g.e., s. 118 vd.

¹⁰² Tu-hu 都護, "genel valilik".

Bu Genel Valilikle ilgili bazı haşiyeler Li-hsien başkanlığındaki bir heyet tarafından **HHS**'ya T'ang devrinde (618-907) düşmüştür. Bu hadiseye dair düştükleri haşiyede şöyle demektedirler¹⁰⁴: “İmpatator Hsüan devrinde, Cheng-chih (Çin'in meşhur generallerinden; ölümü m.ö. 49), shih-lang-t'ien¹⁰⁵ unvanlı Ch'ü-li'yi bir orduyla göndererek Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni vurmaya, wei-szu-ma¹⁰⁶ dairesini oraya taşımayı ve bu surette Shan-Shan (Çarklık)'ın güney batısından geçen yolu güvenlik altına almayı istiyordu. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'ların Jih Chü Beyi¹⁰⁷ gelip Cheng-chih'a teslim oldu. Önden Cheng-chih gitmek üzere Çin ordusu Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup etti. Sonra teslim olmuş olan Jih Chü Beyi ile güçler birleştirilerek Ch'e-shih (Turfan)'ın kuzey batısındaki yolun koruma altına alınması emredildi, bu kurulan makama “tu-hu” denildi. Tu-hu makamının kurulması Cheng-chih'tan sonra olmuştu”¹⁰⁸. Hulsewé ve Loewe ise “Genel Valilik”in, Çin'den batıya giden kuzey ve güney yolları boyunca insan ve mal akımını kolaylaştırmak maksadıyla m.ö. 59 yılında kurulduğunu ve Çin unvanları, yetki mühürleri ve kurdeleleri alan yerel beylerin siyasetlerini onay makamı olduğunu belirtmektedirler¹⁰⁹. Her ne kadar Wang-Mang dönemine kadar (m.s. 9) bu makama vali atandığı görülse de Çin'den batıya ve batıdan Çin'e mal satarak para kazanan Türkistan şehir devletlerinin, Çin ile ilişkileri düzenleyen ve bu dönem için pek bir askerî ve siyasî nüfuzu bulunmayan bir valinin emrinde olduklarını söylemek Çin kaynaklarındaki mübalağaları tercüme etmekten başka bir şey değildir.

Yine İmparator Yüan devrinde (m.ö. 48-33), Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin sarayında¹¹⁰ tımar işletilmesi için Wu ve Chi Komutanlıkları¹¹¹ kuruldu¹¹².

¹⁰³ “宣帝改曰都護”. Kelimesi kelimesine şöyle tercüme edilir: “İmparator Huan değiştirip tu-hu dedi”. Genel Vailiğin kuruluşundan sonra milâdın başlarına kadar olan devrin bir yorumu için bkz. Borovkova, **a.g.e.**, s. 225 vd.

¹⁰⁴ **HHS**, 88, s. 2910, haşiy 2.

¹⁰⁵ 侍郎田.

¹⁰⁶ 衛司馬; bir tür muhafız birliği.

¹⁰⁷ 日逐王.

¹⁰⁸ Hucker, bu unvanı şöyle tanımlamaktadır (**a.g.e.**, Nu:7237): “Genel Vali. Özellikle de şimdiki Xinjiang (Doğu Türkistan)'da itaat altına alınan yabancı halkları idare etmek üzere kurulan ve çeşitli biçimlerde genel valinin güçlerine sahip askeri bir görev”.

¹⁰⁹ Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 64.

¹¹⁰ Komutanlıklar şimdiki Turfan'ın 70 li güneydoğusundaki Kao-ch'ang-pi 高昌壁 yani Karahoço kalesinde iken Ön Turfan Beyinin sarayı şimdiki Turfan'ın 20 li batısında olan Chiao-he 交河 (Yarkhoto) şehrindeydi. Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 1.

Tımar sistemi şöyle işliyordu: İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askerî tarım kolonileri (*t'un-t'ien*) ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Doğu Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve kuzeyinden gelen saldırılara karşı umumî bir müdafaa temin ediyordu. Kurulan bu sistemde imparatorlardan başlamak üzere hanedan üyelerine, yüksek orun sahibi memurlara, soylulara, kurmay kademesindeki komutanlara ve benzeri kimselere toprak tahsis ediliyordu. Her bir toprak yıllık olarak verdiği tahıl miktarına göre tasnif edilmekteydi¹¹³.

İmparator Ai (m.ö. 6-1) ile İmparator P'ing (m.s. 1-5)'in saltanat devresi esnasında böyle bir düzenin yerleştirilmeye çalışıldığı Doğu Türkistan, Çin kaynaklarında elli beş ülkeden mürekkep bir yer olarak kaydedilmiştir.

M.S. 9 yılında General Wang-mang darbeyle iktidara geldikten sonra daha önceki Çin imparatorlarının Doğu Türkistanlı beylere verdiği imtiyaz ve rütbeleri düşürüp hou-wang yani “marki-bey” olarak değiştirdi¹¹⁴. Doğu Türkistan'daki

¹¹¹ “戊己校尉” yani Wu-chi komutanlığı. **HS**, 18, s. 738'de bu konuya değinilmiştir: “wu-chi-hsiao-wei 戊己校尉, İmparator Yüan'ın ch'u-yüan saltanat devresinin ilk yılında (m.ö. 48) kurulmuştur. Burada ch'eng 丞 ve su-ma 司馬 unvanlı memurlardan bir ve markilerden 候 ise beşer kişi bulunur. Vergisi 600 tan 石 (1 tan yaklaşık 103 kilogram).’dır”. Bu kaydan T'ang devrinde şerh düşen Shih-ku 師古 şöyle demektedir (**a.e.**, 18, s. 738, haşiye: 9): “...(diğer makamlar içinde) sadece wu-chi gezici bir idaredir. Bugün kurulmuş olan komutanlık (hsiao-wei) da belli bir yerde durmaz, bu sebeple wu ve chi adını almışlardır (wu ve chi imleri Çinlilerin zaman taksimi için kullandıkları shih-t'ien-kan 十天干 yani “on göksel boy ya da dal”ın iki ögesidir), bir wu ve bir chi komutanlığı vardır, bir söylenene göre wu ve chi ortada durur ve dört bir yana tazyik edermiş, bugün kurulmuş olan komutanlık da Hsi-yü (Doğu Türkistan)'dedir ve oradaki ülkeleri hüküm altında tutmak için vardır”.

¹¹² **HHS**, 88, s. 2909, **TT**, 191, s. 5193; **HHHY**, 70, s. 711; **TC**, 196, s. 3133b; **TPYL**, 792, s. 3512a.

¹¹³ Tun-t'ien 屯田 teriminin tam tercümesi “askerî kışla ve tarım”dır. Çin dışındaki bölgelerde konuşlanan Çin memur ve askerlerinin kurduğu bir tür toprak sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Rafe de Crespigny, **Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire**, Canberra, 1984. Tam bir benzerlik olmasa da âlimler tarafından İngilizceye “state farms”, “devlet çiftlikleri” ya da “agricultural colonies”, “tarım kolonileri” (Rafe de Crespigny, **a.g.e.**, her yerde), Fransızca “colonie agricole” (Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 154), Almancaya “militärkolonie”, “askeri koloni” (Liu Mau-Tsai, **Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.**, C. I, Wiesbaden, 1969, s. 42) ve Rusçaya “казенного земледелия” yani “devlet tarımı” (N. Ya. Bıçurin, **Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavshih v Credney Azii v Drevniye Vremena**, C. II, Almatı, 1998, s. 222) olarak tercüme edilen bu terimin Türkçe “tımar” olabileceği düşüncesindeyiz. De Groot (J. J. M. De Groot, **Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit**, C. I, Berlin, 1921, s. 5, 10, ve diğer yerlerde) da bu yapının başında duran kişiyi “Lehnfürst” yani “tımar beyi” şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıca İslâmiyet öncesi Türklerde tımar sisteminin genel bir tasviri için bkz. Bahaeddin Ögel, “İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi”, **IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara, 1952, s. 242-250.

¹¹⁴ “貶易侯王” yani “rütbeleri düşürüp hou-wang (marki-bey) olarak değiştirdi”. Bu olay **HS**, 94b, s. 3820'da şöyle anlatılmaktadır: “Wang-mang tahtı ele geçirdiği sırada, chien-kuo saltanat devresinin ilk yılında (m.s. 9)...Ch'an-yü'ye verilmiş olan eski mührün değiştirilmesini buyurmuştu. Eski mühür

Ülkelerin hükümdarları “bey” yani wang 王 unvanı taşıyorken, Wang-mang’ın bunların unvanını “Hsin’e tâbi marki-bey” yani “Çin’ tâbi bey”, “hou-wang 候王” olarak değiştirmek istemişti. Bu ise bölge devletlerinin kabul edebileceği bir şey değildi. Bu yüzden Doğu Türkistan’daki ülkeler isyan ettiler ve Çin ile olan münasebetlerini kestiler. Hep birlikte tekrar akrabaları olan Hsiung-nu (Hun)’lara tâbi oldular¹¹⁵. Bununla beraber Hsiung-nu (Hun)’lar çok ağır vergiler koymaya başlayınca Doğu Türkistan’daki ülkelere sözlerini geçiremez oldular.

Çinlilerin Chien-wu saltanat devresinde (22-55) Doğu Türkistan’daki devletlerin her biri Çin’e elçi gönderip Çin ile münasebet kurmak istediklerini bildirdi ve Genel Valilik (tu-hu) kurulmasını talep etti. İmparator Kuang-wu’nun düşüncesine göre (22-57) Çin’de düzen ve sknet henüz saęlamıřtı¹¹⁶ ve dış münasebetlerle uğraşılamazdı; bu sebeple Doğu Türkistan’daki bu ülkelerin isteklerini kabul etmedi. Kaynaklardaki bu bilgiler elbette ki Çinlilerin siyasi durumunu yansıtmaktadır. Bu dönemde Çin içine kapanmıştı ve Hsiung-nu (Hun)’lar Doğu Türkistan’a hâkim idiler¹¹⁷. Doğu Türkistan’daki devletler muhtemelen Hsiung-nu (Hun)’lara karşı denge teşkil etmesi için Çin gücünden istifade etmek istiyorlardı.

Hsiung-nu (Hun)’lar bu devreden sonra gittikçe zayıflamaktaydılar. Bu sırada Sha-ch’e (Yarkend) Beyi Hsien¹¹⁸ ise bazı ülkeleri ortadan kaldırıp ilhak etti. Hsien’in ölümünden sonra Doğu Türkistan daha da karmaşa içine dřt¹¹⁹. Hsiao-

zerinde “Hsiung-nu Ch’an-y’s Mührü” 匈奴單于璽 yazılıydı, Wang-mang 王莽 bunu “Hsin’e (Yani Wang-mang’ın kurduğu yeni hanedana) Tâbi Hsiun-nu Ch’an-y’s Damgası” 新匈奴單于章 olarak değiştirmişti”. (Tercüme için ayrıca bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 2; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara, 2004, s. 81).

¹¹⁵ “復役屬匈奴” yani “hep birlikte tekrar Hsiung-nu (Hun)’lara tâbi oldular”. Burada tam bir tâbilik ilişkisi ifade edilmektedir. Doğu Türkistan’ın Çin ile bağlılık kurduğunu ifade etmek için zikrettiğimiz “西域內屬” cümlesi kullanılmış iken Hunlara tâbi olduğunu hususiyetle ifade etmek için “i役” imi kullanılmıştır ki bu bir fiil olarak “zorla çalışmak, kle olmak” gibi anlamlara gelmektedir (bkz. **TY**, C. I, s. 1067).

¹¹⁶ Hsin 新 hanedanının kuran gasıp Wang-mang m.s. 23 yılında devrilmiş ve 25 yılında Doğu Han 東漢 veya Sonraki (Hou) Han 後漢 devleti kurulmuştu.

¹¹⁷ Ayrıntılar için bkz. Onat, **DTCF**, C. XXXI, Nu: 1-2, s. 383-396.

¹¹⁸ “莎車王賢” yani Yarkend Beyi Hsien. Hsien 賢 adının bu beyin adının manasının Çinceleştirilecek yazılmış olması galip bir ihtimaldir ki bu ad “bilge”dir. Hsien 賢 iminin karşılığı için bkz. **TY**, C. II, s. 2966.

¹¹⁹ **HHS**, 88, s. 2909; **TT**, 191, s. 5193; **TT**, 196, s. 3133b-c.

wan¹²⁰, Ching-chüeh (Niya)¹²¹, Jung-lu¹²² ve Ch'ieh-mo¹²³ devletleri, Shan-shan (Çarklık)¹²⁴ Devleti tarafından ilhak edildi¹²⁵. Yü-t'ien (Hoten)¹²⁶ Devleti ise, Ch'ü-le¹²⁷ ve P'i-shan (Guma) devletlerini işgal ederek onların topraklarına tamamen hâkim oldu. Yü-li¹²⁸, Ch'an-huan¹²⁹, Ku-hu¹³⁰ ve Wu-t'an-tzu-li¹³¹ devletleri, Ch'e-shih (Turfan)¹³² Devleti tarafından ortadan kaldırıldı¹³³.

Gittikçe gerilemeye başlayan Hsiung-nu (Hun)'lar¹³⁴ Çinlilerin yung-p'ing saltanat devresinde (57-75) Doğu Türkistan'daki ülkelere hücum ederek He-hsi'nin şehirlerini yağmaladılar. Etrafı surlarla çevrili şehirlerin halkı kapıları gündüzleri de kapatılar.

Bugünkü Kansu koridorunu ifade eden He-hsi 河西, “Sarı ırmağın batısı” anlamına gelmektedir. He-hsi'nin dört komutanlığı Kan-su eyaletindeki Liang-chou, Kan-chou, Su-chou ve Tun-huang'da bulunmaktaydı¹³⁵. Shih-chih'ye göre Ch'in 秦 imparatorluğunun Çin Seddi şimdiki Lan-chou 蘭州 eyaletinin güneyinde yer alan T'ao 洮 ırmağı vadisindeki Lin-t'ao 臨洮'da inşa edilmeye başlanmıştı. Ardından Lan-chou'nun kuzeyine ve Ordos'un kuzey doğu dirseğine uzatılmıştı. Han

¹²⁰ Bkz. Hsiao-wan (Küçük Wan) 小宛 bahsi.

¹²¹ Bkz. Ching-chüeh (Niya) bahsi.

¹²² Bkz. Jung-lu bahsi.

¹²³ Bkz. Ch'ieh-mo bahsi.

¹²⁴ Bkz. Shan-shan (Çarklık) bahsi.

¹²⁵ Bkz. M. Aurel Stein, *Serindia*, C. I, s. 330.

¹²⁶ Yü-t'ien 于寔, Hoten. Açıklamalar için aşağıdaki Hoten bahsine bakınız.

¹²⁷ Bkz. Ch'ü-le bahsi.

¹²⁸ Bkz. Yü-li bahsi.

¹²⁹ Bkz. Ch'an-huan bahsi.

¹³⁰ Bkz. Ku-hu bahsi.

¹³¹ Bkz. Wu-t'an-tzu-li bahsi.

¹³² Tafsilat için Turfan bahsine bakınız.

¹³³ *HHS*, 88, s. 2909; *TC*, 196, s. 3133c; *TT*, 191, s. 5192.

¹³⁴ Kaynakta (*HHS*, 88, s. 2909) olarak kaydedilmiştir ki Hunları ifade etmektedir. Pei-lu 北虜 “kuzey düşmanları” yani Hunlar. Chavannes, 虜 imini daimi surette “barbares” yani “barbarlar” diye tercüme etmektedir (bkz. *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156 vd.). Bu yönüyle Hunları kendi algıladığı biçimde tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki lu 虜 imi “barbar” anlamına gelmemektedir. Bu konuda Beckwith (*a.g.e.*, s. 361) şöyle demektedir: “*Barbar* fikri Çin'de hiç mevcut olmamıştır ve Çince bu kelimeyi karşılayacak hiçbir şey yoktur. Çin tarih kaynakları okunduğunda görülecektir ki Çince yabancılar için kullanılan çok sayıda kelimeden Orta Asyalılara atfedilenler medenî, şehirli (Çinliler bazen takdir ederler), bozkırlı, balıkçı (Mançurya'da, Güney Çin'de vb.), köylü-çiftçi vb. unsurları kapsamaktadır. Onlar için kullanılan kelimelerden hiç biri askerî yiğitliği, şehirli ve çiftçi olmayan hayat tarzını, kaba kültürü kodlamamaktadır ki bu üçü Avrupa âlemi için esasında *barbar* demektir ve bu kelime eski ve orta devir Çincesinde Orta Asyalılar da dâhil olmak üzere yabancılar için kullanılan herhangi bir kelimeye denk düşmez”.

¹³⁵ Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156, dipnot:4; milâttan önceki dönemlerde Kansu koridoru üzerindeki Hun-Çin mücadeleleri için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 67 vd.

devletinin Sarı ırmağı geçerek askerî ve siyasî bir varlık göstermesi ve He-hsi yani “ırmağın batısı” komutanlıklarını kurması İmparator Wu’nun tahtta olduğu m.ö. 100 civarına kadar gerçekleşmemişti. Chiu-ch’üan 酒泉, Chang-yeh 張掖 ve Tun-huang 敦煌 muhtemelen m.ö. 104 ve müteakip yıllarda, Wu-wei 武威 ve Chin-ch’eng 金城 ise yarım yüzyıl sonra kurulmuştu. Sonraki Han devrinde (m.s. 25-220) Wu-wei, Chang-yeh, Chiu-ch’üan ve Tun-huang komutanlıklarının nüfuz sahası bugünkü Kansu koridoru boyunca güney doğudan kuzey batıya uzatılmıştı. Güney batıda buralar Ch’i-lien dağları 祁連山 (veya Nan-shan 南山 “Güney dağları”) ve şimdiki Ch’ing-hai 青海 (Koko Nor)’ın dağlık bölgeleriyle çevriliyordu. Kuzeye ve doğuya doğru He-lan dağları 賀蘭山 (Alaşan dağları), Tengger ve Gobi’nin ucundaki diğer çöllerle karşı karşıya idiler. Şehirler ve yerleşimler kuzeydeki yüksek yamaçlardan eriyip güneye inen ve çölde izleri kaybolan kar sularının beslediği havzalara serpilmişti¹³⁶. Liu Mau-Tsai He-hsi’nin net bir coğrafi tanım olmadığını ve Sarı ırmak dolaylarını, Doğu Türkistan’daki Shen-si, Kan-su ve Ordos’u kapsadığını belirtmektedir¹³⁷.

Kansu koridorunda durum böyle karışık iken ve Doğu Türkistan devletlerinin de Çin ile işbirliği yapmaya hazır olduğu bir ortamda, 73 yılında İmparator Ming generallerine kuzeydeki Hsiung-nu (Hun)’lara karşı sefere çıkmalarını emretti¹³⁸. Generaller I-wu-lu (Kumul) topraklarını aldılar. Burada tımar işletmek üzere Tahıl Tedarik Komutanlığı¹³⁹ kuruldu. Bu hadiselerden sonra Doğu Türkistan’da Çin istilasını yeniden başladı¹⁴⁰. Çin sarayında hizmet görsünler diye Yü-t’ien (Hoten) ve diğer devlet beylerinin hepsi oğullarını rehine olarak gönderdi¹⁴¹. Böylece Çin altmış beş yıl önce terk ettiği topraklara geri döndü¹⁴².

¹³⁶ Rafe de Crespigny, **a.g.e.**, s. 1 vd.

¹³⁷ Liu Mau-Tsai, **a.g.e.**, C. II, s. 225, not: 197: “Ho-si ist ein vager geographischer Begriff und umfaßt das Gebiet westlich des Gelben Flusses wie Shen-si, Kan-su und Ordos”.

¹³⁸ W. M. McGovern, **a.g.e.**, s. 264.

¹³⁹ I-he-tu-wei 宜禾都尉, “Tahıl Tedarik Komutanlığı”. Chavannes’da (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 156), “Commandant militaire favorisant les céréales”. Biçurin (**a.g.e.**, C. II, s. 223, not: 2) yanlış anlamış: “Страна Ивулу переименована в И-хэ”, “Iwulu ülkesinin adı I-he yapıldı”. Liu Mau-tsai (**a.g.e.**, C. II, s. 226, not: 198) ise bunu Tun-huang’da şimdiki An-hsi ilçesi dolaylarındaki bir yer adı zan etmiş: “I-ho ist ein Ortsname und entspricht dem heutigen An-si-hien 安息, nahe Tun-huang”.

¹⁴⁰ **HHS**, 88, s. 2910; **TPYL**, 792, s. 3512a; **TT**, 191, s. 5194; **TC**, 196, s. 3133c.

¹⁴¹ “遣子入侍”, “(Çin sarayında) hizmet görsünler diye oğullarını gönderdi”. Bu Çin ile bölge ülkeleri arasında uygulanan ve devletlerarası anlaşmaların teminatı olmak üzere uygulanan bir nevi

Çin'in büyük işgalini I-wu-lu (Kumul)'dan başlatması manidardır. I-wu-lu 伊吾 盧, Kumul¹⁴³ veya Hami toprakları Doğu Türkistan sahasına hâkim olmak isteyen bir devlet için vazgeçilmez topraklardır. Kumul, stratejik bakımdan Çin'in Doğu Türkistan ve Orta Asya topraklarına açılması için anahtar vazifesi görmekteydi. Mevcut kayıtlar açık bir biçimde göstermektedir ki, Önceki Han dönemi (m.ö. 206-m.s. 25) boyunca güney yolundaki Lou-lan'ın Çin'in Orta Asya'ya yaptığı doğrudan teşebbüsler esnasında üstlendiği rol, Sonraki Han zamanını (25-220) müteakip batıya doğru vuku bulan Çin yayılmasında Kumul tarafından kuzey yolunda üstlenilmiştir. Eğer bir köprübaşı olarak Lolu-lan bulunmasaydı Lop çölünün batı yakasını esas alıp en doğrudan yolu kullanarak Tarım havzasına girmek Çinliler için fizikî olarak imkânsız olacaktı; aynı şekilde Tanrı dağlarının doğusunun her iki yakasında arazi cihetinden aşılması zor olan topraklara doğrudan giden yolu açmak ve güvenlik altında tutmak kuzey dağlarının kuzey batısı için bir yiyecek deposu olan Kumul'un ekili arazileri imkân vermeseydi Çinliler için en zor iş olurdu. Sulanabilir olmaktan çok ekilebilir arazinin mahdut olması tarih boyunca ola gelmiştir; Kumul'un tarımsal kaynakları Çin tımar sisteminin yerleşmesiyle gelişmiş ve imparatorluğun Türkistan sahasındaki siyasetinde en mühim nokta olmuştur¹⁴⁴.

rehine sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Lien-sheng Yang, "Hostages in Chinese History", **HJAS**, C. XV, Nu: 3-4, December 1952, ss. 507-521. Buna göre iki tür rehine vardır: İki devlet arasındaki dostluğu teminat altına almak için gönderilen karşılıklı rehine ve ittifak ve sadakati teminat altına almak için tek taraflı olarak zayıf olan tarafın gönderdiği rehine.

¹⁴² **HHS**, 88, s. 2909; **TT**, 191, s. 5194; **TC**, 196, s. 3133c. Wang-mang'ın iktidara geldiği yıl olan m.s. 9'dan 73 yılına kadar olan süre kastedilmektedir.

¹⁴³ Kumul adının en mükemmel etimolojik tahlilini yapan Erkin Emet (Erkin Emet, "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", **TD**, Nu: 4, Güz 1997, s. 163) şu mühim tespitleri yapmıştır: "Kumul'un adı eski çağlarda Künvu, Han Hanedanlığı (m.ö. 206-m.s. 220) Aratörük, Tang Hanedanlığı (m.s. 618-907) İvigol, Yuan Hanedanlığı döneminden başlayarak Kumul adıyla söylenegelmiştir. Kumul kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bazı bilim adamları, Kumul kelimesinin *kamili*, *kemmul*, *künmul* gibi kelimelerin fonetik değişiminden ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Bu görüşler, kelimenin etimolojisini tam olarak açıklamaya yeterli değildir. Kumul kelimesi *Karamil* kelimesinden gelir. 1763 yılında Beijing (Pekin)'de yazılmış *Batı Bölgelerinin Dillerindeki Coğrafya Adlar* adlı kitapta Kumul hakkında şöyle yazar: "Kumul kelimesi Uygurcadaki *karamil* kelimesinin ses değişimine uğramasıyla ortaya çıkmıştır. *Kara(mak)*, *bakmak* anlamındadır. Mil ise, yüksek kale anlamındadır. Kumul'da uzaklara bakmak yani gözetlemek için yapılan kaleler olduğundan bu yerin adı böyle adlandırılmıştır". Günümüzde Çincece söylenen Hami kelimesi, işte o *karamil* kelimesinin Çince ses çevirisi olan ha-ye-mi-le kelimesinden alınmış olabilir. Kumul kelimesi konusundaki diğer bir görüş ise Kumul'un coğrafi özelliğine dayanarak atılmıştır. Kumul kelimesi *kum bol* anlamındadır". Emet'in sıraladığı diğer görüşler için bkz. **a.e.**, s. 163-165. Turgun Almas (Turgun Almas, **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010, s. 30) da adın "kumlu"dan geldiği görüşündedir.

¹⁴⁴ Stein, **Serindia**, C. III, s. 1147.

I-wu-lu (Kumul)'nun işgalini tamamlayan Çin 74 yılında Çin Doğu Türkistan'da Genel Valilik ile Wu ve Chi komutanlıkları kurdu. Ertesi yıl İmparator Ming ölünce¹⁴⁵ Çin sarayı bir belirsizliğe büründü. Bu belirsizlikten istifade eden Yen-ch'i (Karaşar)¹⁴⁶ ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri işgal kuvvetlerine hücum ettiler ve Doğu Türkistan Genel Valisi Ch'en-mu'yu öldürdüler ve tüm Çinli subay ve idarecileri darmadağın ettiler. Hsiung-nu (Hun)'lar ve Ch'e-shih (Turfan)¹⁴⁷ Devleti ise Wu ve Chi komutanlıklarını kuşattılar.

76 yılının (chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) ilkbaharında¹⁴⁸, Chiu-ch'üan¹⁴⁹ Valisi Tuan-p'eng¹⁵⁰ harekete geçip Chiao-he (Yarkhoto)¹⁵¹ şehrinde Ch'e-shih (Turfan) ordusunu yendi. Ancak bölgedeki durumu hiç de iyi olmayan işgalci Çin ordusu gerilemeye başlamıştı. İmparator Chang (76-88)'ın kaynaklardaki ifadesiyle "İ'lerle ve Ti'lerle"¹⁵² uğraşarak Çin'in kayba uğrayıp harap olmasını istemiyordu. Bu yüzden Çin İmparatoru, Wu ve Chi komutanlarını geri çağırdı ve tekrar bir Doğu Türkistan Genel Valisi atamadı¹⁵³.

Çin 77 yılında I-wu (Kumul)'daki tımar düzenini lağvetti. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'lar ordu gönderip I-wu (Kumul)'ya hâkim oldu. Bu sırada Doğu Türkistan'da Çin istilasını yürüten Tümgeneral¹⁵⁴ Pan-ch'ao, Yü-t'ien (Hoten)'de idi.

¹⁴⁵ Bu tarih, yung-p'ing 永平 saltanat devresinin 18. yılı olan 75 yılıdır.

¹⁴⁶ Aşağıdaki Yen-ch'i (Karaşar) bahsine bakınız.

¹⁴⁷ Aşağıdaki Ch'e-shih (Turfan) bahsine bakınız.

¹⁴⁸ Chavanes (TP, C. II, Nu: 8, s. 157), "ilkbaharda", "ch'un 春" ifadesini çevirmemiştir. Hâlbuki makalesinin sonuna ilave ettiği Çince metinde de ch'un 春 imi mevcuttur. Belki de bir yazım veya baskı hatası mevcuttur.

¹⁴⁹ Chiu-ch'üan 酒泉. He-hsi 河西 koridorundadır (bkz. dipnot 27). Çin'in idarî taksimatının anlatıldığı HHS, chih-ti 志 第 23, s. 3521'de şu kayda rastlamaktayız: "Chiu-ch'üan 酒泉 ili İmparator Wu devrinde (m.ö. 140-78) kurulmuştur. Lo-yang 雒陽 (şimdiki He-nan 河南 eyaletinde) ilinden batıya doğru gidildiğinde 4700 li yol alınır. 9 şehri vardır, 12706 hanesi vardır. Şehirleri Fu-lu 福祿, Piao-shih 表氏, Le-kuan 樂涇, Yü-men 玉門...".

¹⁵⁰ Chiu-ch'üan Valisi Tuan-p'eng 酒泉太守段彭. T'ai-shou 太守, "vali" için bkz. Hucker, a.g.e., Nu: 6221).

¹⁵¹ Aşağıdaki Chiao-he 交河 bahsine bakınız.

¹⁵² I-ti 夷狄, "İ'ler ve Ti'ler. Eski Çinliler Çinli olmayan ve doğuda olanlara için İ 夷, kuzeyde olanlar için Ti 狄, batıda olanlar için Jung 戎 ve güneyde olanlar için Man 蠻 gibi bazı genel adlar kullanmışlardır. Ancak genel olarak bu tasnif yönlerine göre yapılmış olmasına rağmen her zaman geçerli değildir (bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, a.g.e., s. 99, not:4). Gerçekten de yönlerine göre bir tasnif yapılmış olsaydı metinde "jung"lara da yer verilmesi gerekirdi.

¹⁵³ HHS, 88, s. 2910; TT, 191, s. 5194; TC, 196, s. 3134a; TPYL, 792, s. 3512a.

¹⁵⁴ Chün-szu-ma 軍司馬, "tümgeneral". Hucker (a.g.e., Nu: 1790)'de, "division commander" yani "tümen komutanı". Tümen Türkçe olarak "on bin" anlamına gelir. Muasır ordularda Tümen on ila yirmi bin askerden oluşur. Ancak Sonraki Han devrinde böyle bir durum söz konusu değildir.

89 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin ilk yılı) Çin ordusu Orgeneral¹⁵⁵ Tou-Hsien, Hsiung-nu (Hun)'ları büyük bir yenilgiye uğrattı¹⁵⁶. Bunun üzerine 90 yılında (2. yıl) Tou-hsien, Yardımcı Komutanı¹⁵⁷ Yen-p'an komutasındaki iki binden fazla atlıyı I-wu (Kumul)'yu kuşatmak üzere gönderdi ve Çinlilere karşı direnen I-wu (Kumul) ordusu yenildi. 91 yılında Pan-ch'ao böylece Doğu Türkistan'a hâkim olmaya başladı. Bu nedenle Çin sarayı Pan-ch'ao'yu Doğu Türkistan Genel Valisi yaptı. Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça)'da ikamet ediyordu. Wu ve Chi Komutanlığı da tekrar kuruldu. Bu komutanlığın emrinde 500 asker vardı ve bunlar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ndeki Kao-ch'ang (Karahoca) Kalesinde¹⁵⁸ konuşlandılar. Yine Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin uç şehrinde¹⁵⁹ Gözcü Wu Birliği¹⁶⁰ kurulmuştu, buranın (Karahoca Kalesine) uzaklığı 500 li idi¹⁶¹. 94 yılında (6. yıl) Pan-ch'ao hücum edip Yen-ch'i (Karaşar) ordusunu yendi. Artık Doğu Türkistan'da elliden fazla ülkenin tamamı rehineler gönderip Çin ile bağılılık kurdu¹⁶².

Kaynaklardaki ifadelerden bir netice çıkarmak mümkün olmasa da **HHS**, 88, s. 2911'de şu ifade önemlidir: "...可置軍司馬將士五百人", "...tümgenerallik kurulabilir ve 500 asker toplanabilir". Bu ifadedden Chün-szu-ma'nın yaklaşık 500 askerden oluşan bir orduya komutanlık ettiği anlaşılabilir. Tümgeneral olarak tercüme etmemizin bir diğer sebebi, Han devrinde ordular komutanı yani orgeneral komutasındaki beş ordudan biri olmasıdır. Bkz. **TY**, C. II, s. 3017: "又漢官名.漢大將軍管五部,部校尉一人,比二千石;軍司馬一人,比千石", "Bu unvan Han devrinin de bir memuriyet unvanıdır. Han devrindeki Ta-ch'iang-chün (Ordular Komutanı veya Orgeneral) beş komutana hükmeder, hsiao-wei 校尉 bir kişidir, geliri yıllık 2000 tan (1 tan yaklaşık 103 kilogram); chün-szu-ma 軍司馬 bir kişidir, yıllık geliri 1000 tan'dır". Yetersiz bir tercüme sunan Biçurin (**a.g.e.**, C. II, s. 224) ise bu unvan için sadece "военачальник", "komutan" karşılığını uygun görmüştür.

¹⁵⁵ Ta-ch'iang-chün 大將軍, "Orgeneral". Hucker (**a.g.e.**, Nu:5897)'de, "General-in-chief", "Orgeneral".

¹⁵⁶ **HHS**, 88, s. 2910; **TT**, 191, s. 5194; **TC**, 196, s. 3134a; **TPYL**, 792, s. 3512a.

¹⁵⁷ Fu-hsiao-wei 副校尉, "Yardımcı Komutan". Hucker (**a.g.e.**, Nu: 2032): "Deputy Commandant", "Yardımcı Komutan".

¹⁵⁸ Kao-ch'ang kalesi 高昌壁, Koço veya Karahoca. Pelliot (M. Paul Pelliot, "Kao-Tch'ang, Qoço, Houo-Tcheou et Qarâ-Khodja", **JA**, C. XIX, Janvier-Février 1912, s. 581) şöyle demektedir: "... Une colonie militaire chinoise était installée sur le territoire du royaume "antérieur", au "mur de Kao-tch'ang" 高昌壁, qui correspond tout aussi sûrement à l'emplacement de Qarâ-khodja, à l'est de Tourfan". Yani "Bir Çin askeri kolonisi Devletin "ön" topraklarında, "Kao-ch'ang kalesi"nde kurulmuştur; burası ise kesinlikle Turfan'ın doğusundaki Karahoca şehriyle özdeşleşmektedir". Ayrıca bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 1.

¹⁵⁹ 候城, "uç şehir". Kelimesi kelimesine: "gözetleme şehri".

¹⁶⁰ 戊部候 "Gözcü Wu Birliği". Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 158) da benzer bir tercüme yapmıştır: "le surveillant de la tribu wou".

¹⁶¹ Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 158-159) cümleyi yanlış anlamış: "le surveillant de la tribu wou qui résida (sur le territoire de) la tribu postérieure de Kiu-che (Dsimsa); le surveillant et la ville se trouvaient à 500 li de distance l'un de l'autre", "Gözcü Wu Bölüğü, Turfan'ın arka kısmındaki topraklara yerleşmişti; gözcü ile şehir arasında 500 li uzaklık vardı".

¹⁶² **HHS**, 88, s. 2910. **TT**, 191, s. 5194; **TC**, 196, s. 3134a; **TPYL**, 792, s. 3512a.

T'iao-chih (Characene)¹⁶³ ve An-hsi (Part)¹⁶⁴ gibi 40 bin li uzaklarda deniz kıyısında bulunan devletlerin her biri pek başarılı tercümanlar ve elçiler gönderere haraç sundular.

97 yılında Pan-ch'ao, kâtibi¹⁶⁵ Kan-ying'i Hsi-hai (Akdeniz)'ya¹⁶⁶ bir keşif seferi yapmak üzere gönderdi¹⁶⁷. O da bu seferi yapıp geri döndü. Buralara daha önce kimse gitmemişti ve buralara dair bilgiler Çinlilerin en eski Coğrafya kitabı olan *Shan-hai-ching*'de¹⁶⁸ mevcut değildi. Kan-ying bu halkların topraklarına ve geleneklerine dair araştırmalar yaptı ve onların çok nadir ve kıymetli mallarından alıp getirdi. Bundan sonra çok uzaklardaki Meng-ch'i ve Tou-le¹⁶⁹ ülkelerinin hepsi Çin'e elçi gönderip haraç sundular¹⁷⁰. Kaynaklarda ifade edilen haraç Çinlilerin diplomatik anlayışları ve Çinli tarihçilerin bu yöndeki klasik tutumlarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu olan şey elbette ki karşılıklı münasebeti.

Çin İmparatoru Hsiao-he'nın 105 yılında ölümüyle beraber Doğu Türkistan'daki ülkeler Çin'e karşı ayaklandılar. Doğu Türkistan'daki ülkeler artık yavaş yavaş müstakillik sürecine girmişlerdi. 107 yılı geldiğinde (İmparator An'ın yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) Jen-shang ve Tuan-hsi¹⁷¹ gibi genel valiler

¹⁶³ Aşağıdaki T'iao-chih 條支 bahsine bakınız.

¹⁶⁴ Aşağıdaki An-hsi 安息 (Part) bahsine bakınız.

¹⁶⁵ yüan 掾, "kâtip". Bkz. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 8219.

¹⁶⁶ Hsi-hai 西海, "Batı denizi", yani Akdeniz.

¹⁶⁷ **TT**, 191, 5194; **TC**, 196, s. 3134a.

¹⁶⁸ *Shan-hai-ching* 山海經, "Dağlar ve Denizler Kitabı". Yazım tarihi tam olarak bilinmeyen ancak ilk kez Shih-chih 史記'de (yazılış tarihi m.ö. 109-91) zikredilen bir coğrafya kitabıdır. Bkz. **TY**, C. I, s. 924.

¹⁶⁹ Meng-ch'i 蒙奇 ve 兜勒 Tou-le. Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 159, dipnot: 5), bu devletlerin yerini ve adını tespit edememiştir. Fonolojik olarak Meng-ch'i 蒙奇 Makedonya ve 兜勒 Tou-le Trakya ya da Tohara ile özdeşleştirmek isteyenler çıksa da bunun tarihî realiteler ile pek örtüşmeyeceği açıktır. Bkz. Edwin G. Pulleyblank, "The Roman Empire as Known to Han China", **JAOS**, C. 119, Nu: 1, 1999, ss. 71-79.

¹⁷⁰ **HHS**, 88, s. 2910; **TC**, 196, s. 3134a; **TPYL**, 792, s. 3512b.

¹⁷¹ Jen-shang 任商. Bu genel valinin 106 yılında Shu-le (Kaşgar)'da kısırıldığı anlaşılmaktadır; **HHS**, 47, s. 1591. Jen-shang, Pan-chao'nun yerine 102 yılında genel vali olmuştu. Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 160, dipnot: 4) şöyle demektedir: "Pan-ch'ao, Doğu Türkistan'dan döndükten sonra Wu-chi 戊己 Komutanı Jen-shang onun yerine genel vali oldu. Yang-p'ing saltanat devresinin ilk yılının 10. ayında (14 Kasım-13 Aralık 106 yılı) Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan edip Genel Vali Jen-shang'a hücum etti. İmparator Yardımcı Komutan Liang-ch'in'i onun için yardıma gönderdi ve ona düşmana saldırıp mağlup edilmesi emredildi (**HHS**, 5, s. 205). Jen-shang geri çağırıldı ve yerine Tuan-hsi 段禧 getirildi. Ertesi yılın 6. ayında (8 Temmuz-7 Ağustos 107 yılı), Doğu Türkistan Genel Valiliği makamı lağvedildi (**a.e.**, s. 207) ve Çin'in Tun-huang'ın batısı ve kuzeyindeki topraklarda hakimiyeti ortadan kalktı. Daha sonra aynı ay içinde Jen-shang, Batıya Sefer Komutanı (Cheng-hsi Hsiao-wei 征西校尉) yapıldı ve bu ayaklanan Ch'iang 羌'lara karşı sefere çıktı (**a.e.**). Jen-shang'ın 31 Ekim-29

bölge devletleri tarafından defalarca kuşatıldılar. Çin sarayı ordusunun bu bölgede tehlike içinde olduğunu ve tutunamayacağını anlayınca Doğu Türkistan Genel Valiliğini lağvetti¹⁷². Valiliğin lağvedilmesinden sonra Çin, Doğu Türkistan'dan çekilmeye başladı. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'lar Doğu Türkistan'a tekrar hâkim oldular ve on yıldan fazla bir süre Çin sınırlarına hücum ettiler. Bu hücumlara maruz kalan Tun-huang¹⁷³ valisi Ts'ao-tsung, Hsiung-nu (Hun)'ların yaptığı tahribat sebebiyle epey sinmişti.

119 yılında (yüan-ch'u saltanat devresinin 6. yılı) Vali Yardımcısı¹⁷⁴ So-pan, I-wu (Kumul)'da kışla kurması ve oraları işgal etmesi için binden fazla askerle Doğu Türkistan'a gönderildi. Bunun üzerine Ön Ch'e-shih (Turfan) ve Shan-shan (Çarklık) beyleri Çin'e teslim oldular. Birkaç ay sonra Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni tekrar kendisine katıp hücum ederek So-pan ve ordusunu yok etti. Bunun ardından Hsiung-nu (Hun)'lar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin üzerine yürüdüler, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi kaçtı. Shan-shan (Çarklık) Devleti bu tazyikten ötürü endişeliydi ve yardım için Ts'ao-tsung'a başvurdu. Ts'ao-tsung ise Çin sarayından Hsiung-nu (Hun)'lara hücum edilmesini ve So-pan'ın intikamını almak için ordunun harekete geçirilmesini talep etti, tekrar Doğu Türkistan'a girip hâkim olmak niyetindeydi. O esnada Çin tahtında oturan dul İmparatoriçe Teng buna izin vermedi; ancak Doğu Türkistan'ın kaybedilmemesi için Tun-huang'da Yardımcı Komutanlık kurulmasını ve burada yeniden 300 kişilik bir kışla konuşlandırılmasını

Kasım 108 yılında Ch'iang'lara bariz bir biçimde yenildiği görülmektedir (a.e., s. 211). Bu tekrar 116 yılı 28 Haziran-28 Temmuz ayında yine Ch'iang'lara hücum ederken chung-lang-chiang 中郎將 unvanıyla görmekteyiz (a.e., s. 225). Ch'iang'lara tekrar 118 yılı, 10 Ocak-8 Şubat ayında hücum etmiş ve adamakıllı mağlup olmuştur (a.e., s. 229). 118 yılı 30 Aralık-119 yılı 28 Ocak tarihinde suçlu bulunmuş ve umurun gözü önünde idam edilmiştir". Tuan-hsi 段禧 ise 108 yılının ilk baharında tüm maiyetiyle Kumul ve Lukçun'dan çekilmiştir. Bu olaylar HHS, 47, s. 1591-92'de şöyle anlatılmaktadır: "Yung-yüan saltanat devresinin ilk yılında (107) Genel Valilik lağvedildi. Atlı Birlikler Komutanı (chi-tu-wei 騎都尉) Wang-hung 王弘, Liang-ch'in 梁謹, Tuan-hsi 段禧 ve Chao-po 趙博'yu karşılamak üzere Kuan-chung 關中 ordusunu gönderdi, (bunlar ise) I-wu (Kumul) ve Lukçun (Liu-chung 柳中)'a çekilip subay ve askerleriyle orada tımar kurdular. Ertesi yıl (108), ilkbaharda Tun-huang'a çekildiler. Bu sırada Ch'iang'lar isyan etmişlerdi..."

¹⁷² HHS, 88, s. 2911; TC, 196, s. 3134a; TPYL, 792, s. 3512b; TT, 191, s. 5197.

¹⁷³ Bugünkü Kansu eyaletindeki Chiu-ch'üan'de, 40°06" Kuzey 94°39" Doğu koordinatlarındadır. İmparator Wu'nun yüan-ting saltanat devresinin 6. yılında kurulmuştur. Bkz. CKLSTM 中国历史地名大辞典, (Çin'in Tarihî Yer Adları Sözlüğü), ed. Wei Sung-shan, Kuang-tung, 1995, s. 1130; Hulsewé-Loewe, a.g.e., s. 75, dipnot: 40.

¹⁷⁴ Ch'ang-shih 長史, Vali (t'ai-shou 太守) Yardımcısı. Bkz. Huang Pen-chi, Li-tai-shih-kuan-piao 歷代職官表, (Tarihî Unvanlar Sözlüğü), Tai-pei, 1975, s. 100. Ayrıca bkz. Hucker, a.g.e., Nu: 2561.

emretti. Kaynakta geçen bu rakam elbette ki gereçeği yansıtmamaktadır. Çin'in bölgedeki başarısızlığını gizlemek için Çinli tarihçiler tarafından uydurulan sembolik bir rakamdır. Çin sarayının Yardımcı Komutanlık kurma kararı üzerine sonra Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Ch'e-shih (Turfan) Devleti ile birleştirdi ve He-hsi'yi yağmaladı. Çinlilerin bu hücumlar karşısında yapacağı hiçbir şey yoktu¹⁷⁵. Çin İmparatorluk meclisinde bu meseleyi tartışanlar Yü-men (Yeşim taşı Kapısı) ve Yang Geçidi'nin kapatılmasını istediler ve böylece bu beladan korunacağını belirttiler¹⁷⁶.

Çin imparatorluk meclisinde müzakereye konu olan Yü-men 玉門, “Yeşim taşı kapısı” anlamına gelmektedir. 40°19'59" Kuzey 93°49'00" Doğu koordinatlarında olan bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin kuzey batısındaki Küçük P'an şehri 小盘城'ndedir¹⁷⁷. Yang-kuan 陽關, “Yang Geçidi” ise 39° 56' 25" Kuzey, 94° 12' 56" Doğu koordinatlarındadır. Bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin güney batısındaki Hu-chen-p'o 湖鎮破 şehrinde¹⁷⁸. Chavannes'e göre Chiu T'ang Shu'da yer aldığı biçimiyle Yang geçidi 陽關 Shou-ch'ang 壽昌 ilinin (Han devrindeki Lung-le 龍勒 ili) 6 li batısında ve Yü-men geçidi 玉門關 ise aynı yerin 118 li kuzey batısındadır. **Kuo-ti-chih** 括地志 Yü-men geçidinin neresi olduğuna dair bir gösterge sunmaktadır (Karşılaştırınız **Shih Chi**, 123'deki Cheng-i 正義'nin şerhi). Hung-chün tarafından 1890'da neşredilen haritada Yang geçidi Rus-Çin sınırında (35. varak), Tun-huang 敦煌 şehrinin güney batısında epey bir mesafede gösterilmekte ve burası Tan 丹河 veya Tang 黨河 ırmağının sol yakasına yerleştirilmektedir; Yü-men geçidi ise buranın daha kuzey batısında, Boulounghir ırmağının Kara Nor'a aktığı yerde görülür. Bu eşleştirme Chiu T'ang Shu'da verilen bilgilerle uygunluk göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Yang geçidinin konumu hiçbir zaman değişmemiş ancak Yü-men geçidi zaman zaman farklı yerlere atfedilmiştir. T'ang devrinde Budist Hsüan-chang'ın 629 yılında yaptığı seyahatte, Yü-men geçidini Hu-lu 瓠蘆 (Boulounghir ırmağı) ırmağı sınırında, Kua-chou 瓜州 (şimdiki An-hsi-chou 安西州'nun 80 li güney

¹⁷⁵ HHS, 88, s. 2911; TC, 196, s. 3134a.

¹⁷⁶ HHS, 88, s. 2911; TT, 191, s. 5195; TC, 196, s. 3134-3135.

¹⁷⁷ CKLSTM, s. 223.

¹⁷⁸ a.e., s. 469.

batisında)’nın 50 li kuzeyinde zikreder. Bu gösterge Hsü-sung tarafından yazılan Han-shu-hsi-yü-chuan-pu-chu 漢書西域傳補註’da aktarıldığı biçimiyle yüan-he saltanat devresindeki (806-820) coğrafi taksimata uygunluk göstermektedir; Yü-men buna göre Kua-chou’ya bağlı olan Chin-ch’ang 晉昌 ilinin 20 li doğusundadır. Nihayetinde bugün Yü-men ilçesi 玉門縣, Su-chou 肅州’nun 140 li batısındaki bir yere atfedilmektedir¹⁷⁹. Dolayısıyla kaynaklarda geçen bu iki yer adı zaman zaman farklı yerlere atfedilse de daima Çin’in batıya açılan kapıları olmuşlardır. Bu kapıların kapanması doğu-batı arasındaki mal akışının durması anlamına gelir ki bu Çin ekonomisinin çöküşü demektir. Hsiung-nu (Hun) saldırılarından korunmak için bu geçitlerin kapatılması önerisi bu sebeple Çinliler tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Nihayetinde 123 yılında (Yen-kuang saltanat devresinin 2. yılı) Tun-huang Valisi Chang-tang imparatora bir tezkere sunarak üç maddelik planını şöyle açıkladı: “Kuzey düşmanlarından (Hunlardan) Hu-yen Beyi¹⁸⁰, P’u-lei (Barköl)¹⁸¹ ve Ch’in-hai (Hazar denizi)¹⁸² arasında yayılıp gelişmişler, Doğu Türkistan’a hâkim

¹⁷⁹ E. Chavannes, **Dix Inscriptions Chinoises de L’asie Centrale**, Paris, 1902, s. 67, dipnot:2.

¹⁸⁰ Hu-yen 呼衍, bir Hun boyu. Bu boy için bkz. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. II, Ankara, 1981, s. 393-400; Chavannes (**Dix Inscriptions**, s. 18), bu boyu Hunların en soylu boyu olarak tasnif etmektedir. Benzer görüşü De Grott (De Groot, **a.g.e.**, s. 57) da paylaşmaktadır.

¹⁸¹ Bakınız aşağıdaki P’u-lei 蒲類 bahsi.

¹⁸² Ch’in-hai 秦海. Chavannes ilk olarak bir çalışmasında (**Dix Inscriptions**, s. 21), buranın Hazar gölü olabileceğini söylemiş ancak daha sonra fikir değiştirip (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 162, dipnot: 2), bu göl hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınsa da Balkaş gölü olabileceğini yazmıştır. Chavannes’i başlarda bu görüşe sevkeden, **HHS**, 88, s. 2914’e Li-hsien 李賢’in başında bulunduğu heyet tarafından düşülen şerhtir: “大秦國在大秦海西古曰秦海也”, “Ta-ch’in ülkesi (Suriye), Batı denizinin batısındadır; bu nedenle oraya Ch’in denizi denir”. Hermann, (A. Herrmann, **Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien**, Berlin, 1910, s. 75) bu gölü Tur-köl ile özdeşleştirmekte ve Stein (**Innermost Asia**, C.I, s. 541) de onu onaylamaktadır; Stein’e göre Hun hareketi Tun-huang sınırındaki Barköl-Turköl hattı içinde görülmekteydi ve dolayısıyla Herrmann’ın görüşü tarihî relitelere uygundu. Bu meselenin dar bir tahlilidir; T’ang devrinin en mühim tarihçilerinden oluşan bir heyetin bu kadar göz önünde olan bir hususiyeti bilmemesi ve Ch’in-hai 秦海’yı sadece ad benzerliği nedeniyle Ta-ch’in ülkesi 大秦國 yani Suriye’nin doğusuna yerleştirmesi mümkün değildir. Oldukça sağlam bir tarihçilik metodu olan Çin tarih yazıcılığının burada Hazar gölünü kastetmesi Hunların yayılma alanları bakımından bazı tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Ptolemaeus, (m.s. 90-157) tarafından yazılan ve 2. yüzyıl dünyasını anlatan *Geographia* adlı eserinde şöyle yazmaktadır(**Claudii Ptolemaei Geographia**, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, C. I, Lipsiae, 1843, Lib. III, Cap. 5, s. 172): “μετὲ δὲ Βαστέρναι καὶ Ῥωξολανῶν Χοῦνοι”, “Basternalar ile Rhoxolan’lar arasında Chuni (Hun) bulunur”. Bu surette “Ptolemaeus’un zikrettiği Hunlar, Kafkasya’nın batısında, Manytsch ile Kuban’ın birinci bölümü arasında, Aral denizinin doğu kıyısının iç bölgesine yerleştirilmektedir. Hunlar orada Alanlara (yani Rhoxolan’lar - Ak veya Parlak Alanlar) komşu olarak Don ve Maeotis’de oturuyorlardı” (F. Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, C. I, Berlin, 1959, s. 3-9’dan aktaran Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, 2001, s. 15). II. yüzyılda artık Kafkasların da ötesine geçmiş olduğu ve bu haliyle Grek kaynaklarında yer aldığı

olmuşlar ve oraları yağmalamışlardır. Bugün Chiu-ch'üan Eyaletine bağlı ülkelerin subay ve askerlerinden 2 binden fazla kişi K'un-lun¹⁸³ sınırında toplanmıştır. Önce Hu-yen Beyi'ne hücum edip kaynaklarını keselim. Bunun ardından Shan-shan (Çarklık) Devleti'nin 5 bin kişilik ordusunu Arka Ch'e-Shih (Turfan) Devleti'ni bastırmak için gönderelim. Bu en iyi plandır. Eğer ordu sefere çıkarılamıyorsa, tümgenerallik¹⁸⁴ kurulabilir, 500 asker toplanabilir, He-hsi'nin dört eyaletinden onun sabanı, öküzü, tahılı ve yiyeceği tedarik edilebilir, gidip Liu-chung (Lukçun)¹⁸⁵ zaptedilebilir, bu orta halli bir plandır. Eğer bu da yapılamazsa, Chiao-he (Yarkhoto) şehrinin boşaltılması ve Shan-shan (Çarklık) gibi ülkelerin halkının toplanıp sınıra gönderilmesi gerekir. Bu en son çare olarak uygulanacak bir plandır¹⁸⁶. O devirdeki güç dengelerini çok iyi analiz eden valinin bu planı reel-politik esaslarına dayanarak hazırlanmıştı. Planın ilk maddesi Hsiunh-nu (Hun) kaynaklarını kesip onlara saldırmaya, diğer iki maddesi ise Hun saldırılarından korunmaya yönelikti. Çin devleti asgarî zayıfla Hun tehlikesini bertaraf etme siyasetinde Doğu Türkistan'ı merkeze koymuştu. İmparatorluk meclisi bu planı tartışmaya açtı. İmparatorluk

görünen Hunlardan, Çin tarihçilerinin haberdar olmaması pek mümkün değildir; nitekim **HHS**, 88, s. 2918'e göre İmparator He'nin yung-yüan saltanat devresinin 9. yılında (m.s. 97), Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao 班超, Kan-ying 甘英'i Ta-ch'in yani Suriye'ye elçi olarak göndermişti. Kaynaklardaki ifadelerden Kan-ying'in Suriye'nin doğu sınırlarını, Hazar denizi ve İran dolaylarını gezip dolaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Çin bu bölge hakkında esasen o dönemde bilgi sahibi olmuştu. O halde **HHS**, 88, s. 2914'e Li-hsien 李賢'in başında bulunduğu heyet tarafından düşülen şerhin doğru olduğu ve Ch'in-hai 秦海 yani Ch'in denizinin Hazar denizi olduğu görülecektir. Bu münasebetle Tun-huang Valisi Chang-tang'ın da genel bir ifade olarak Barköl'den Hazar denizine kadar Hunların at koşturduğunu belirtmesi pek yerindedir. "Chuni" kelimesinin fonolojik durumu için bkz. O. Pritsak, "Xun der Volksname der Hsiung-nu", **CAJ**, C. V, Nu:1, s. 33. Sonraki Han devrinde (25-220) Hu-yen boyunun Çin'e tâbi olmayan tüm Hunları ifade etmek için kullanılmış olduğu da bir gerçektir; çünkü bu devirde Hu-yen boyu, Hunların soylu ve hükümdar çıkaran bir boyu olarak toparlayıcı bir fonksiyon üstlenmekteydi, dolayısıyla Hu-yen boyunun sadece Türk-köl ve Barköl arasında yayıldığını ifade etmek meselenin hâlli için kifayet etmez. Hu-yen boy adının tüm Hunlara verilmiş olduğu ve Çinlilerin de Hu-yen adını kullanarak tüm Hunları kastetmiş olabileceği bir vakadır. Bu konuda bkz. De Groot, **a.g.e.**, C. I, s. 57-58; O. Pritsak, **a.g.e.**, ss. 27-34.

¹⁸³ K'un-lun 昆侖 sıra dağları. 36°00" Kuzey 84°00" Doğu koordinatlarındadır. Tibet platosunun kuzeyi ve Tarım havzası ve Kansu koridorunun güneyinden başlayan, doğuya doğru Wei ırmağının güneyinden uzayarak Kuzey Çin platosunda son bulan sıra dağlardır. Askerlerin toplandığı K'un-lun geçidi ise şimdiki Kansu eyaleynindeki An-hsi 安西'nin batısında idi. Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 162, dipnot:3.

¹⁸⁴ "可置軍司馬", "Chün-szu-ma (Tümgenerallik) kurulabilir". Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 162) yanlış anlamış: "Si on ne peut faire sortir une armée, il faut établir un sseu-ma qui...", "Eğer bir ordu harekete geçiremiyorsanız, bir su-ma kurmanız gerekir...".

¹⁸⁵ Liu-chung 柳中, Lukçun. 42°45" Kuzey 89°00" Doğu koordinatlarındadır. Şimdiki Çarklık (Shan-shan) ilçesinin güney batısındaki Lu-k'e-ch'in 魯克沁 mahalidir (**CKLSTM**, s. 750).

¹⁸⁶ **HHS**, 88, s. 2911.

Sekreteri¹⁸⁷ Ch'en-chung söz alıp şöyle dedi: “Kulunuzun sekiz Man’ın vahşiliğini duymuştur, ancak hiçbiri kuzey düşmanlarının (yani Hunların) kadar değildir. Han Sülalesi devleti kurduğunda, Kao-tsu (m.ö. 206-195), P’ing şehrinde¹⁸⁸ kuşatılıp büyük müşkülata düşmüştü. T’ai-tsung (m.ö. 179-157) onlara haraç vermenin utancını taşımak zorunda kalmıştı. Hsiao-wu (141-87) bu nedenle çok öfkeliydi. Uzun vadeli bir plan yürütmek için derinlemesine düşünmüştü. Cesur bakanlarına Sarı ırmağı geçip çölün içinden ilerleyerek kuzey düşmanlarının (Hunların) payitahtını yıkmalarını emretmişti. Hsüan (m.ö. 73-49) ve Yüan (m.ö. 48-33) devirleri gelince Çin, yabancı tâbilerine karşı önlem almış, geçit ve sınır kapıları kapatılmamıştı. Bu esnada zamanla Doğu Türkistan da tâbi olmuştu. Bugün kuzey düşmanları (Hunlar), Ch’e-shih (Turfan) Devleti’ni mağlup etmişlerdir. Bunlar kaçınılmaz olarak güneye inip Shan-shan (Çarklık) Devleti’ne saldıracaklardır. Eğer oraları terk edip yardım etmezsek, ardından bütün beylikler Hsiung-nu (Hun)’ları takip ederler. Eğer bu olursa kuzey düşmanlarının (Hunların) parası ve malı katlanıp çoğalacak, güçleri ve cüretleri artacaktır. Güneyde sınırdaş oldukları Ch’iang’lara¹⁸⁹ da tazyik ederler ve onlarla münasebete geçip birlik olurlar. Bunun gibi He-hsi’nin dört ili de tehlikeye düşer. Bugün He-hsi artık tehlike altındadır, buraya yardım götürmek zordur, yapılacak seferlerin maliyeti yüz kere artar ve bu harcamaları temin edecek kaynak yoktur. Bu mecliste konuşanlar sadece Doğu Türkistan’ın çok uzak oluşu ve yüksek maliyetler hakkında fikir yürütmüşlerdir. Bugün sınır boylarında müdafaa ve direnme için kâfi hazırlıklar yapılmamıştır. İçerideki illerde ise askerî hazırlıklar tamamlanmamıştır. Tun-huang tecrit halde ve tehlikededir. Kulunuzun fikrine göre Doğu Türkistan’daki ülkelere hâkim olmak için Tun-huang

¹⁸⁷ Shang-shu 尚書, “imparatorluk sekreteri” (Hucker, **a.g.e.**, Nu:5042).

¹⁸⁸ P’ing şehri 平城. Şimdiki Shan-hsi 山西 ilindeki Ta-t’ung 大同 şehrinin kuzey doğusunda yer almaktaydı (**CKLSTM**, s. 217).

¹⁸⁹ Nan-ch’iang 南羌, “Güney Ch’iang’ları”. Bunlar Tibetlilerin atalarıdır. Eski devirlerde bu halk esasında epey doğudaki Shan-hsi 山西 ve Shaan-hsi 陝西’de yaşıyordu (bkz. Tōdō Akiyasu, “Some Notes on the Ch’iang Tribes”, **AA**, Nu:16, Tokyo, 1969, s. 40) ancak Han sülalesi başa geçtiği devirlerde (m.ö. III. yüzyıl sonu) Ch’iang’lar Çin’in batı ve güney batı sınırları boyunca yayılmış olarak görünürler (Yü Ying-shih, “Han Foreign Relations”, **Cambridge History of China**, ed. D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge, 1987, s. 422). Akiyasu (**a.g.e.**, s.48) şöyle demektedir: “Sonraki Han devrinde chien-wu 建武 saltanat devresi esnasında (m.s. 37), beş bin Ch’iang hanesi Kuang-han ilinde 廣漢郡 dönüp Han devleti ile bağlılık kurmuşlardır ve İmparator He’nın ch’eng-yüan saltanat devresi sırasında (m.s. 94), onbinlerce Ch’iang hanesi Szu-ch’uan 四川’da Han devletine tâbi olmuşlardır”. Sonraki Han devrinde Ch’iang’lar Chin-ch’eng 金城 ve Liang-chou 涼州’yu yağmalamışlar ancak Ma-yüan 馬援’nin seferi sonunda mağlup edilmişlerdir (**a.e.**).

komutanlığı kurulmalı ve eskiden olduğu gibi He-hsi'deki dört ilde konuşlanan birliklere takviye sağlamalıdır. Çok geniş topraklar bu sayede hâkimiyet altına alınıp bastırılacak ve Hsiung-nu (Hun)'ların da gözü korkacaktır".¹⁹⁰ İmparatorluk sekreterinin Hun-Çin-Doğu Türkistan güç merkezlerini analizi Çinlilerin tarihin en eski devirlerinden beri dış siyasette Hunları ve Doğu Türkistan'ı merkeze koyduklarını ortaya koymaktadır. İmparatorluk Sekreterinin bu teferruatlı açıklamalarından etkilenen İmparator An onun planını onayladı ve Pan-yung'u Doğu Türkistan Vali Yardımcısı yaptı. İmparator serbest bıraktığı 500 mahkûmu gönderip Liu-chung (Lukçun)'a kışla kurdurdu. Bunun ardından Pan-yung, Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni yenip oralara hâkim oldu. Chien-wu saltanat devresinden (25-55) yen-kuang saltanat devresine (122-125) kadar Doğu Türkistan'ı üç kez işgal etmeye teşebbüs eden Çin nihayetinde başarısız oldu¹⁹¹.

127 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 2. yılı) Pan-yung Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne hücum edip orayı teslim aldı. Bunun üzerine Kuei-tzu (Kuça), Shu-le (Kaşgar)¹⁹², Yü-t'ien (Hoten), Sha-ch'e (Yarkend) gibi 17 ülke gelip Çin'e tâbi olduklarını bildirdiler ancak Wu-sun¹⁹³, Ts'ung-ling (Pamir)¹⁹⁴ ve daha batıdaki ülkelerin Çin ile hiçbir münasebeti kalmadı.

Çin İmparatoru 131 yılında tıpkı yung-yüan saltanat devresinde (89-104) yapıldığı gibi I-wu (Kumul) topraklarına tımar kurulmasını emretti ve bir kişiyi I-wu (Kumul) Tugay Komutanı¹⁹⁵ olarak atadı. İmparatorun düşüncesine göre I-wu

¹⁹⁰ HHS, 88, s. 2912; TT, 191, S. 5197; TC, 196, s. 3134b.

¹⁹¹ HHS, 88, s. 2912.

¹⁹² Aşağıdaki Shu-le 疏勒 (Kaşgar) bahsine bakınız.

¹⁹³ Metnin Wu-sun 烏孫 ifadesi ile İli vadisine işaret ettiği (Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 167) ve etnik bir atıf yapmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ögel'in (Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCE, C. VI, Nu: 4, Ankara, 1948, s. 278) de belirttiği gibi milâttan sonraki tarihlerde Wu-sun'ların zikri kaynaklarda pek nadir görülür. Wu-sun'ların en eski yerleşim yerleri Kan-su 甘肅'da idi, Yüeh-chih 月氏'ler tarafından mağlup edilince Tanrı dağları civarına gelmişler ve Hun İmparatoru Mo-tun, Yüeh-chih'leri yendikten sonra daha da batıya gidip İli ırmağının yukarılarına yerleşmeye başladılar (Ayrıntılar için bkz. a.e., ss. 259-278; Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, 2004, ss. 17-27). Sonraki Han devrinde (m.s. 25-220) Çinliler, artık İli ırmağının yukarılarında yayılan Wu-sun'lar ile General Pan-ch'ao'nun çabaları sayesinde (Aşağıda Pan-ch'ao'nun biyografisine bakınız) münasebete geçmiştir; ancak özellikle 108 yılından sonra Çin'in Doğu Türkistan'dan çekilmesi neticesinde bu çabalar boşa çıkmıştır.

¹⁹⁴ Ts'ung-ling 葱嶺 Pamir dağları.

¹⁹⁵ Szu-ma 司馬, "komutan". TY (C. I, s. 464)'a göre Han devrinde bu unvanın mahiyeti şöyle idi: "漢宮門及大將軍,將軍,校尉之屬官,都有司馬.邊郡亦設置千人司馬,專管兵事", "Han devrinde Kung-men ve Ta-chiang-chün (tümgeneral), Chiang-chün (general), hsiao-wei

(Kumul) toprakları evvelden beri bereketli ve zengin topraklardı, Doğu Türkistan'ın kapısı konumundaydı ve Hsiung-nu (Hun) orayı yağmalıyorlar ve ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

132-134 yılından (yang-chia saltanat devresi) sonra Çin'in bölgedeki nüfuzu yok olmaya yüz tuttu. Doğu Türkistan'daki ülkelerin artık Çin ile hiçbir bağlantıları kalmadı. Üstelik artık Hsiung-nu (Hun)'lar iyice batıya kaymış ve bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden çekilmişlerdi. Kuzeyden gelen proto-Moğolların kısmî baskısı söz konusu olsa da bu baskı Kuzey Çin ile sınırlı kalmıştı. Doğu Türkistan'daki devletler artık kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine başlamışlardı¹⁹⁶.

(komutan)'ye bağlı memuriyettir, bu makamların hepsinde szu-ma vardır. Sınır illerinde de bin askerlik szu-ma kurulur, bunlar askeri kışlalardır". Kaynaktan anlaşılacağı üzere szu-ma sınır illerinde bin kişinin başında olan komutandır ve bu surette bir tugay komutanı olması gerekir ki unvanı bugünkü dilimizde tuğgeneraldir. Ayrıca bkz. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 386 ve 7146; W. Eberhard, **Çin Sinoloji'ye Giriş**, İstanbul, 1946, s. 194: "Büyük generalin (ta-chiang-chün, tümgeneral) yanında".

¹⁹⁶ **HHS**, 88, s. 2912.

II. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ ÜLKELER VE ÇİN İSTİLASI (M.S. 73-108)

1. SHA-CH'E (YARKEND)

Sha-ch'e (Yarkend) ülkesinden batıya gidilip P'u-li¹⁹⁷ ve Wu-lei¹⁹⁸ geçildiğinde Ta Yüeh-chih (Kuşan) ülkesine varılırdı, doğudaki Lo-yang'a uzaklığı 10950 li idi¹⁹⁹.

Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'sü, Wang-mang (m.s. 9-24)'ın ortaya çıkardığı karmaşa nedeniyle Doğu Türkistan'a hâkim olmuştu. Bu sırada sadece Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Yen diğerleri arasında en güçlüydü ve boyun eğip Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi olmamıştı. Çin İmparatoru Yüan'ın devrinde (m.ö. 48-33) Yen, Çin sarayında rehine olarak görev yapmaktaydı, uzun süre başkentte kalmıştı. Çin'e hayrandı ve Çin'in kurallarını ve geleneklerini kendi ülkesinde uyguluyordu. Oğullarına tüm hayatları boyunca Çin'e hürmetle hizmet etmelerini ve asla Çin'e ihanet etmemelerini emretmişti. M. s. 18 yılında (t'ien-feng saltanat devresinin 5. yılı) Yen öldü, ona ölümünden sonra "Sadık ve Savaşçı Hükümdar"²⁰⁰ unvanı verildi. Yerine oğlu K'ang geçti²⁰¹.

Çinlilerin kuang-wu saltanat devresinin (25-57) başlarında K'ang kendisine komşu olan ülkelerle toplanıp Hsiung-nu (Hun)'lara karşı koydu ve Doğu Türkistan Genel Valiliği bünyesindeki subay, asker, kadın, çocuk binden fazla insanı koruyup

¹⁹⁷ Bkz. P'u-li bahsi.

¹⁹⁸ Bkz. Wu-lei bahsi.

¹⁹⁹ **HHS**, 88, s. 2923; **TT**, 192, s. 5232-5234; **TPYL**, 796, s. 3533a; **TC**, 196, s. 3142a-b-c, 3143a; **TFYK**, 958, s. 2267a-b; **WHTK**, 337, s. 2646b-c, 2647a-b.

²⁰⁰ 忠武王, "sadık ve savaşçı hükümdar".

²⁰¹ **HHS**, 88, s. 2923.

onlara eşlik etti. He-hsi'ye bir mektup göndererek Çin'e savaşıp savaşılmayacağını sordu, Çin sarayına saygı ve sadakatini sundu. 29 yılında (chien-wu saltanat devresinin 5. yılı) He-hsi Tümgeneralı Tou-yung, K'ang'a "Han Sülalesinin, Başarılarla Yükselen Fazileti Elden Bırakmayan Sha-ch'e (Yarkend) Beyi"²⁰² ve "Doğu Türkistan Baş Komutanı"²⁰³ unvanı verdi. Bu unvanı aldıktan sonra Doğu Türkistan'daki devletlerin tamamına yakını ona bağlandılar²⁰⁴.

33 yılında K'ang öldü ve Çin tarafından ona "Görevleri Pürüzsüzce Yerine Getiren Bey"²⁰⁵ unvanı verildi. Kardeşi Hsien yerine tahta geçti. Chü-mi (Keriya) ve Hsi-yeh (Kargalık)'e hücum edip onları yendi ve onların hükümdarlarını öldürdü. Ağabeyi K'ang'ın iki oğlunu Chü-mi (Keriya) ve Hsi-yeh (Kargalık) devletlerinin beyi yaptı. 38 yılında Hsien ile Shan-shan (Çarklık) Beyi An beraberce elçi gönderip Çin sarayına haraç ve hediyeler sundular, böylece Çin, Doğu Türkistan ile tekrar münasebet kurmaya başladı. Ts'ung-ling (Pamir)'in doğusundaki tüm ülkeler Hsien'e tâbi oldu. 41 yılında Hsien tekrar elçi gönderip hediyeler sundu ve Doğu Türkistan'a bir Genel Vali atanmasını istirham etti. Kendisi Çin'in Doğu Türkistan'daki sömürge valiliğine pek hevesliydi. İmparator, "Başbakan Yardımcısı"²⁰⁶ Tou-yung'a görüşünü sordu; ona göre, Hsien'in babası, oğulları, ağabeyi, kardeşi hepsi Çin'e samimi ve gerçek bir bağ ile hizmet etmekteydi, bu nedenle böyle bir Genel Valinin atanması, o topraklara yerleşip kışlaların kurulması için uygundu. Bunun üzerine imparator, Hsien'e "Doğu Türkistan Genel Valisi" mührü ve kurdelesi bahşetti, ayrıca araba, sancak, altın, renkli, parlak ve nakışlı ipekler gönderdi. Tun-huang Valisi P'ei-tsun imparatora şöyle dedi: "İ'ler ve Ti'ler böyle büyük bir yetkiyi taşıyamazlar, oradaki ülkelerin bize karşı var olan umutları kaybedilir". Bunun üzerine imparator "Genel Valilik" mührünün ve kurdelesinin geri alınması ve Hsien'e "tümgeneral" mührü ve kurdelesi verilmesini emretti. Hsien'in elçisi böyle değişimin yapılmasını ret etti. Fakat P'ei-tsun bastırıp mührü zorla aldı. Bunun üzerine Hsien, Çin'e kin ve hınç beslemeye başladı. Ancak yine de Genel

²⁰² 漢莎車建功懷德王, "Han Sülalesinin, Başarılarla Yükselen Fazileti Elden Bırakmayan Sha-ch'e (Yarkend) Beyi".

²⁰³ 西域大都尉, "Batı Toprakları Baş Komutanı".

²⁰⁴ HHS, 88, s. 2923; TT, 192, s. 5233.

²⁰⁵ 宣成王, "Görevleri Pürüzsüzce Yerine Getiren Bey".

²⁰⁶ Ta-szu-k'ung 大司空, "Başbakan (丞相)Yardımcısı". Bu unvanın m.ö. 8 yılında Yü-shih-ta-fu 御史大夫 adlı unvan yerine tesis edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. HS, 10, s. 329.

Vali gibi hareket etmeye teşebbüs etti, Doğu Türkistan'daki ülkelere emirler gönderdi ve Doğu Türkistan'daki ülkelerin tamamı ona tâbi oldu. Hsien, Ch'an-yü²⁰⁷ unvanı aldı. Hsien sert ve saldırgan bir siyaset izliyordu. Gittikçe daha ağır vergiler ve angarya yüklüyordu, defalarca Kuei-tzu (Kuça) gibi ülkelere saldırdı, bu durum Doğu Türkistan'daki ülkelerin endişe ve korkuya kapılmasına sebep oldu²⁰⁸.

45 yılının kışında Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti, Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devletin beyleri bir araya gelerek oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderdiler ve çok kıymetli hediyeler, mücevherler sundular. Bu devletler Hsien'in koyduğu ağır vergilerden kurtulmak için Çin'den istifade etmek istiyorlardı. İmparator ise, Çin'de huzur ve sukûnetin henüz sağlandığı, kuzey sınırının henüz tâbiliğe alınmadığı düşüncesindeydi, bu yüzden onların oğullarını geri gönderdi, onlara hediyeler bahşetti. Bu sırada Hsien, ordusunu fazlasıyla güçlendirmişti. Tüm Doğu Türkistan'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmek istiyordu. Saldırganlık ve işgal siyasetini had safhaya çıkarmıştı. Doğu Türkistan'daki ülkeler Genel Valiliği kurulmadığını ve rehine olarak giden oğullarının geri gönderildiğini haber alınca büyük bir endişe ve korkuya kapıldılar. Bu nedenle Tun-huang Valisine mektup gönderip oğullarının kendisi tarafından alıkonulmasını istirham ettiler; bu surette Sha-ch'e (Yarkend) Beyi'ne bu durumu göstererek bir Genel Valinin geleceğini ve bu yüzden oğullarının alıkonulduğunu söyleyebileceklerini, böylece de Hsien'in ordusunu ve saldırganlığını durduracağını belirttiler. Tun-huang Valisi bu talebi Çin sarayına iletti. İmparator bu ülkeleri kaybetmek istemiyordu ve talepleri kabul etti.

46 yılında Hsien, Genel Valiliğin kurulmayacağını öğrenince Shan-shan (Çarklık) Beyi An'a mektup göndererek Çin'e giden yolu kesmesini emretti. An ise bunu ret ederek onun elçisini öldürdü. Hsien buna pek hiddetlendi, ordusunu gönderip Shan-shan (Çarklık)'a hücum etti. An da savaşa girdi ancak ordusu yenildi ve kaçıp dağlarda gizlendi. Hsien binden fazla insan öldürdü ve geri dönüp gitti. Bu yılın kışında Hsien tekrar dönüp Kuei-tzu (Kuça) Beyi'ni öldürdü ve ardından onun

²⁰⁷ Ch'an-yü 單于, Hun Hükümdarlarının taşıdığı bu unvan için bkz. Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında Tanhu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", **Türk Kültürü Araştırmaları Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan**, C. XXIII, Nu: 1-2, Ankara 1985, s. 205-208. Yarkend Beyi Hsien'in bu unvanı kendisine vererek Doğu Türkistan coğrafyasında Hunların rolünü üstlenmek istediği açıktır.

²⁰⁸ HHS, 88, s. 2924.

ülkesini ilhak etti. Shan-shan (Çarklık), Yen-ch'i (Karaşar) gibi ülkelerin beylerinin oğulları uzun zamandır Tun-huang'da rehine olarak kalıyorlardı ve gelişmelerden oldukça korkmuşlardı. Bunun üzerine hepsi kaçıp geri geldi. Shan-shan (Çarklık) Beyi Çin sarayına mektup gönderip oğlunu tekrar rehine olarak göndermek istediğini ve Genel Valiliğin kurulması temennisini bildirdi. Ancak böyle bir Genel Valilik kurulmadı. Çünkü Çinliler o sırada Hsiung-nu (Hun)'lar ile mücadele ediyordu. İmparator şöyle cevap verdi: “Şu anda oraya idareciler ve büyük bir ordu gönderilemez, eğer ülkelerin güçleri yetersiz ise, doğuda, batıda, güneyde ve kuzeyde tek başlarına hareket ederler”. Bunun üzerine Shan-shan (Çarklık) ve Ch'e-shih (Turfan) devletleri dönüp Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldu, Hsien ise bu devletler üzerindeki tazyikini gitgide artırdı.

Bu arada Hsien etki sahasını daha da batıya doğru genişletip Ceyhun ırmağı havzasında kurulmuş olan Kuei-sai²⁰⁹ Devleti ile münasebet kurmak istemişti. Kuei-sai ülkesinin beyi ise uzakta olduğunu düşünerek Hsien'den gelen elçiye öldürdü. Bunun üzerine Hsien batıya doğru harekete geçip hücum etti ve onu ortadan kaldırdı. Bu ülkenin başına kendi ülkesinin soylularından Szu-chien'i, Kuei-sai Beyi yaptı. Hsien ayrıca oğlu Tse-lo'yu Kuei-tzu (Kuça) Beyi yaptı. Hsien'in fikrine göre Tse-lo'nun yaşı küçüktü; bu yüzden Kuei-tzu (Kuça)'yu bölüp Wu-lei²¹⁰ adlı bir beylik kurdu ve Tse-lo'yu oraya bey yaptı, yine soylulardan birini Kuei-sai Beyi olarak atadı. Aradan yıllar geçti ve birgün Kuei-tzu (Kuça) halkı toplanıp Tse-lo ve Szu-chien'i öldürdü ve Hsiung-nu (Hun)'lara elçi gönderip başka bir beyi tahta çıkarmalarını istedi. Hsiung-nu (Hun)'lar ise Kuei-tzu (Kuça)'nın soylularından Shen-tu'yu Kuei-tzu (Kuça) Beyi yaptılar²¹¹. Bundan dolayı Kuei-tzu (Kuça), Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldu²¹². Hsien, yine Ta-wan (Fergana)²¹³ devletinin verdiği verginin yetersiz olduğunu düşünüyordu, bu nedenle ülkelerden on binlerce

²⁰⁹ Kuei-sai 婁塞. Marquart (J. Marquart, **Wehrot und Arang**, Leiden, 1938, s. 3 ve devamı), Kuei 婁 iminin Ceyhun veya Amu Derya'ya eski Farsça'da verilen Wahu veya Weh adının Çinceye çevriyazımı olduğunu söylemişti. Bu görüş Pulleyblank (**AM**, C. 9, s. 90) tarafından da doğrulanmıştı (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 175). Sai 塞 iminin ise Çin kaynaklarında Sakalar için kullanıldığı bilinmektedir (Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 200, dipnot: 1). Hulsewé ve Loewe (**a.g.e.**, s. 164, dipnot: 514)'ye göre bu Ceyhun ırmağının üst kısımlarında Yarkend'e bağlı olan bir Saka Devleti idi.

²¹⁰ Bkz. Wu-lei bahsi.

²¹¹ **HHS**, 88, s. 2924.

²¹² **HHS**, 88, s. 2925.

²¹³ Bkz. Ta-wan (Fergana) bahsi.

asker toplayıp orduyu harekete geçirdi ve Ta-wan (Fergana)'a hücum etti. Ta-wan (Fergana) Beyi Yen-liu'nun bu büyük ordu karşısında teslim olmaktan başka yapacağı bir şey yoktu. Hsien bundan sonra toplanıp geri döndü ve Chü-mi (Keriya) Beyi Ch'iao-sai-ti'yi Ta-wan (Fergana) Beyi yaptı. Fakat K'ang-chü Devleti defalarca ona saldırdı, Ch'iao-sai-ti bir yıldan fazla bir süre burada kaldıktan sonra geri geldi. Hsien onu tekrar Chü-mi (Keriya) Beyi yaptı ve Yen-liu'yu Ta-wan (Fergana)'a geri göndermek mecburiyetinde kaldı. Ona haraç ve hediyeleri her zamanki gibi sunmasını emretti. Hsien, yine Yü-t'ien (Hoten) Beyi Yü-lin'i, Li-kuei²¹⁴ Beyi yaptı, onun kardeşi Wei-shih'ı ise Yü-t'ien (Hoten) Beyi yaptı. Doğu Türkistan'daki ülkelerin isyan edebileceğinden şüphelenen Hsien bir yıl sonra Wei-shih ile Chü-mi (Keriya), Ku-mo (Aksu)²¹⁵ ile Tzu-he (Şahidulla) beylerini çağırıp hepsini öldürdü, tekrar başlarına bey atamadı ve oraları idare etmeleri için generallerini gönderdi. Wei-shih'ın oğlu Jung²¹⁶ kaçıp Çin'e sığındı, ona "Koruyan ve Hükmeden Marki"²¹⁷ unvanı verildi²¹⁸.

Sha-ch'e (Yarkend) Generali Chün-te, Yü-t'ien (Hoten)'de büyük katliamlar yaptı, halk büyük korku ve dehşete kapıldı. Kaynaklarda anlatılan mistik bir öyküye göre 60 yılında (İmparator Ming'in yung-p'ing saltanat devresinin 3. yılı) bu ülkenin ileri gelenlerinden Tu-mo adlı kişi orada bir yaban domuzu görünce şehri terk etmişti. Yaban domuzunu okla vurmak istemiş ve yaban domuzu dile gelip şöyle demişti: "Beni vurma, ben senin için Chün-te'yi vuracağım". Bunun üzerine Tu-mo, ağabeyleri ve kardeşleriyle beraber Chün-te'yi öldürmüştü. Bunun üzerine ülkenin ileri gelenlerinden Hsiu-mo-pa, Çinli olan Han-yung gibi kişilerle Tu-mo ile ağabeyleri ve kardeşlerini öldürdü ve kendisi de Yü-t'ien (Hoten) tahtına oturdu. Chü-mi (Keriya) halkıyla beraber P'i-shan (Guma)'da bulunan Sha-ch'e (Yarkend) Generalini öldürdü, sonra orduyu toplayıp döndü. Bunun üzerine Hsien, veliahtı ve başbakanın da komutasında olan Doğu Türkistan'daki ülkelerden toplanmış olan 20

²¹⁴ Li-kuei 驪歸. Hoten yakınlarındaki bu yerin tam olarak neresi olduğu bilinmemektedir.

²¹⁵ Bkz. Ku-mo (Aksu) bahsi.

²¹⁶ Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 201)'ın kullandığı nüshada Jung-wang 戎亡 olarak istinsah edilmiştir.

²¹⁷ Shou-chieh-hou 守節侯, "Koruyan ve Hükmeden Marki". Bunun Çin sarayındaki bir memuriyet unvanı olmadığı açıktır. Chavannes (a.y.), "marquis observateur de son devoir" olarak tercüme etmiştir.

²¹⁸ HHS, 88, s. 2925.

bin kişilik ordu ile Hsiu-mo-pa'ya hücum etti fakat Hsiu-mo-pa onları yendi ve ordunun yarısından fazlasını öldürdü. Hsien tek başına kaçıp ülkesine döndü. Hsiu-mo-pa, Sha-ch'e (Yarkend)'ya gelip orayı kuşattı, ancak ona isabet eden bir ok neticesinde öldü, bu nedenle kuşatma kalktı ve ordu geri döndü²¹⁹.

Yü-t'ien (Hoten) Başbakanı Su-yü-lu gibi kişiler birleşip Hsiu-mo-pa'nın ağabeyinin oğlu Kuang-te'yı tahta çıkardı. Hsiung-nu (Hun)'lar, Kuei-tzu (Kuça) gibi ülkelerle birleşip Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne hücum ettilerse de orayı düşüremediler. Kuang-te, Sha-ch'e (Yarkend)'nın güçsüzlüğünden istifade ederek, kardeşi "Devlet Yardımcısı Marki"²²⁰ unvanlı Jen komutasındaki orduyu Hsien'i vurmak üzere gönderdi. Hsien savaşa hazırды, Kuang-te ile barış yapmak üzere elçi gönderdi, Kuang-te'nın babası yıllardır Sha-ch'e (Yarkend)'da hapisteydi. Bunun için Hsien onun babasını salıp geri gönderdi ve ayrıca ona evlenmesi için bir kız verdi. Böylece anlaşp ağabey kardeş oldular, bunun üzerine Kuang-te ordusunu toplayıp gitti.

Ertesi yılda (61) Yarkend Başbakanı Chü-yün gibiler, Hsien'in zalimliği ve merhametsizliğinden korkup endişe ettikleri için isyan ederek Yü-t'ien (Hoten)'e bağlanmak için gizlice planlar yapmışlardı. Yü-t'ien (Hoten) Beyi Kuang-te, bunun üzerine Doğu Türkistan'daki ülkelerden topladığı 30 bin askerle Sha-ch'e (Yarkend)'ya hücum etti. Hsien, şehri müdafaa etti ve Kuang-te'ya elçi göndererek şöyle dedi: "Ben senin babanı geri verdim, sana da bir eş verdim, sen nasıl olurda bana saldırmaya gelirsin?". Kuang-te şöyle dedi: "Bey, siz karımın babasısınız, uzun zamandır görüşmedik, yüzyüze olarak şehrin dışında anlaşmamızı perçinleme arzusundayım". Hsien, Chü-yün'e durumu sordu, Chü-yün şöyle dedi: Kuang-te sizin damadınızdır ve o kayınbabasını görmeye gelmiştir, gidip onu görmeniz uygundur". Bunun üzerine Hsien, çıkıp onunla konuşmaya gitti ve Kuang-te da akabinde onu yakalattı. Chü-yün gibiler Yü-t'ien (Hoten) ordusuna dâhil oldular. Kuang-te Hsien'in karısını ve çocuklarını da esir aldı, onun ülkesini de ilhak etti. Hsien'i zincirledi ve geri döndü. Bir yıl geçtikten sonra da onu öldürdü²²¹.

²¹⁹ HHS, 88, s. 2925.

²²⁰ Fu-kuo-hou 輔國侯, "Devlet Yardımcısı Marki". Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 201), "marquis soutien de l'état" olarak tercüme etmiş.

²²¹ HHS, 88, s. 2926.

Hsiung-nu (Hun)'lar Kuang-te'nin Sha-ch'e (Yarkend)'yı ortadan kaldırdığını duymuştu. Duruma müdahale etmek için Yen-ch'i (Karaşar), Wei-li (Korla)²²² ve Kuei-tzu (Kuça) gibi on beş ülkeyi toplayıp, 30 binden fazla askerle beş generalin komutasında Yü-t'ien (Hoten)'i kuşatmak üzere gönderdiler. Kuang-te bu güçlü ordu karşısında duramadı ve teslim oldu. Onun veliahtı Hsiung-nu (Hun)'lara rehin olarak alındı ve her yıl halı ve ipek alınmak üzere anlaşma yapıldı²²³.

86 yılının kışında Hsiung-nu (Hun)'lar tekrar ordu gönderip Hsien'in rehin olan oğlu Pu-chü-cheng'ı Sha-ch'e (Yarkend) tahtına çıkardılar fakat Kuang-te yine hücumla geçip onu öldürdü ve kardeşi Ch'i-li'yi Sha-ch'e (Yarkend) Beyi yaptı. Bu sırada Vali Yardımcısı olan Pan-ch'ao, Doğu Türkistan'daki ülkelerden topladığı orduları gönderip Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne saldırdı ve onu büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu mağlubiyetten sonra burası Çin'e tâbi oldu²²⁴.

Bailey, Sha-ch'e 莎 車 yani Yarkend için Ptolemaeus'un dört ad farklı adlandırma yaptığını tespit etmiştir: σοῦτα, σοῦγα, σότα, σάγα²²⁵. Yarkend, Yar+kend bileşiminden oluşmuş olmalıdır; “yar”, eski²²⁶ ve şimdiki²²⁷ Türkçede, “deniz, göl, ırmak gibi su kıyılarında veya karada dik yer, uçurum, yar” ve “kend” ise Farsçada şehir anlamına gelir. Bu devletin 38°25'0"Kuzey 77°15'0"Doğu koordinatlarında olan şimdiki Yarkend şehrinde kurulmuş olduğu şüphesizdir. Bu şehrin ortasından Yarkend ırmağı geçmekte ve şehir iki yardan oluşmuş gibi görünmektedir; bu münasebetle “yar şehir” anlamına gelen Yarkend adı verilmiştir. Bailey'in “yar” sözünü “yarmak” ile açıklaması yetersiz kalmaktadır²²⁸. Stein'in haklı olarak belirttiği gibi Yarkend adının en erken biçimini tespit zordur, bu ancak, Moğol istilasından sonra başlatılabilir²²⁹. Ancak Çin kaynaklarında kaydedilen Sha-ch'e adının şehrin bu konumuyla alakalı yerel bir adın çevriyazımı olması pek muhtemeldir. Bu devletle ilgili Önceki Han devri (m.ö. 206-m.s. 23) için HS, 96A, s.

²²² Bkz. Wei-li (Korla) bahsi.

²²³ Karoştı metinlerinde Hoten ve çevresinde ticarete konu olan mallar arasında sıklıkla halı ve ipek geçmektedir. Bkz. T. Burrow, **A Translation of the Kharosthi Documents from Chinese Turkestan**, London, 1940, s. 42, 65, 66, 95, 112, 118, 120, 121, 122, 129, 130, 136. Bu açıdan Hunlarla yapılan anlaşmada vergi veya haraç olarak başta halı ve ipek gelmektedir.

²²⁴ HHS, 88, s. 2926.

²²⁵ H. W. Bailey, **Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts**, C. VII, Cambridge, 1985, s. 73.

²²⁶ DLT, I, s. 375; III, s. 142.

²²⁷ TDK Türkçe Sözlük, C. II, Ankara, 1998, s. 2393.

²²⁸ Bailey, **Indo-Scythian**, C. VII, s. 73.

²²⁹ Stein, **Ancient Khotan**, C. I, s. 87.

3897’de şu bilgiler bulunmaktadır: “Sha-ch’e ülkesinin başkenti Sha-ch’e 莎車’dır, Ch’ang-an’a uzaklığı 9950 li’dir. Hane 2339, nüfus 16373, savaşabilen asker sayısı 3049’dur”. Stein Yarkend’in önemi hakkında şöyle demektedir²³⁰: “Şüphesiz ki Yarkend, çok eski devirlerde elde ettiği zenginliğini ve mamur ticaretini Hoten, Ladak ve Ceyhun’dan gelen ve birleşerek Kaşgar’a ve Tarım havzasının kuzey doğusuna giden ana ticaret yolları üzerinde olmasına borçludur. Mahallî ürünlerin bolluğu şehir nüfusunun artmasını sağlamış ve bu ise Yarkend’in öneminin gerçek sebeplerini gösteren bir biçimde Ceyhun vadisinin her yerinden, Ladak’tan, Baltistan’dan, Afganistan’dan ve Çin’in sınır bölgelerinden yarı kozmopolit kolonileri kendisine çekmiştir”.

2. SHU-LE (KAŞGAR)

Sha-ch’e (Yarkend)’dan kuzey doğuya gidilirse Shu-le (Kaşgar)’ya varılırdı. Shu-le (Kaşgar), Liu-chung (Lukçun)’a 5 bin, Lo-yang’a ise 10300 li uzaklıktaydı. Orada 21 bin hane, 30 bin küsur savaşan asker vardı²³¹. 73 yılında (İmparator Ming’in yung-ping saltanat devresinin 16. yılı) Kuei-tzu (Kuça) Beyi Chien, hücum edip Shu-le (Kaşgar) Beyi Ch’eng’ı öldürdü ve Kuei-tzu (Kuça)’nın Sol Markisi²³² Tou-ti’yi Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Aynı yılın kışında Çin, Tümgeneral Pan-ch’ao’yu gönderip Tou-ti’yi yakalattı ve Ch’eng’ın ağabeyinin oğlu Chung’u Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Chung sonradan başkaldırıp isyan etti, Pan-ch’ao hücum edip onun kellesini aldı²³³. Bu olaydan sonra Shu-le (Kaşgar) toparlanamadı ve ancak Çin bölgeden çekildikten sonra müstakillğine kavuştu.

114-116 yıllarında (İmparator An’ın yüan-ch’u saltanat devresi) Shu-le (Kaşgar) Beyi An-kuo, dayısı Ch’en-p’an’ı işlediği bir suç nedeniyle ülkeden sürdü,

²³⁰ Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 88.

²³¹ **HHS**, 88, s. 2927; **TT**, 192, s. 5225-5226; **TPYL**, 793, s. 3517a; **TC**, 196, s. 3143a-b-c; **TFYK**, 958, s. 2268b.

²³² Tso-hou 左候, “Sol Marki”. Chavannes (a.y.)’da “marquis gauche”.

²³³ **HHS**, 88, s. 2927.

o da Yüeh-chih (Kuşan)'lere gitti, Yüeh-chih (Kuşan) hükümdarı da onu sevip himayesine aldı. Sonradan An-kuo öldü, oğlu yoktu, ülkeyi hanımağa²³⁴ yönetiyordu, ülke halkı ile ortak karar alıp Ch'en-p'an ile aynı anadan olma kardeşi İ-fu'yu²³⁵ Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Ch'en-p'an olanları duydu ve Yüeh-chih (Kuşan) Hükümdarı'na²³⁶ şöyle istirham etti: "An-kuo'nun oğlu yok, onun sülalesi zayıf ve güçsüzdür, eğer ana tarafının sülalesi tahta çıkarsa, ben İ-fu'nun dayısıyım, ben bey olmalıyım". Bunun üzerine Yüeh-chih (Kuşan)'ler Ch'en-p'an'ı bir orduyla Shu-le (Kaşgar)'ya gönderdi. Ülkenin halkı Ch'en-p'an'ı sevip saydı, ayrıca Yüeh-chih (Kuşan)'lerden korkuyorlardı, bu sebeple İ-fu'nun elinden mührü ve kurdeleyi aldılar ve Ch'en-p'an'ı Bey yaptılar, İ-fu ise P'an-ka²³⁷ Markisi²³⁸ oldu. Sonraları Sha-ch'e (Yarkend), Yü-t'ien (Hoten)'e karşı koydu ve Shu-le (Kaşgar)'ya tâbi oldu. Shu-le (Kaşgar) gittikçe güçlendi ve bu yüzden Kuei-tzu (Kuça) ve Yü-t'ien (Hoten) düşman ülkeler oldular²³⁹.

Shu-le 疏勒, Kaşgar devletinin adı Sanskritçeye *Śrîkrîtati*²⁴⁰ olarak telaffuz ediliyordu, oradan da Çinceye Rahip Hsüan-tsang tarafından Shih-lin-ch'i-li-tuo-ti 室利訖栗多底 olarak geçmiştir²⁴¹. Kaşgar için Çin kaynaklarında Shu-le 疏勒, Sha-le 沙勒, Ch'ü-sha 佉沙, Chia-shih 迦師, Ch'i-sha 奇沙, Chieh-ch'a 竭叉 gibi adlar kaydedilmiştir²⁴². Shu-le adının Kaşgar bölgesinin sulak olmasından dolayı Türkler tarafından verilen "sulu" veya "sulak" adının Çinceye çevriyazımı olduğu

²³⁴ Mu 母, "hanımağa"; An-kuo'nun annesidir.

²³⁵ 臣磬同產弟子遺腹, "Ch'en-p'an ile aynı anadan olma kardeşi İ-fu". Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 205, dipnot: 2) bu kişinin adı için bir yorum getirerek, "İ-fu" iminin babanın ölümünden sonra doğan çocuğa verilen ad ile alakalı olduğunu belirtmiştir: "ce nom doit faire allusion au fait que ce personnage était un enfant posthume".

²³⁶ Bu sırada Yüeh-chih (Kuşan) imparatoru Kanişka (m.s. 85-120)'dır. Dames, İA, C. IV, s. 149. Kuşan hükümdarlarının saltanat devreleri hakkında nüvizmatik, arkeolojik ve filolojik tahlillerden kaynaklanan muhtelif tarihlendirmeler ve eşleştirmeler vardır (Misal için bkz. B. N. Puri, "Kushans", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, ed. J. Harmatta, 1994, Paris, s. 247-254; Konukçu, a.g.e., s. 17-33). Biz tartışmalı tarihlendirmelere girmeden M. Longworth Dames (İA, C. IV, s. 149)'in verdiği listeyi esas alacağız.

²³⁷ P'an-ka 磬囊, Kaşgar'dan 90 li uzaklıktadır; E. Chavannes, "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", TP, C. II, Nu: 7, 1906, s. 222, dipnot: 1.

²³⁸ 磬囊城候, P'an-ka şehrinin markisi".

²³⁹ HHS, 88, s. 2927.

²⁴⁰ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World*, C. II, London, 1906, s. 306, dipnot: 50.

²⁴¹ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 214.

²⁴² Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 48.

düşünülmektedir²⁴³. Hsüan-tsang Seyahatnamesi'nin Uyğurca tercümesinde Kâş olarak geçmektedir²⁴⁴. **DLT**, C. I, s. 343'de şöyle denilmektedir: “Kend 𐰽𐰺𐰍: Şehir. Bu sözden alınarak Kaşgar için Ordu Kend 𐰽𐰺𐰍𐰠 derler, “Hanın oturduğu şehir” demektir; çünkü Afrasyab- havasının iyiliğinden dolayı burada otururdu”. Aynı bilgi XVI. yüzyıl kaynağı olan Mirza Haydar Duğlat'ın eserinde de tekrarlanmaktadır²⁴⁵. Ptolemaeus'da geçen κασία χώρα adlı yerin Kaşgar'a işaret ettiği belirtilmektedir²⁴⁶. Kaynaklardaki bilgilere göre en geç Önceki Han (m.ö. 206-m.s. 25) devrinde Tanrı dağları etekleri, Tarım Havzası ve He-hsi koridorunda Türkler yaşamaktaydı²⁴⁷; bu münasebetle “Sulu” adının Çin kaynaklarında görülmesi tabîî bir durumdur. Kaşgar adı ancak VI. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır²⁴⁸. **HS**, 96A, 3898'de ise şu bilgiler verilmektedir: “Shu-le 疏勒 ülkesinin başkenti Shu-le 疏勒 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9350 li'dir. Hane 1510, nüfus 18647, savaşabilen asker sayısı 2 bindir. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 2210, güneydeki Sha-ch'e (Yarkend)'ya 560 li uzaklıktadır. Orada pazar yerleri vardır, batıya doğru giden Ta (Büyük) Yüeh-chih (Kuşan), Ta-wan (Fergana) ve K'ang-chü yolları üzerindedir”. Claudius Ptolemaeus (m.s. 90-168)'un Makedonyalı tüccar Maës'den Seres (şimdiki Kansu ve Doğu Türkistan) topraklarına dair aldığı bilgilere göre Çin'e giden ipek yolu Fırat üzerindeki Hierapolis'den başlar ve Hecatompylos (Ἑκατόμυλος, He-tu 和 犢, Batı Horasan'daki Semnan ilindeki şimdiki Şahr-e Qumis) ve Areia (ἡ Ἀρειανή/Arianē, eski Pers imparatorluğunun doğu sınırlarından Hindistan'a kadar uzanan topraklar) ve Margiana (Merv, Mu-lu 木 鹿)'dan Baktriya'ya kadar uzanmaktaydı. Oradan ise bir yol önce kuzeye Komedh (Karategin dağları) dağlık

²⁴³ Thomas Watters, **On Yuan Chwang's Travels in India**, London, 1904, s. 291; Turgun Almas, **a.g.e.**, s. 30; “Kaşgar”, **TA**, C. XXI, Ankara, 1974.

²⁴⁴ L. Iu. Tugusheva, Fragmentı **Uygurskoy Versii Biografii Siuan-Tszana**, Moskva, 1980, s. 12'den aktaran Erkin Ekrem, **Hsüan-Tsang**, s. 214, dipnot: 1.

²⁴⁵ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, İng. çev. E. Denison Ross, Tür. çev. Osman Karatay, İstanbul, 2006, s. 461.

²⁴⁶ Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 130, dipnot: 320. Kaşgar adı ile ilgili türlü adların tahlili için bkz. H. W. Bailey, **Indo-Scythian Studies**, C. VII, ss. 50-54; Stein, **Ancient Khotan**, C. I, ss. 47-51.

²⁴⁷ Ablimit Rozi, “Yer Namliri Hekkide Bezi Tetikatlar”, **Xinjiang Univıstıtı İlmi Jornili**, Nu: 3, 1986, Urumçi, s. 116'dan aktaran Varis Abdurrahman, “Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara, 2002, s. 208.

²⁴⁸ **a.e.**

bölgesine ardından dağların güney doğusundan ilerleyerek düzlük bir araziye ulaşır²⁴⁹ ki burası Kaşgar'ın tarifidir.

3. ÖN CH'E-SHIH (TURFAN)

Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin başkenti Chiao-he (Yarkhoto)²⁵⁰ şehriydi. Irmaklar ve sular şehrin etrafını dolanıp kuşatırdı, bu nedenle oraya chiao-he (birleşen ırmaklar) denilmiştii. Liu-chung (Lukçun)'a 80, doğuda Lo-yang'a 9120 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 1500 küsur, nüfus 4 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 2 bin küsurdu²⁵¹.

車師前王 Ön Turfan Devleti bugünkü Turfan sahasında idi. Bailey her zaman yaptığı gibi Turfan adını da Sanskritçe bir köke bağlamıştır: *Druva-pāna*, “korunaklı yer”²⁵². Ancak yazar bu konuda tatminkâr olmaktan uzaktır; ilgilendiği dile bağlı olarak coğrafyayı da Sanskritleştirmektedir ki bu konu sadece kelime benzerliklerine değil tarih kayıtlarına da ihtiyaç göstermektedir. Kaldı ki Turfan adı da çok yeni bir addır ve XIV. yüzyıldan beri kullanılmaktadır²⁵³. Eğer gerçekten Doğu Türkistan coğrafyasındaki bir çok yer adı Sanskritçeden gelme ise bu bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun veya idareci konumunda olanların Sanskritçe konuştuğunu gösteren belgeler sözkonusu olmalıdır ki böyle bir belgenin varlığı tartışmalıdır. Bazı Çin kaynakları (**Wei-shu**, 102, s. 2265 gibi) bugünkü Doğu Türkistan havzasındaki bazı devletlerin dilinin Sanskritçe olduğunu olduğunu

²⁴⁹ (Claudius Ptolemaeus, **Geographia**, I, cap. xii'den aktaran H. Yule, **Cathay and the Way Thither**, C. I, London, 1866, s. cxlviii-cl).

²⁵⁰ Chiao-he 交河, Yarkhoto. Stein (**Innermost Asia**, C. I, s. 563) “Yarkhoto” adının “iki ırmak arasındaki şehir” anlamına (“yar”+Moğolca “khoto” yani “şehir”) geldiğini söylemektedir. Turfan'ın 12 km kuzey doğusundaki Yarköl harabeleri ile özdeşleştirilen bu şehrin sonraki adı İdikütşehri'dir (Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 183, dipnot: 619). T'ang devrinde buraya “Yargöl” anlamına gelen Hsi-chou 西州 adı verilmiştir (E. Chavannes, **Documents**, s. 7).

²⁵¹ **HHS**, 88, 2929; **TT**, 191, s. 5201-5203; **TC**, 196, 3147c-3150b; **TFYK**, 958, 2271b; **TPYL**, 794, s. 3524a-b.

²⁵² Bailey, **Indo-Scythian**, s. 99-100.

²⁵³ Emel Esin, “Turfan”, **İA**, C. 12/2, Eskişehir, 2001⁵, s. 115.

söylemektedir; ancak bu kültürel bilgilerin Çin kayıtlarına geçmesinde, Fa-hsien 法顯 (m.s. 337-422), Sung-yün 宋雲 (ölümü m.s. 528) ve Hsüan-chang 玄奘 (ölümü 664) gibi Budist hacıların²⁵⁴ gittikleri yerlerde Budizmi anlatan Sanskritçe, Karoştice ve Hintçe din kitaplarını görerek kayda geçirmesi etkili olmuştur. Öte yandan Turgun Almas'ın dediği gibi Budizm milâttan önce ve sonraki dönemlerde Hindistan'dan Tarım havzasındaki Hoten, Kaşgar, Kuça, Karaşar ve Turfan'a yayılmıştı. O sıralar Budizme ait kitaplar Türkçeye veya diğer bölge dillerine çevrilmediği için, bölge halkı Sanskritçe ve Hintçe yazılmış kitapları okumuş ve bu dillerde ibadet etmişlerdi; dolayısıyla ele geçen yazılı belgelerin Sanskritçe veya Hintçe olması bölge halkının Sanskritçe veya Hintçe konuştuğuna dalalet olamaz²⁵⁵; nitekim benzer durum İslâm dininin bölgeye gelişinden sonra başta Kuran-ı Kerim olmak üzere Arapça din kitaplarının Türkçeye çevrilişine kadar geçen süreçte de gözlenebilir.

Turfan'ın eski adı Koço'dur ve tarihî bir Uygur şehri olarak bilinmektedir²⁵⁶. Le Coq, A. Stein, A. von Gabain ve Bahaeddin Ögel gibi alimler Koço kelimesini Çince Kao-ch'ang 高昌 adının Türkçeye geçmiş hali olduğu görüşünü benimsemişlerdir²⁵⁷. Ancak bilinmektedir ki milâttan önceki devirlerde Turfan bölgesinde Yüeh-chih'lerin bir kolu olan Koç veya Koş boyu yaşamaktaydı (-an çoğul ekini alarak Kuşan²⁵⁸ haline gelmişti. Bu boyun adı muhtemelen tamgasının "koç" olması dolayısıyla "koç" olarak kalmıştır; benzer durum "koyun" adıyla anılan Türk boylarının ve devletlerinin varlığı ile de gözlemlenebilir).

Turfan için Çin kaynaklarında geçen Ch'e-shih 車師 adındaki ch'e adı, chü, k'u olarak da okunmaktadır²⁵⁹ dolayısıyla Türkçe Koç veya Koş halk adının chü-shih veya k'u-shih olarak Çinlilerce kaydedildiği anlaşılmaktadır²⁶⁰.

Bu devlet hakkında HS, 96B, s. 3921'de şu kayıtlar mevcuttur: “車師前王 Ön Turfan Devleti'nin başkenti Chiao-he 交河(Yarkhoto) şehridir. Irmaklar ve sular şehrin etrafını dolanıp kuşatır, bu nedenle oraya chiao-he (birleşen ırmaklar)

²⁵⁴ Bu seyahatların batı dillerine tercümeleri için bkz. Samuel Beal, **a.g.e.**, C. I-II; Erkin Ekrem, **a.g.e.**; Stanislas Julien, **Histoire La vie de Hiouen-thsang**, Paris, 1853.

²⁵⁵ Almas, **a.g.e.**, s. 33.

²⁵⁶ DLT, C. III, s. 219.

²⁵⁷ Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 211.

²⁵⁸ Çin kaynaklarında Kuei-shuang 貴霜; Yıldırım, **a.g.e.**, s. 175.

²⁵⁹ Axel Schuessler, **ABC Etymological Dictionary of Old Chinese**, Honolulu, 2007, s. 182.

²⁶⁰ Bkz. Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 211.

denilmiştir. Ch'ang-an'a uzaklığı 8150 li'dir. Hane 700, nüfus 6050, savaşabilen asker sayısı 1865'tir. Güney batıda Genel Valiliğin olduğu yere 1807, Yen-ch'i (Karaşar)'ye 835 li uzaklıktadır²⁶¹.

4. ARKA CH'E-SHİH (TURFAN)

Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti 車 師 後 王 'nin başkenti Wu-tu²⁶² vadisindeydi. Liu-chung (Lukçun)'a 500, Lo-yang'a 9620 li uzaklıktaydı. Orada hane 4 bin küsur, nüfus 15 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 3 bin küsurdu.

Ön ve Arka Beylikler ile Doğu Chü-mi, Pei-lu²⁶³, P'u-lei (Eski Barköl) ve I-chih (Barköl), bunların hepsi Ch'e-shih (Turfan)'ın altı devletiydi. Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti kuzeyde Hsiung-nu (Hun)'larla sınırdaştı.

Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti batıda Yen-ch'i (Karaşar) ile kuzey yolu aracılığıyla Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti ise batıda Wu-sun'lar²⁶⁴ ile bağlantılıydı²⁶⁵.

45 yılında (chien-wu saltanat devresinin 21. yılı) Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) beyleri oğullarını Çin sarayına rehin olarak yolladılar, fakat İmparator Kuang-wu onları geri gönderdi. Bu nedenle bunlar Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldular²⁶⁶.

73 yılında (İmparator Ming'in yung-p'ing saltanat devresinin 16. yılı) Çin orduları I-wu (Kumul)'yu işgal ederek Doğu Türkistan'a girdi. Bunun üzerine Ch'e-shih (Turfan) tekrar Çin'e tâbi olmak mecburiyetinde kaldı. Hsiung-nu (Hun)'lar

²⁶¹ Bu yerin Turfan havzasında oluşu ile ilgili görüşler için bkz. Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 183, dipnot: 618.

²⁶² Wu-tu 務 塗 vadisi. Bugünkü Cimsar ilçesinin güneyindeki Utu vadisidir. Bkz. Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 211.

²⁶³ Bkz. Pei-lu bahsi.

²⁶⁴ Yani Wu-sun 烏 孫'ların bulunduğu İli vadisi; Chavannes, , **TP**, C. II, Nu: 8, s. 211.

²⁶⁵ **HHS**, 88, s. 2929; **HHS**, 88, 2929; **TT**, 191, s. 5201-5203; **TC**, 196, 3147c-3150b; **TFYK**, 958, 2271b; **TPYL**, 794, s. 3524a-b.

²⁶⁶ **HHS**, 88, s. 2929.

ordu gönderip Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırınca onlar da tekrar Hsiung-nu (Hun)'lara itaat etti²⁶⁷.

90 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin 2. yılı) Tümgeneral Tou-hsien, Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larını yendi, Ch'e-shih (Turfan) Devleti epey korkup dehşete kapıldı. Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan) beylerinin her biri oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderip haraç sundular. Çin sarayı iki devlete de mühür, kurdele, altın ve ipek bahşetti²⁶⁸.

96 yılında Wu-chi Komutanı So-chün, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Cho-ti'yi ortadan kaldırmak ve "Düşmanı Yenen Marki"²⁶⁹ unvanlı Hsi-chih'i yerine geçirmek istiyordu. Cho-ti, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi Wei-pei-ta'ya hainlik yaptığı gerekçesiyle pek hiddetlendi, bu nedenle Wei-pei-ta'ya hücum etti. Böylece onun karısını ve çocuklarını ele geçirdi²⁷⁰.

Ertesi yılda (97) Çin, Vali Yardımcısı Komutan²⁷¹ Wang-lin'i gönderdi. Bu komutan Liang-chou'nun²⁷² altı ilinden ordular ile Ch'iang'lar²⁷³, "düşmanlar"²⁷⁴ ve Hu'lardan²⁷⁵ toplanan 20 binden fazla askerle Cho-ti'ye hücum ederek binden fazla kelle aldı. Cho-ti, Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larına doğru kaçmaya başladı ise de Çin orduları onu takip ederek kısırdı ve öldürdü. Bu olaydan sonra Cho-ti'nin kardeşi Nung-ch'i tahta çıkarıldı²⁷⁶. Çin 108 yılında Doğu Türkistan'dan çekildikten sonra Ch'e-shih (Turfan) Devleti de müstakillliğini kazandı. Ancak Çin hâlâ bölge devletlerini birbirine düşürme siyaseti izliyordu. Bunun üzerine 120 yılında (yung-ning saltanat devresinin ilk yılı) Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Chün-chiu ve annesi

²⁶⁷ a.y.

²⁶⁸ a.y.

²⁶⁹ 破虜侯, "Düşmanı Yenen Marki".

²⁷⁰ HHS, 88, s. 2930.

²⁷¹ 將兵長史, Vali Yardımcısı Komutan.

²⁷² Liang-chou 涼州.

²⁷³ Ch'iang 羌, Tibetlilerin ataları kastediliyor olmalıdır.

²⁷⁴ Lu 虜, düşmanlar, Hunlar ve Proto-Moğollar kastediliyor olmalıdır. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 212) hep yaptığı gibi yine "les barbares" olarak çevirmiştir.

²⁷⁵ Hu 胡, şimdiki Doğu Türkistan sahasındaki ahaliyi kastediyor olmalıdır; kaynaklarda Hu 胡 adı Sogdlara, Tarım havzası ahalisine veya genel olarak Çinli olmayanlara verilmiştir. Bu adlandırmaların kesinlik arz etmediği hususu için bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, a.g.e., s. 99, not:4. Öte yandan bu ad bir çok Çinli tarafından soyadı olarak da alınmıştır; öyle ki bugün, Çin'in devlet başkanı da dâhil olmak üzere (胡锦涛 Hu Jintao), Çin'in en çok kullanılan on beşinci soyadıdır (bkz. "China renews top 100 surnames, Li still the biggest", **People's Daily Online**, January 11, 2006, (çevrimiçi), http://english.people.com.cn/200601/11/eng20060111_234647.html, 20 Mart 2010).

²⁷⁶ HHS, 88, s. 2930.

Sha-ma başkaldırıp isyan etti ve Tun-huang adına çalışan Arka Ch'e-shih (Turfan) Komutanı'nı²⁷⁷ öldürdü.

125 yılında (İmparator An'ın yen-kuang saltanat devresinin 4. yılı) cevap vermekte geciken Vali Yardımcısı Pan-yung, Chün-chiu'ya hücum etti, onu mağlup etti ve kellesini aldı.

126 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin ilk yılı) Pan-yung, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Nung-ch'i'nin oğlu Chia-t'e-nu ve Pa-hua gibilerini topladı ve seçme birliklerle Hsiung-nu (Hun)'ların Hu-yen²⁷⁸ Beyi'ne hücum edip, onu mağlup etti. Bunun üzerine Pan-yung, Chia-t'e-nu'yu Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi yaptı ve Pa-hua'ya "Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin Han (Çin)'a Bağlı Markisi"²⁷⁹ unvanı verdi²⁸⁰.

5. YEN-CH'I (KARAŞAR)

Shu-le (Kaşgar)'dan kuzey doğuya gidilip Wei-t'ou (Safirbay)²⁸¹, Wen-su (Uç Turfan)²⁸², Ku-mo (Aksu) ve Kuei-tzu (Kuça) geçildiğinde Yen-ch'i (Karaşar)'ye varılırdı. Yen-ch'i (Karaşar) ülkesinin başkenti Nan-he²⁸³ şehriydi. Kuzeyde Lukçun'a 800, doğuda Lo-yang'a 8200 li uzaklıktaydı. Orada hane 15 bin, nüfus 52 bin, savaşabilen asker sayısı 20 binden fazlaydı. Bu ülkenin dört tarafı sıradağlarla çevriliydi ve Kuei-tzu (Kuça) ile sınırdışı. Kuei-tzu (Kuça)'ya giden

²⁷⁷ 後車師王司馬, Arka Turfan Komutanı.

²⁷⁸ Hu-yen 呼衍, bir Hun boyu. Bu boy için bkz. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun**, s. 393-400; Chavannes, **Dix Inscriptions**, s. 18; De Groot, **Die Hunnen**, C. I, s. 57.

²⁷⁹ 後部親漢侯, Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin Han (Çin)'a Bağlı Markisi.

²⁸⁰ **HHS**, 88, s. 2930.

²⁸¹ Bkz. Wei-t'ou (Safirbay) bahsi.

²⁸² Bkz. Wen-su (Uç Turfan) bahsi.

²⁸³ Nan-he 南河, kelimesi kelimesine "güney ırmak". **HS**, 96B, s. 3917'de başkent Yüan-ch'ü 員渠 olarak bildirilmişti ki burasının Ulduz vadisinin hemen güneyi olduğu bilinmektedir (Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 178, dipnot: 589). **HHS**, 88, s. 2927'deki tarif ise bir ırmağı esas almaktadır ki bununla Korla'dan geçip Bagraş gölüne akan ırmak kastedilmektedir.

yollar tabî engeller sayesinde kolayca müdafaa edilebiliyordu. Bir gölün²⁸⁴ suları dört taraftaki dağların arasından akıp içeri girer ki şehrin etrafını 30 li'den fazla kaplardı²⁸⁵.

Çinlilerin yung-p'ing saltanat devresinin (58-75) sonlarında Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri birleşip Doğu Türkistan Genel Valisi Ch'en-mu ile Yardımcı Komutan Kuo-hsün'e hücum edip onları ortadan kaldırdılar ve subay ve askerlerden iki binden fazla kişiyi öldürdüler.

94 yılında (yung-yüan saltanat devresinin 6. yılı) Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao, bölge devletlerini toplayıp, Yen-ch'i (Karaşar), Wei-hsü²⁸⁶, Wei-li (Korla) ve Shan-kuo (Kızıl Sangır)²⁸⁷ devletlerine hücum etti. Genel Vali Yen-ch'i (Karaşar) ve Wei-li (Korla) beylerinin kellesini aldı ve başkente gönderdi. Kelleler Çinliler olmayan insanların oturdukları mahallelere asıldı²⁸⁸.

Pan-ch'ao bunun üzerine Yen-ch'i (Karaşar) Sol Markisi Yüan-meng'ı Yen-ch'i (Karaşar) Beyi yaptı, Wei-li (Korla), Wei-hsü ve Shan-kuo (Kızıl Sangır)'nun başına da birer bey atadı.

İmparator An (107-125) devrinde Doğu Türkistan'daki diğer ülkeler gibi Yen-Ch'i (Karaşar) de Çin'e karşı isyan etti ve müstakilliğini kazandı²⁸⁹.

Yen-kuang saltanat devresinde (122-125) Pan-ch'ao'nun oğlu Pan-yung Doğu Türkistan Vali Yardımcısı oldu, tekrar Doğu Türkistan'a hücum etti. Sadece Yüan-meng ile Wei-li (Korla) ve Wei-hsü beyleri Çin'e tâbi olmamışlardı.

Çin kaynaklarında kaydedilen Yen-ch'i 焉 耆 Devleti bugünkü Karaşar veya Karaşehir'de kurulmuştu. Bu devlet hakkında **HS**, 96B, s. 3917'de şu bilgiler bulunmaktadır: “Yen-ch'i ülkesinin başkenti Yüan-ch'ü 員 渠'dür, Ch'ang-an'a uzaklığı 7300 li'dir. Hane 4 bin, nüfus 32100, savaşabilen asker sayısı 6 bindir. Güney batıdaki Genel Valiliğin olduğu yere 400, güneydeki Wei-li (Korla)'ye 100 li uzaklıktadır, kuzeyde Wu-sun 烏 孫'lar ile komşudur. Deniz (Bagraş göl)

²⁸⁴ Bagraş gölü; Hulseyé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 178.

²⁸⁵ **HHS**, 88, s. 2927; **TT**, 192, s. 5223-5224; **TPYL**, 795, s. 3529b-3530a; **TC**, 196, s. 3146c-3147a; **TFYK**, 958, s. 2270a; **WHTK**, 336, s. 2640c-2641a-b.

²⁸⁶ Bkz. Wei-hsü bahsi.

²⁸⁷ Bkz. Shan-kuo (Kızıl Sangır) bahsi.

²⁸⁸ **HHS**, 88, s. 2928.

²⁸⁹ **a.y.**

sularının yakınındadır ve orada bolca balık çıkar”²⁹⁰. 42°03’00” Kuzey, 86°34’00” Doğu koordinatlarındaki bu yeri VII. yüzyılda Rahip Hsüan-chang A-ch’i-ni 阿耨尼 olarak kaydetmiştir²⁹¹ ki bunun Sanskritçe “ateş” anlamına gelen Agni ँ ४८ Agnideśa kelimesinin²⁹² Çinçeye çevriyazımı olduğu söylenmektedir²⁹³.

Stein bazı bakımlardan Karaşar’ın Tarım havzasını oluşturan bölgeler arasında biricik konuma sahip olarak kuzey doğudan büyük düzlüğe bitişik vaziyette doğudan batıya uzanan Tarım havzasından ayrı kendi başına bir havza olduğunu ve Tanrı dağları silsilesinde Turfan düzlüğünün batı ucundan Yulduz yaylasına uzandığını söylemiştir²⁹⁴. Mirza Haydar Duğlat ise XVI. yüzyılda Karaşar’ın adını Çalış olarak vermekte²⁹⁵, Mangalay Suyah eyaleti içinde göstermekte ve şöyle demektedir: “Mangalah Suyah, Aftâb Ru veya “gün yüzlü”nün karşılığıdır”. Esere konan çevirmen haşiyesinde ise “mangalay”, “ön, önde, ileride” ve “suyah” ise “gün, güneş” olarak İngilizceye tercüme edilmiştir²⁹⁶. Bu adın Yen-ch’i adının asıl manası ve daha sonra Rahip Hsüan-chang tarafından verilen adın anlamıyla (ateş) örtüştüğü kabul edilmelidir.

6. CHÜ-Mİ (KERİYA)

Chü-mi (Keriya) Devleti 73 yılında başlayan istiladan sonra Çin hâkimiyetine girmiş ve müstakillliğini yitirmişti. Çin 108 yılında bölgeyi terk ettikten ve Hsiung-nu (Hun)’lar da iyice batıya çekildikten sonra siyasî arenada boy göstermeye başlamıştı.

²⁹⁰ Ayrıca bkz. Hulseyé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 178.

²⁹¹ Erkin Ekrem, **a.g.e.**, s. 89.

²⁹² Korhan Kaya, **Sanskrit-Türkçe Sözlük**, Ankara, 2006, s. 31.

²⁹³ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Bailey, **Indo-Scythian**, C. VII, ss. 1-2; Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 99 ve 123.

²⁹⁴ Stein, **Serindia**, C. III, s. 1178-79.

²⁹⁵ **Tarih-i Reşidî**, s. 167.

²⁹⁶ **a.e.**, s. 168, dipnot: 8.

Chü-mi (Keriya) ülkesinin başkenti Ning-mi'ydi, Doğu Türkistan'daki Liu-chung (Lukçun)'a 4900, Lo-yang²⁹⁷'a ise 12800 li uzaklıktaydı. 2173 hane, 7251 nüfus vardı, savaşabilen 1760 asker çıkarırdı²⁹⁸.

129 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 4. yılı) Yü-t'ien (Hoten) Beyi Fang-ch'ien, Chü-mi (Keriya) Beyi Hsing'i öldürdü ve kendi oğlunu Chü-mi (Keriya) Beyi yaptı ve Çin'e elçi gönderip haraç sundu. Tun-huang Valisi Hsü-yu, Fang-ch'ien'e hücum etmek için imparatorudan izin istedi. İmparator ise Yü-t'ien (Hoten) Beyi'nin suçunu af etti ve Chü-mi (Keriya) Devleti'ni yeniden kurmasını emretti ancak Fang-ch'ien bunu ret etti. 132 yılında (yang chia saltanat devresinin ilk yılı) Hsü-yu, Shu-le (Kaşgar)²⁹⁹ Beyi Ch'en-p'an'ı 20 bin askerle Yü-t'ien (Hoten) Devleti'ne hücum etmek üzere gönderdi. Ch'en-p'an, Yü-t'ien (Hoten) ordusunu mağlup etti, yüzlerce kelle aldırdı, ordusunu salıp yağma yaptırdı, Hsing'in hükümdar sülalesinden Ch'eng-kuo'yu Chü-mi (Keriya) Beyi olarak tahta çıkardı ve döndü³⁰⁰.

Chü-mi 拘彌, Keriya veya Uzun Tati ile özdeşleştirilebilir³⁰¹. Kharoşti dökümanlarında "Khema" olarak geçer ve **TT**, 191, s. 5201'e göre Sonraki Han devrinde adı Yü-mi 扞彌 iken Chü-mi 拘彌 olarak değiştirilmiştir³⁰².

HS, 96, s. 3880'de bu devlet hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: "Yü-mi 扞彌 ülkesi'nin başkenti Yü-mi şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9280 li'dir. Hane 3340, nüfus 20040, savaşabilen asker sayısı 3540'dır. Güneyde Ch'u-le 渠勒 (Keriya'nın güneyi), kuzey doğuda K'uei-tzu (Kuça) ve kuzey batıda Ku-mo (Aksu) ile komşudur, batıdaki Yü-t'ien (Hoten)'e uzaklığı 390 li'dir. Bugünkü adı Ning-mi 寧彌'dir".

²⁹⁷ Lo-yang 洛陽, şimdiki He-nan 河南 eyaletindedir.

²⁹⁸ **HHS**, 88, s. 2915; **TT**, 191, s. 5201; **TFYK**, 957, s. 2263a; **TPYL**, 797, S. 3539a; **TC**, 196, s. 3136b; **WHTK**, 396, s. 2640c.

²⁹⁹ Aşağıdaki Shu-le (Kaşgar) bahsine bakınız.

³⁰⁰ **HHS**, 88, s. 2915.

³⁰¹ Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 538, dipnot: 1.

³⁰² Kürşat Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2010, s. 343-344.

7. YÜ-T' IEN (HOTEN)

Yü-t'ien (Hoten) ülkesinin başkenti Hsi-ch'eng'di³⁰³. Liu-chung (Lukçun)'a 5300, Lo-yang'a 11700 li uzaklığındaydı. Burada 32 bin hane, 83 bin nüfus, savaşabilen 30 binden fazla askeri vardı³⁰⁴.

Çinlilerin chien-wu saltanat devresinin (22-55) sonlarında Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Hsien, Yü-t'ien (Hoten) Devleti'ne saldırdı ve onun topraklarını ilhak etti. Hsien, Yü-t'ien (Hoten) Beyi Yü-lin'i göç ettirip Li-kuei³⁰⁵ Beyi yaptı. İmparator Ming'in Yung-p'ing saltanat devresinde (58-75) Yü-t'ien (Hoten) Generali Hsiu-mo-pa, Sha-ch'e (Yarkend)'da darbe yaptı ve kendisini Yü-t'ien (Hoten) Beyi ilan etti. Az bir süre sonra Hsiu-mo-pa ölünce ağabeyinin oğlu Kuang-te tahta geçti. Kuang-te, Sha-ch'e (Yarkend)'yı hükmü altına aldı ve ülkesi büyük güce kavuştu. Ching-chüeh (Niya)'ten kuzey batıya doğru Shu-le (Kaşgar)'ya gidene kadar on üç ülkenin hepsi Yü-t'ien (Hoten)'e tâbi oldu. Bu sırada Shan-shan (Çarklık) Devleti de epey güçlenmişti. Güney yolunda Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar olan tüm sahada sadece bu iki devlet güçlüydü³⁰⁶. Çin'in 73 yılından sonraki istilasından Yü-t'ien (Hoten) de nasibini almıştı. Özellikle General Pan-ch'ao'nun hareket merkezi olmuş ve tam bir kıyıma uğramıştı. Çin 108 yılında bölgeden çekildikten sonradır ki Yü-t'ien (Hoten) de müstakilliğine kavuşmuştu.

131 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 6. yılı) Yü-t'ien (Hoten) Beyi Fang-ch'ien oğlunu Çin sarayına rehin olarak gönderdi ve vergi sundu³⁰⁷.

Yü-t'ien 于闐, Hoten adının Brahmi metinlerinde görülen ve Hoten dilinde *Hvatāna* veya *Hvamna* olarak geçen adın Çinceye çevriyazımı olduğu

³⁰³ Hsi-ch'eng 西城, "batı şehri". Şimdiki Hoten şehrinin 10 kilometre batısındaki eski Yoktan şehridir. T'ang devrinde buraya Hsi-shan-ch'eng 西山城 yani "batı dağları şehri" denilmiştir; bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 171, dipnot: 2.

³⁰⁴ **HHS**, 88, s. 2915; **TT**, 192, s. 5224; **TFYK**, 957, s. 2263b; **TPYL**, 792, s. 3513b; **TC**, 196, s. 3136b.

³⁰⁵ Li-kuei 驪歸; neresi olduğu bilinmiyor.

³⁰⁶ **HHS**, 88, s. 2916.

³⁰⁷ **a.e.**

düşünülmektedir³⁰⁸. Bu adın Türkçe “etrafı çevrili yer” anlamına gelen *Kotan* kelimesinden gelmiş olması pek muhtemeldir³⁰⁹. Stein, Hoten’in stratejik önemi hakkında şöyle demektedir: “Hoten havzası doğal zenginliklerini ve önemini tamamı ile coğrafi konumuna borçludur. Kun-lun zincirinin dış tepelerinin yamaçlarında 40 millik kesintisiz bir hat boyunca uzanan bereketli löslerin muazzam yüksek düzlükleri her daim düzlüklerde derhal kıvrılan Yurungkaş ve Karakaş ırmaklarının bol sularıyla beslenmiştir. Bu iki ırmak Kun-lun zincirinin esas kütlesinin drenajını kuzeye doğru Tarım havzasına akıtan en büyük ırmaklardır”³¹⁰. Bu yer hakkında HS, 96A, s. 3881’de şu bilgiler bulunmaktadır: “Yü-ti’en ülkesinin başkenti Hsi-ch’eng’dır, Ch’ang-an’a uzaklığı 9670 li’dir. Hane 3300, nüfus 19300, savaşabilen asker sayısı 2400’dür. Güneyde Ch’o-ch’iang, kuzeyde Ku-mo (Aksu) ile komşudur. Yü-t’ien’in batısında, ırmakların hepsi batıya akar ve Batı denizine dökülür. Onun doğusunda, ırmaklar doğuya akar, Yen-tse (Lop Nor)’ya ve Sarı ırmağın doğduğu yere dökülür. Buradan çok yeşim taşı çıkar. Batıdaki P’i-shan (Guma)’a uzaklığı 380 li’dir”. Kâşgarlı Mahmut ise “Kaş öküz” maddesinde bu bölgeyi besleyen iki ırmak için şöyle demektedir: “Xotan şehrinin iki yanından akan iki deredir. Birine “ارنك قاش” Ürüng kaş öküz” denir, temiz beyaz taş burada bulunur; dere, adını bu taştan almıştır. Birisine “قراقاش اكوز” Karakaş öküz” derler, temiz siyah taş burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada ancak burada bulunmaktadır”³¹¹.

³⁰⁸ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 344.

³⁰⁹ A. Caferoğlu, “Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre “Kotan””, **TDED**, C. XIX, İstanbul, 1971, s. 49.

³¹⁰ M. A. Stein, **Ancient Khotan**, C. I, Oxford, 1907, s. 123-124.

³¹¹ Kâşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, çev. Besim Atalay, Ankara, 1941, s. 152. Ayrıca bkz. **WHTK**, 337, s. 2643a-b-c, 2644a.

8. P'U-LEI (ESKİ BARKÖL)

P'u-lei (Eski Barköl) ülkesinin başkenti T'ien-shan (Tanrı dağları)'ın batısındaki Shu-yü³¹² vadisindeydi. Güney doğudaki Liu-chung (Lukçun)'a 1290, Lo-yang'a 10490 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 800 küsur, nüfus 2 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 700 küsurdu. Derme çatma barakalarda ve çadırlarda yaşarlar, suyun ve otun arkasından giderlerdi ve aynı zamanda toprağı işlemede mahirdiler. İnek, at, deve, koyun ve diğer evcil hayvanları beslerlerdi. Yay ve ok yapabilirlerdi. Ülkede çok iyi atlar yetiştirirdi³¹³.

P'u-lei (Eski Barköl) aslında büyük bir ülkeydi, önceleri Doğu Türkistan Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi iken, P'u-lei (Barköl) Beyi Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'süne karşı suç işlemişti. Ch'an-yü buna çok sinirlenmiş ve P'u-lei (Barköl)'den 6 binden fazla insanı Hsiung-nu (Hun)'ların sağ kanadındaki A-e³¹⁴ topraklarına taşımıştı. Bu nedenle oraya A-e ülkesi denilmişti. Güneydeki Arka Ch'e-shih (Turfan) Devletine at ile 90 günden fazla bir sürede gidilirdi. Halk yoksulluk içinde ve çok zayıftı, dağların ve vadilerin arasına kaçmışlar ve orada kalıp ülke olmuşlardı³¹⁵.

P'u-lei 蒲類, 43°35'00"Kuzey 92°51'00"Doğu koordinatlarındaki Barköl باركول Devleti idi. Barköl adının en eski biçiminin "Bars göl" yani "Aslan göl" olduğu zan edilmektedir³¹⁶.

HHS, 88, s. 2928'da verilen bilgiler Han Shu'da verilen bilgilerden biraz farklıdır ve coğrafi konum olarak P'u-lei ülkesinin bildiğimiz Barköl'den daha kuzeye ve batıya kaydığı görülmektedir³¹⁷. Dolayısıyla elimizdeki bilgiler Eski Barköl ülkesine aittir.

Bu ülke için HS, 96B, s. 3919'da şu kayıt mevcuttur: "P'u-lei 蒲類 ülkesinin başkenti Shu-yü 疏榆 vadisindedir, Ch'ang-an'a 8870 li uzaklıktadır. Hane 325,

³¹² Shu-yü 疏榆 vadisi.

³¹³ HHS, 88, s. 2928; TPYL, 797, s. 3538a-b; TC, 196, s. 3147b; TFYK, 958, s. 2270b.

³¹⁴ A-e 阿惡. Burası kaynaktan anlaşıldığı üzere sonradan kurulmuştur.

³¹⁵ HHS, 88, s. 2928.

³¹⁶ Almas, a.g.e., s. 29.

³¹⁷ Chavannes, TP, C. II, Nu: 6, s. 557, dipnot: 2; Stein, Innermost Asia, C. I, s. 542.

nüfus 2032, savaşabilen asker sayısı 779'dur. Güney batıdaki Genel Valiliğin olduğu yere 1380 li uzaklıktadır". Stein, Barköl'ün bulunduğu konumun, Doğu Türkistan coğrafyasının yiyecek ve tahıl kaynağı Kumul ile arasında kaçınılmaz bir tarihî bağ oluşturduğunu bildirmektedir³¹⁸: "Önceki Han Yıllıklarınca, Barköl ve Hami (Kumul) arasında coğrafi hakikatler gereği kurulan tarihî bağlara dair sunulan kayıtlar olumsuz olması sebebiyle daha az önemi haiz değildir. Ardından Çin'in Tarım havzasına doğru Han İmparatoru Wu tarafından m.ö. 121 yılından itibaren yürütülen ilk siyasî ve iktisadî genişlemesini getiren takriben iki yüz yıllık erken devir esnasında, Hsiung-nu'ların veya Hunların Çinliler tarafından Nan-shan'ın kuzey etekleri boyunca sürüldüklerini ancak hâlâ Tanrı dağlarının kuzeyinde kırılmamış bir güç olarak kaldıklarını biliyoruz. Buradan sadece Çin'in Tarım havzası üzerindeki hakimiyetini değil, Kansu'un en batı sınırlarıyla Lop çölü üzerinden kurulan uzun ve kesintisiz iletişim hattını da sıklıkla tehdit edebiliyorlardı". Bu münasebetle Barköl'ün, Tanrı dağlarının kuzeyinde sağlam duran Hun kuvvetinin Doğu Türkistan ve Tarım havzasını ve Kumul gibi yiyecek depolarını elinde tutabilmesi için bir *trampelen* vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır.

9. I-CHIH (BARKÖL)

I-chih (Barköl) ülkesi P'u-lei (Barköl) topraklarındaydı. Oradaki hane 1000 küsur, nüfus 3 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 1000 küsurdu. Buranın halkı cesur ve savaşçıydı. Yağma ve soygunu hayat tarzı olarak benimsemişlerdi. Hepsi saçlarını uzatırdı³¹⁹, suyun ve otun peşinden gidip hayvancılık yaparlardı ve ziraatı bilmezlerdi. Ürettikleri ürünler ve besledikleri hayvanlar P'u-lei (Barköl)'yinki ile aynıydı³²⁰.

I-chih 移支, kelimesi kelimesine "taşınmış halk" demektir. Bu adın Barköl'ün asıl ahalisinin Hunlar tarafından Hunların sağ kanat topraklarının

³¹⁸ Stein, *Innermost Asia*, C. I, s. 539.

³¹⁹ Eberhard (TM, C. VII-VIII, Nu: 1, s. 159) yanlış anlamış: "saçları kısa kesilir".

³²⁰ HHS, 88, s. 2929; TPYL, 797, s. 3539b; TC, 196, s. 3147b; TFYK, 958, s. 2270b.

bulunduğu Tanrı dağlarının kuzeyine taşınmasından sonra buraya gelen ahaliye verilmiş olması gerekir³²¹.

10. TUNG (DOĞU) CHÜ-MI

Doğu Chü-mi³²² ülkesi doğudaki Liu-chung (Lukçun)’a 800, Lo-yang’a 9250 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 3 bin küsur, nüfus 5 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 2 bin küsurdu. Derme çatma evlerde ve çadırlarda yaşarlar, suyun ve otun arkasından giderler ve biraz da tarımla uğraşırlardı. Bunların ürettiği ürünler ve besledikleri hayvanlar P’u-lei (Barköl)’yinkiler ile aynıydı ve bunlar da göçebeydiler³²³.

11. HSI-YEH (KARGALIK)

Yü-t’ien (Hoten)’den çıkıp Pi-shan (Guma) geçilirse Hsi-yeh (Kargalık), Tzu-he (Şahidulla) ve Te-jo (Mazar)’ya varılırdı. Hsi-yeh (Kargalık) ülkesinin bir diğer adı P’iao-sha’dır³²⁴. Lo-yang’a uzaklığı 14400 li idi. 2500 hane bulunmakta, nüfus ise 10 binden fazlaydı. Savaş durumunda kılıç kuşanabilecek 3 bin küsur asker çıkarırlardı. Ülke halkı topraklarında çıkan zehirli beyaz otları³²⁵ kaynatıp ilaç yapar

³²¹ Ayrıca bkz. Stein, *Innermost Asia*, C. I, s. 542.

³²² Tung Chü-mi 東且彌, Doğu Chü-mi.

³²³ *HHS*, 88, s. 2929; *TC*, 196, s. 3147b; *TFYK*, 958, s. 2271a; *TPYL*, 797, s. 3534b.

³²⁴ P’iao-sha 漂沙. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, 4a, satır 2)’ın kullandığı nüshada bu yer Lu-sha 盧沙 olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha Shang-hai’da neşredilen T’u-shu-chi-ch’eng nüshasında yapılan bir istinsah hatasından ibarettir. Stein gibi âlimler de Chavannes’ın kullandığı bu nüshayı mukayese etmeksizin kabul etmişlerdir; hâlbuki en eski nüshalarda P’iao-sha adı geçmektedir. P’iao-sha, kelimesi kelimesine “yüzen kum” veya “kum deryası” demektir ve yerin coğrafi özellikleri nedeniyle verilmiş bir namdan söz konusudur.

³²⁵ Hulsewé ve Loewe (*a.g.e.*, s. 85, dipnot: 89) bu ot hakkında şöyle demektedir: “Beyaz ot, pai ts’ao 白草. Bu terim besbelli ki birkaç bitkiyi ifade etmektedir: Chih-wu iki farklı ottan bahsetmektedir.

ve okların ucuna sürerdi ki ok kime değse o ölürdü. Bu arada Han Shu'da Hsi-yeh (Kargalık) ve Tzu-he (Şahidulla) tek bir ülke olarak kaydedilmiştir. I. yüzyılın sonlarında ise her birinin ayrı beyi vardı³²⁶.

Hsi-yeh 西夜, 37°53'6" Kuzey 77°24'47" Doğu koordinatlarındaki Kargalık'a tekabül etmektedir. Bu ülke hakkında **HS**, 96A, s. 3882-83'de şu bilgiler bulunmaktadır: "Hsi-yeh ülkesinin beyi, "Tzu-he (Şahidulla) Beyi" unvanını taşır ve Hu-chien vadisi 呼犍谷'sinde ülkeyi idare eder. Buranın Ch'ang-an'a uzaklığı 10250 li'dir. Hane 350, nüfus 4 bindir, savaşabilen 1000 asker çıkarırlar. Doğuda P'i-shan (Guma), güney batıda Wu-ch'a 烏秣 (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güney batısı), kuzeyde Sha-ch'e (Yarkend), batıda P'u-li (şimdiki Taşkurgan civarı) ile komşudur. P'u-li 蒲犁 (şimdiki Taşkurgan'ın civarı), İ-nai 依耐 (şimdiki Taşkurgan civarı), Wu-lei ülkesi 無雷國'nin her biri Hsi-yeh (Kargalık) ile akrabadır. Hsi-yeh (Kargalık) halkı ile Hu 胡'lar (Hunlar?) farklıdır, onların ırkı ve cinsi Ch'iang 羌 (Tibetlilerin ataları) ve Ti 氐'lerdendir³²⁷, suyun ve otun peşinden konup göçerler. Tzu-he 子合 topraklarından yeşim taşı çıkar". Chavannes'a göre Han Shu'nun yazarı Tzu-he'yi Hsi-yeh ile karıştırmıştır: "Le chaptire XCVI, a, du Ts'ien Han chou confond par erreur le pays de Tse-ho avec celui de Si-ye, en distant: "Le roi du royaume de Si-ye est surnommé roi de Tse-ho 西夜國王號子合王"³²⁸. Gerçekten de **TS**, 221A, s. 6224'de şu kayıt yer almaktadır: "朱俱波亦名朱俱槃漢子合國也", "Chu-chü-po, Chu-chü-p'an olarak da adlandırılır, Han devrindeki Tzu-he ülkesidir". Aynı kaynağa göre bu devlet Hsi-yeh, P'u-li, İ-nai ve Te-jo ülkelerinin topraklarını ilhak etmiştir. Stein önceleri Chavannes'e uyarak Chu-chü-po veya Chu-chü-p'an'ı Kargalık ile özdeşleştirirken³²⁹ daha sonraları fikir değiştirerek şöyle demiştir³³⁰: "Hsi-yeh krallığı hakkında Lu-sha 廬沙 adını da taşıdığı ifade edilmekte ve (Ch'ien) Han Shu,

Pai-ying 白英 kasıt edildiğinde bu dulcamara L., ...; Pai-lien 白薊 denildiğinde ise sarmaşık olan *Ampelopsis serianaefolia* anlaşılır...".

³²⁶ **HHS**, 88, s. 2917; **TFYK**, 957, s. 2264a; **TC**, 196, s. 3137b; **TPYL**, 798, s. 3546b.

³²⁷ Tibetlilerin Pai-ma 白馬 grubunun atalarıdır. Bkz. Katia Chirkova, "Between Tibetan and Chinese: Identity and language in Chinese South-West", **JSAS**, C. 30, no: 3, 2007, s. 405-417.

³²⁸ Chavannes, **Documents**, s. 123, dipnot:2.

³²⁹ Stein, **Ancient Khotan**, C. I, s. 89.

³³⁰ Stein, **Serindia**, C. I, s. 86.

Tzu-he'dan ayrı bir hükümdarı sahip olduğundan bahisle Hsi-yeh ve Tzu-he'nın yanlış bir biçimde aynı olduğunu söylenmektedir. Tzu-he 子合 hükümdarı, Shu-le (Kaşgar)'dan bin li uzaklıktaki Hu-chien 呼犍 vadisinde oturmaktaydı. Hem mesafe hem de konum itibarı ile dar bir vadideki dağ eteklerinde olan Kargalık'ın güney vahasındaki şu ya da bu nokta Tzu-he'nın başkenti olarak görülmektedir. Bu komunu kabul etmek bizi zorunlu olarak Hsi-yeh ile Kargalık'ın aynı yer olduğu neticesine vardır". Stein görüşünde haklıdır. Hulseyé ve Loewe ise Chavannes'ı³³¹ takip ederek sadece Yularik ile özdeş olabileceğini belirtmişlerdir³³². Chavannes Ch'ien Han Shu, Wei Shu ve T'ang Shu'dan yaptığı tercümelerde Hsi-yeh ve Tzu-he'yı Yularik ve Kökyar ile özdeşleştirmektedir. Han devrinden sonra T'ang Shu'dan görebileceğimiz gibi Tzu-he, Chu-chü-po (Kargalık)'nun merkezidir; yine aynı kaynağa göre Tzu-he (Kökyar) çevresindeki Yularik, Sarıgöl, Taşkurgan ve Kargalık gibi tüm komşu toprakları ilhak etmiştir.

12. TZU-HE (ŞAHİDULLA)

Tzu-he (Şahidulla) ülkesinin başkenti Hu-chien vadisiydi³³³, Shu-le (Kaşgar)'ya 1000 li uzaklıktaydı. Orada 350 hane, 4 bin nüfus ve savaşılabilen 1000 asker vardı³³⁴.

Tzu-he 子合 Devleti 36°24'Kuzey 78°03'Doğu koordinatlarında olan şimdiki Şahidulla شهيدۇللا da idi. Karakaş ırmağının üst kısmında, Karakurum geçidinin üst kısmında Tarım havzasından Ladakh'a giden yol üzerindeydi. Kaynaklarda Chu-chü-po 朱俱波, Chu-chü-p'an 朱俱槃, Chu-chü-po 朱駒波, So-chü-chia 所句迦 olarak da geçmektedir³³⁵.

³³¹ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, 1905, s. 174, dipnot: 3.

³³² Hulseyé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 100-101.

³³³ Hu-chien 呼犍 vadisi. Şimdiki Kargalık şehrinin güney batısında (**CKLSTM**, s. 642) ve muhtemelen Tiznap ırmağı havzasındadır.

³³⁴ **HHS**, 88, s. 2917.

³³⁵ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 313.

13. TE-JO (MAZAR)

Te-jo (Mazar) ülkesinde 100'den fazla hane, 670 nüfus, savaşabilen 350 asker vardı. Doğudaki Liu-chung (Lukçun)'a 3530, Lo-yang'a 12150 li uzaklığındaydı. Tzu-he (Şahidulla) ile sınırdışı ve hayat tarzları onunla aynıydı³³⁶.

Te-jo 德若, 36° 26' 33'Kuzey 77° 2' 29'Doğu koordinatlarındaydı ve Şahidulla'nın 90 kilometre batısındaki bugünkü Mazar مازار şehrinde kurulmuştu.

14. P'I-SHAN (GUMA)

P'i-shan (Guma)'dan güney batıya gidilip Wu-ch'a'nın³³⁷ içinden geçilir, Hsüan-tu³³⁸ aşılır ve Chi-pin (Kaşmir)³³⁹ üzerinden yürünür, böylece 60 günden fazla yol alınarak Wu-i-shan-li (Herat)'ye³⁴⁰ varılırdı. Buranın yüzölçümü binlerce li idi. Bu sırada buranın adı P'ai-ch'e³⁴¹ olarak değiştirilmişti³⁴².

³³⁶ HHS, 88, s. 2917; TFYK, 957, s. 2364a; TPYL, 797, S. 3539a.

³³⁷ BKZ. Wu-ch'a 烏秣 bahsi.

³³⁸ Hsüen-tu 縣度, kelimesi kelimesine "asılı geçitler". Chavannes (TP, C. II, Nu: 6, s. 529, dipnot: 5; TP, C. II, Nu: 8, s. 175) da, "les passages suspendus". Benzer tercüme için bkz. Hulsewé-Loewe, a.g.e., s. 99 ve 100. Burası Hunza vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir. Bu yol hakkındaki ayrıntılar için bkz. Hermann Kreutzmann, **Karakoram in Transition: Culture, Development, and Ecology in the Hunza Valley**, Oxford, 2006.

³³⁹ Bkz. Chi-pin (Kaşmir) bahsi.

³⁴⁰ Bkz. Wu-i-shan-li (Herat) bahsi.

³⁴¹ P'ai-chih 排持, Prophthasia. Chavannes (TP, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 7) bu ad değişikliği konusunda şöyle demektedir: "Bu bilgi Hou Han Shu (bölüm CXVIII, s. 4 r°)'da tekrar edilmektedir. San Kuo Chih edisyonu ise Kuzey Sung devrinde P'ai-t'e 排特 olarak yazılmıştır". Bu adın Herat veya Alexandrie'ye Selevkoslar tarafından verilen diğer bir ad olan "Prophthasia" adıyla alâkası olsa gerekir. P'ai-chih= P'ai-t'e= Prophthasia eşleştirmesi W. W. Tarn (William W. Tarn, **The Greeks in Bactria and in India**, Cambridge, 2010², s. 14)'ın çalışmasında daha da belirginleşmektedir: "Prophthasia, "Anticipation", was only a nickname, in allusion to Philotas' conspiracy; the official name, Alexandria, has been preserved by the Chinese historian Pan-ku, who called Seistan O-ik-san-li, a word which has been shown to be Alexandria", "Prophthasia, "Umut", sadece Philotas'ın komplosuna bir kinaye olarak kullanılan bir takma ad idi; resmi ad, Alexandria ise Çinli tarihçi Pan-ku (Han Shu'nun yazarı) tarafından Seistan'a verilen ve Alexandria'yı işaret eden O-ik-san-li adıyla kayıt altına alınmıştır".

³⁴² HHS, 88, s. 2917; TFYK, 957, s. 2364a; TC, 196, s. 3137a.

P'i-shan 皮山 devleti, 37° 36' 48'Kuzey 78° 16' 12'Doğu koordinatlarında olan şimdiki Guma şehrinde kurulmuştu. Bu devlet hakkında **HS**, 96A, s. 3881-82'de şu bilgilere ratlamaktayız: “P'i-shan 皮山 ülkesinin başkenti P'i-shan 皮山 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 1050 li'dir. Hane 500, nüfus 3500'tür, savaşabilen 500 asker çıkarırlar. Güney batıdaki Wu-ch'a 烏秣 (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güney batısı)'ya 1340 li sonra varılır, güneyde T'ien-tu 天竺 (Kuzey Hindistan) ile komşudur, kuzeydeki Ku-mo (Aksu)'ya 1450 li uzaklıktadır, güney batıda Chi-pin (Kaşmir) ve Wu-i-shan-li (Herat) yolu üzerindedir, kuzey batıdaki Sha-ch'e 莎車 (Yarkend)'ya 380 li yol kat ederek gidilir”³⁴³.

15. KUEI-TZU (KUÇA)

Kuei-tzu (Kuça) 74 yılından sonra Çin istilasına uğramış ve Çin bölgeden çekilene kadar müstakilliğini yitirmişti. Bu münasebetle I. yüzyılın ikinci yarısında Kuei-tzu (Kuça) siyasî bir aktör olarak yer almamaktadır. Ancak Kuei-tzu 龜茲, Kuça ile ilgili **HS**, 96b, s. 3911'de verilen bilgiler Önceki Han devrinde (m.ö. 206-m.s. 25) Kuei-tzu (Kuça)'nın Doğu Türkistan'daki en büyük devlet olduğunu göstermektedir: “Kuei-tzu (Kuça) ülkesinin başkenti Yen şehridir 延城, Ch'ang-an'a uzaklığı 7480 li'dir, hane 6970, nüfus 81317'dir, 21076 asker çıkarırlar. Güneyde Ching-chüeh 精絕, güney doğuda Ch'ieh-mo 且末, güney batıda Yü-mi 于彌, kuzeyde Wu-sun 烏孫'lar, batıda Ku-mo 姑墨 (Aksu) ile komşudur”. Kuça için **HHS**'nin Hsai-yü yani “Batı Toprakları” bölümünde ayrı bir bap açılmamıştır; bu döneme ait en orijinal kaydı **TFYK**, C. 956, s. 21a'da buluyoruz: “龜茲國者西域之舊國者也後漢光武時其王名弘為莎車王賢所殺滅其族賢使其子則羅為龜茲王國又殺則羅匈奴立龜茲貴人身毒為王”, “Kuei-tzu

³⁴³ Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 97.

(Kuça) ülkesi, Batı Toprakları (Doğu Türkistan)'nın eski ülkelerindendir. Sonraki Han İmparatoru Kuang-wu devrinde (22-57) beyinin adı Hung idi. Yarkend Beyi Hsien bu beyi öldürdü, onun halkını mahvetti. Hsien, oğlu Tse-lo'yu gönderip Kuei-tzu (Kuça) tahtına oturttu. Bu kez de ülke halkı Tse-lo'yu öldürdü. Hunlar Kuei-tzu (Kuça)'nın soylularından Shen-tu'yu bey yaptı". Liu Mau-tsai bu kaydı eksik tercüme etmiş ve Kuei-tzu (Kuça) halkının mahvolmasını anlatan cümleden sonrasını dikkate almamıştır³⁴⁴. Kuei-tzu (Kuça)'nın stratejik önemi hakkında Stein şöyle demektedir: "Kuça önemini, nispeten büyük olan ekilebilir arazisi, bu araziden elde ettiği bereketli iktisadî kaynakları ve Tanrı dağının eteklerinden doğup Tarım'a doğru birbirine yakın olarak akan iki mühim ırmak Muzart ve Kuça-derya'nın olduğu noktada bulunuşuna borçludur"³⁴⁵. Sonraki Han Devrinde (m.s. 25-220) Kuça müstakil bir siyaset izleyemeyerek çeşitli devletlerin tahakkümü altına girmiş ve bu yüzden bu döneme ait Çin kaynaklarında pek yer edinmemiştir.

16. KU-MO (AKSU)

I. yüzyılın ortalarında Sha-ch'e (Yarkend) Devleti tarafından ilhak edilen Ku-mo 姑墨 (Aksu) Devleti için Çin kaynaklarında Chi-mo 極墨, Wei-jung 威戎, Po-huan 撥換 ya da 鉢浣, Pu-han 怖汗, Pa-lu-chia 跋祿迦 gibi adlar kullanılmıştır³⁴⁶.

HS, 96B, s. 3910'da bu ülke için şu bilgiler kaydedilmiştir: "Ku-mo 姑墨 ülkesinin başkenti Nan şehri 南城 (Güney Şehri; neresi olduğu tam olarak bilinmiyor)'dir, Ch'ang-an'a uzaklığı 8150 li'dir. Hane 3500, nüfus 24500, savaşabilen asker sayısı 4500'dür. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 2021 li uzaklıktadır, güneyde Yü-t'ien (Hoten)'e at ile on beş günde gidilir, kuzeyde Wu-sun 烏孫 ile komşudur. Topraklarından bakır, demir, orpiment çıkar. Doğudaki Kuei-tzu

³⁴⁴ Liu Mau-tsai, **a.g.e.**, C. I, s. 133.

³⁴⁵ M. Aurel Stein, **Innermost Asia: Detailed report of explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran**, C. II, Oxford, 1928, s. 804.

³⁴⁶ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 553, dipnot: 1.

龜茲 (Kuça) 670 li sonra varılır, Wang-mang devrinde Ku-mo Beyi Ch'eng Wen-su 溫宿 (Uç Turfan) Beyi'ni öldürdü ve onun ülkesini ilhak etti”³⁴⁷.

Sonraki Han devrine (m.s. 25-220) ait kaynaklar, Wei-lüeh ve T'ang Yıllıklarının Ku-mo'nun Kuça'ya bağlı olduğu yönündeki kayıtları ile örtüşen biçimde aynı durum bugün de hâlâ devam etmektedir. dolayısıyla Kuei-tzu (Kuça)'nın 73 yılından sonra Çin hâkimiyetine girmesiyle Ku-mo (Aksu)'nun da adı siyasî hadiselerde geçmez olmuştu. Aksu'yu önemli kılan şey doğrudan doğruya ticarî ve idarî merkez olmasıdır. Tanrı dağlarının kuzeyindeki büyük bereketli vadilere giden yol kadar önemli olan ve Karaşar'dan Kaşgar'a giden ve Tarım havzasının kuzey vahalarından geçen büyük ticaret yolu Aksu'dadır. Aksu'dan doğrudan kuzeye doğru giden ve daha sıklıkla kullanılan yol Muzart geçidinden geçer ki bu Tarım havzası ile İli vadisini ve Kulca'nın ticarî sahasını birbirine bağlar. Yukarı çıkıp Tuşkan derya'ya varan ve Uç Turfan'ı geçen yol Bedel geçidini geçer ve bu ise bir yandan Issık göl çevresindeki vadilere ve diğer yandan Seyhun akımlarına ve Fergana'ya kadar girme imkânı sağlar ki buralar Türkistan sahasını istila edenler tarafından en çok göz dikilen yerlerdir³⁴⁸.

17. WEI-T'OU (SAFİRBAY)

Wei-t'ou 尉頭, Safirbay, Uç Turfan'ın güney batısındaydı³⁴⁹. Bu yer için HS, 96A, s. 3898'de şu bilgiler vardır: “Wei-t'ou 尉頭 ülkesinin başkenti Wei-t'ou 尉頭 vadisindedir, Ch'ang-an'a uzaklığı 8650 li'dir. Hane 300, nüfus 2300, savaşabilen asker sayısı 800'dür. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 1411 li sonra varılır, güneyde Shu-le (Kaşgar) ile komşudur, ancak dağ yolları bağlantı kurmaya imkân vermemektedir, batıdaki Chüan-tu 捐毒 (Kaşgar'ın batısındaki Karategin

³⁴⁷ Ayrıca bkz. Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 162, dipnot: 497-501.

³⁴⁸ Bkz. Stein, **Serindia**, C. III, s. 1298.

³⁴⁹ Eşleştirme Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 207)'a aittir.

bölgesinde)’ya 1314 li uzaklıktadır, doğrudan bir yol vardır ve atla iki günde gidilir. Halkı tarla eker ve suyun ve otun arkasından gidip hayvan besler, giyim kuşamları Wu-sun 烏孫’lar ile aynıdır”³⁵⁰.

18. WEN-SU (UÇ TURFAN)

Milâttan sonraki devirlerde siyâsî arenada pek görünmeyen Uç Turfanlılar için Wen-su 溫宿 imini Uç Turfan şehri ile Chavannes eşleştirmiştir³⁵¹. Burası şimdiki Aksu’daki Uç adlı yerdir.

Burası hakkında HS, 96B, s. 3910’da şu bilgiler vardır: “Wen-su 溫宿 ülkesinin başkenti Wen-su 溫宿 şehridir, Ch’ang-an’a uzaklığı 8350 li’dir. Hane 2200, nüfus 8400, savaşabilen asker sayısı 1500’dür. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 2380, batıdaki Wei-t’ou 尉頭’ya 300, kuzeydeki Wu-sun’ların Kızıl vadisi 赤谷’ne 610 li uzaklıktadır. Toprakları ve üretilen mallar Shan-shan (Çarklık)’dakiler ile aynıdır. Doğudaki Ku-mo (Aksu)’ya 270 li sonra varılır”. Turgun Almas, Wen-su adının Türkçe “on su” adının Çinceye çevriyazımı olduğunu bildirmektedir³⁵². Gerçekten de Uç Turfan’da birçok ırmak mevcuttur ve Türklerin buraya “on sulu şehir” anlamında “on su” demiş olmaları pek muhtemeldir.

³⁵⁰ Ayrıca bkz. Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 142, dipnot: 374.

³⁵¹ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 553, dipnot: 1.

³⁵² Almas, **a.g.e.**, s. 30.

19. WEI-HSÜ

94 yılında Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao'nun işgal ettiği Wei-hsü 危須 Devleti'nin topraklarını Chavannes Karaşar yakınlarına³⁵³, Stein ise Korla'ya yerleştirmektedir³⁵⁴. 1766'da yayınlanan **Hsi-yü-tung-wen-chih** 西域同文志, II, 42 v°'ya göre bu yer Karaşar'ın kuzey doğusundaki Çagan Tungidir; Hsü-sung'un kaleme aldığı **Han-shu-hsi-yü-chuan-pu-shu** 漢書西域傳補書, II, s. 14, v^o ve r^o'ya göre ise Bagraş gölünün güney doğusunda kalmaktadır³⁵⁵. Bu yer hakkında **HS**, 96B, s. 3917'de şu bilgiler mevcuttur: “Wei-hsü 危須 ülkesinin başkenti Wei-hsü 危須 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 7290 li'dir. Hane 700, nüfus 4900, savaşabilen asker sayısı 2000'dir. Batıda Genel Valiliğin olduğu yere 500, Yen-ch'i (Karaşar)'ye 100 li uzaklıktadır”.

20. CHING-CHÜEH (NİYA)

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen ve milâdî birinci yüzyılda pek siyasî tesir göstermeyen Ching-chüeh 精絕 Devleti hakkında **HS**, 96A, s. 3880'de şu bilgiler yer almaktadır: “Ching-chüeh ülkesinin başkenti Ching-chüeh'tir, Ch'ang-an'a uzaklığı 8820 li'dir. Hane 480, nüfus 3360 kişidir, savaşabilen 500 asker çıkarırlar. Güneydeki Jung-lu 戎廬 ülkesine dört günde varılır. Batıdaki Yü-mi 扞彌'ye (Hoten'in doğusu) 460 li uzaklıktadır”. Bu devlet hakkında HHS'da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. M.S. 239-265 yılları arasında yazılan Wei-lüeh bölgedeki yerlerin bir çetelesini verirken bu yer için benzer şekilde Lobnor'dan batıdaki Hoten'e giden güney

³⁵³ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 205, dipnot: 2.

³⁵⁴ Stein, **Serindia**, C. III, s. 1230.

³⁵⁵ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 552, dipnot: 6; Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 177, dipnot: 587.

yolu üzerindeki yerlerden biri olarak zikretmektedir. Ch'ieh-mo'nun güneyine doğru uzanan dar sahada Ching-chüeh, Chü-mo ve Hsiao-wan ile birlikte Kapa ve Açıan arasındaki dağ yerleşimleri olarak görünmektedir; burası Lob-nor sahası içinde kalan Shan-shan veya Lou-lan'a tâbi idi. Böylece Ching-chüeh, Niya topraklarıyla özdeşleştirilebilir³⁵⁶.

21. JUNG-LU

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Jung-lu 戎 廬 ülkesi hakkında **HS**, 96A, s. 3880'de şu bilgilere rastlamaktayız: “Jung-lu 戎 廬 ülkesinin başkenti Pei-p'in 卑 品 şehridir. Ch'ang-an'a uzaklığı 8300 li'dir. Hane 240, nüfus 1610'dur, savaşabilen 300 asker çıkarırlar. Doğuda Hsiao-wan 小 宛, güneyde Ch'o-ch'iang 婁 羌, batıda ch'u-le 渠 勒 (Bugünkü Hoten ilindeki Keriya ilçesinin güneyi)'ya komşudur, güney yolu üzerinde değildir”.

22. HSIAO-WAN (KÜÇÜK WAN)

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Hsiao-wan 小 宛 devleti hakkında **HS**, 96A, s. 3879'da şu bilgileri vermektedir: “Hsiao-wan ülkesinin başkenti Wu-ling 扞 零 (ilk imin okuyuşu “yü”dür ancak metne haşiyeye düşen Shih-ku “wu” olarak okunduğunu belirtmiştir; s. 3880, not:1) şehridir. Ch'ang-an 長 安 (Çin başkenti)'a uzaklığı 7210 li'dir. 150 hane ve 1050

³⁵⁶ Stein'in, **Serindia**, C. I, s. 219. Benzer görüş için bkz. Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 93, dipnot: 132.

nüfustur, savaşılabilen 200 asker çıkarırlar...Doğuda Ch'o-ch'iang 婼羌 ile sınırdaşırlar, güney tarafından ayrılırlar ve yol üzerinde değildirler". Hulsey ve Loewe ise bu devletin şimdiki Çerçen'in güneyinde, üç günlük yürüme mesafesinde olduğunu belirtmektedirler³⁵⁷. Yazarların bu bilgiyi esas itibarı ile Aurel Stein'den aldıkları anlaşılmaktadır. Stein'in bu konudaki değerlendirmeleri şöyledir³⁵⁸: "Wu-lei, Korla ile Kuça arasında ve Tarım havzasının kuzeyinden dolanan yol üzerindeki Çadır'ın civarına denk gelmektedir ve burası Sonraki Han devrinde (m.s. 25-220) Doğu Türkistan Genel Valisinin karargâhı olmuştur. Her ne kadar Dr. Hassenstein'in haritası Çerçen'i *circ.* 84° 50' konumunda gösterse de araştırmalarımız Çerçen'in konumunun 85° 35' olduğu yönündedir. Daha küçük olan Küçük Yüan ya da Hsiao-wan'a gelince, Ch'ieh-mo 且末'nun güneyine doğru üç günlük yürüme mesafesindedir ki bu konuda Hsi-yü-chüan (Batı Ülkeleri Bölümü)'da genel bir bilgi verilmektedir. Burası K'un-lun dağının güney etekleri ve Çarçan'ın güney batısı boyunca Aççan'dan, Mölça ve Endere ırmaklarının mansabına kadar yayılarak çiftçilik ve hayvancılık yapan küçük yerleşimlerle özdeşleştirilmelidir. Dr. Herrmann'ın belirttiği gibi bu bölgenin başkenti olan Yü-ling şehri, Dalay-Kurgan civarında olmalıdır".

23. WU-CHA

Wu-ch'a 烏秣, şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güney batısında kurulmuş olan bir devlettir. Bu ülke hakkında HS, 96A, s. 3882'de şu bilgiler bulunmaktadır: "Wu-ch'a 烏秣 ülkesinin başkenti Wu-ch'a 烏秣'dır, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 490, nüfus 2733, savaşılabilen asker sayısı 740'tır. Kuzeyde Tzu-he 子合 (Şahidulla), P'u-li 蒲犁 (şimdiki Taşkurgan civarı), batıda Nan-tou 難

³⁵⁷ Hulsey ve Loewe ise, **a.g.e.**, s. 92.

³⁵⁸ (M. Aurel Stein, **Serindia: Detailed report of explorations in Central Asia and Westernmost China**, C. I, London, 1980, s. 296.

兜 (şimdiki Kaşmir sınırları içinde) ile komşudur. Dağlarda yaşarlar, toprakları taşlıdır, beyaz ot çıkar. Taşları yığıp ev yaparlar. Halkı (bir şey içerken) ellerini birleştirip içinden içer. Kısa bacaklı atlar yetiştirirler. Merkep vardır ancak sığır yoktur. Onun batısında Hsüen-tu 縣 度 vardır, Yang geçidi 陽 關'ne 5888, Genel Valiliğin olduğu yere ise 5210 li uzaklıktadır³⁵⁹. Bu yer şimdiki Taşkurgan'ın güney batısındaki Gujadbay olmalıdır.

24. CH'IEH-MO

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Ch'ieh-mo 且 末 Devleti hakkında HS, 96A, s. 3879'da şu bilgiler verilmektedir: “Ch'ieh-mo 且 末 ülkesinin başkenti Ch'ieh-mo 且 末 şehridir. Ch'ang-an'a uzaklığı 6820 li'dir. 230 hane ve 1610 nüfustur, savaşabilen 320 asker çıkarırlar... Kuzeyde Wei-li 尉 犁 ile sınırdadır, güneyde Hsiao-wan 小 宛'a üç günde gidilir. İki bin li batıya gidildiğinde Ching-chüeh 精 絕'e varılır”. Stein burayı şimdiki Çerçen ile özdeşleştirmektedir³⁶⁰. Bu yer Tun-huang'dan Hoten'e giden ana yolun merkez noktasındadır³⁶¹. Buna karşılık Pulleyblank ise buranın Endere vahası yani eski adıyla Calmadana olduğunu söylemektedir³⁶². Hamilton ise buranın Shan-shan (Çarklık) olduğu görüşündedir³⁶³.

³⁵⁹ Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 101, 103, 104.

³⁶⁰ Stein, **Serindia**, C. I, s. 295.

³⁶¹ Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 92'de benzer görüşü dile getirmişlerdir.

³⁶² Edwin G. Pulleyblank, “The Consonantal System of Old Chinese”, **AM**, C. 9, 1963, s. 109.

³⁶³ James Hamilton, “Autour du manuscrit Staël-Holstein”, **TP**, C. 46, 1958, s. 121.

25. SHAN-SHAN (ÇARKLIK)

73 yılında başlayan Çin istilasından sonra Doğu Türkistan'daki diğer devletlerle birleşip Çinlilere karşı koymaya çalışan Shan-shan (Çarklık) Devleti pek bir siyasî ve askerî varlık gösterememişti.

Shan-shan 鄯善, Çarklık ile ilgili HS, 96A, s. 3875-76'de şu bilgiler vardır: “Shan-shan 鄯善 ülkesinin asıl adı Lou-lan 樓蘭'dır, başkenti Yü-ni 扞泥'dir. Yang geçidi 陽關'ne 1600, Ch'ang-an'a 6100 li uzaklıktadır. Hane 1570, nüfus 14100'dür, savaşabilen 2912 asker çıkartırlar. Shan-kuo 山國'ya doğru gidildiğinde 1300, kuzey batı yönündeki Ch'e-shih 車師 (Turfan)'a doğru gidildiğinde ise 1890 li yol alınır”.

Shan-shan'ın yeri konusunda iki görüş olduğu bilinmektedir: Birincisi, başkent Yü-ni, Lob Nor'un güney batısında, şimdiki Ch'o-ch'iang 婼羌 ilçesindeki Çarklık veya Çarklık چارقلق vahasıdır³⁶⁴; ikinci görüş ise bu yerin Lob Nor'un kuzey batısındaki Lou-lan harabeleri civarında olduğu yönündedir³⁶⁵ ki bu zayıf bir ihtimaldir ve şimdiki Turfan'ın doğusunda kalan Shan-Shan ile karıştırılmaktadır.

26. CH'U-LE

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Ch'u-le 渠勒 Devleti bugünkü Hoten ilindeki Keriya ilçesinin güneyinde kurulmuştu. HS, 96A, s. 3881'de şöyle denilmektedir: “Ch'u-le 渠勒 ülkesinin başkenti Chien-tu 犍都 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 310, nüfus 2170'dir,

³⁶⁴ Hsi-yü-ti-ming 西域地名 (Doğu Türkistan Yer Adları), P'ing Ch'eng-chün 馮承鈞 (ed.), Beijing, 1980, s. 19; Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 156.

³⁶⁵ Yu Tai-shan, “A Study of Saka History”, Sino-Platonic Papers, Nu: 80, July 1998, s. 201.

savaşabilen 300 asker çıkarırlar. Doğuda Jung-lu 戎 廬, batıda Ch'o-ch'iang 婁 羌, kuzeyde Yü-mi 扞 彌 (Hoten'in doğusu) ülkeleri ile komşudur".

Stein, burayı Keriya ırmağından Çıra ırmağına kadar dağ eteği boyunca uzanan ve Tagh olarak bilinen bu yol üzerinde serpilen yerleşimlerle özdeşleştirmektedir³⁶⁶.

27. YÜ-LI

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Yü-li 郁 里, **HS**, 96B, s. 3919'da geçen Yü-li-shih 郁 立 師 Devleti olmalıdır. Kayda göre bu yer doğuda Arka Turfan Devleti'nin istihkâm şehri 車 師 後 城 長 ve kuzeyde Hsiun-nu (Hun)'lar ile komşuydu ve nüfusu 1445 kişiydi ve savaşabilen 331 asker çıkarırlardı. Mallory ve Mair'e göre bu devlet Turfan'ın 125 kilometre kuzey batısında kurulmuştu³⁶⁷.

28. CH'AN-HUAN

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Ch'an-huan 單 桓 Devleti hakkında **HS**, 96B, s. 3919'da bilgi mevcuttur: "Ch'an-huan 單 桓 ülkesinin başkenti Ch'an-huan 單 桓'dır. Ch'ang-an'a uzaklığı 8830 li'dir.

³⁶⁶ Stein, **Serindia**, C. III, s. 1323.

³⁶⁷ J. P. Mallory-Victor H. Mair, **The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West**, London, 2000, s. 68.

Hane 27, nüfus 194'dür, savaşabilen 45 asker çıkarırlar". Mallory ve Mair buranın Urumçi yakınlarında olduğunu söylemektedirler³⁶⁸.

29. WU-T'AN-TZU-LI

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Wu-t'an-tzu-li 烏貪訾離 hakkında **HS**, 96B, s. 3918'de şu bilgiler yer almaktadır: "Wu-t'an-tzu-li 烏貪訾離 ülkesinin başkenti Yü-lou 于婁 vadisindedir. Ch'ang-an'a uzaklığı 10330 li'dir. Hane 41, nüfus 231'dir, savaşabilen 57 asker çıkarırlar. Doğuda Ch'an-huan 單桓, güneyde Ch'ieh-mi 且彌, batıda Wu-sun 烏孫'lar ile komşudur". Chavannes'e göre bu son sayılan dört devlet Barköl ile Ebi Nor arasında yayılmıştır³⁶⁹.

30. KU-HU

Ku-hu 狐胡 toprakları I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilmişti. Bu yer hakkında **HS**, 96B, s. 3920'de şu kayıt mevcuttur: "Ku-hu 狐胡 devletinin başkenti Ch'e-shih 車師(Turfan)'daki Liu 柳 (söğüt) vadisindedir. Ch'ang-an'a uzaklığı 8200 li'dir. Hane 55, nüfus 264'dür, savaşabilen 45 asker çıkarırlar. Yen-ch'i 焉耆 (Karaşar)'ye 770 li uzaklıktadır"³⁷⁰. Mallory ve Mair

³⁶⁸ **a.g.e.**, s. 68.

³⁶⁹ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 156, dipnot: 3.

³⁷⁰ Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 182.

buranın Turfan havzasının kuzey doğu ucunda yer alan Lukçun olduğunu söylemektedirler³⁷¹.

31. P'U-LI

P'u-li 蒲犁 şehir devletinin Taşkurgan'da olduğu söylenmektedir³⁷². Bu devlet hakkında **HS**, 96A, s. 3883'de şu kayıt mevcuttur: “P'u-li 蒲犁 ülkesinin başkenti P'u-li 蒲犁 vadisindedir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9550 li'dir. Hane 650, nüfus 5000, savaşabilen asker sayısı 2000'dir. Kuzey doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere uzaklığı 5396 li'dir. Doğusundaki Sha-ch'e (Yarkend)'ya 540, kuzeyindeki Shu-le (Kaşgar)'ya uzaklığı 550 li uzaklıktadır, güneyde Hsi-yeh 西夜 ve Tzu-he 子合'ya komşudur, batıdaki Wu-lei 無雷'ye 540 li sonra varılır. Ülkede bir marki 候 ve bir komutan 都尉 bulunur. Ülke Sha-ch'e (Yarkend)'dan ekili alan elde etmeyi hedeflemektedir”. Yukarıdaki verilere göre P'u-li'nin şimdiki Taşkurgan civarında yer aldığı anlaşılmaktadır.

32. WU-LEI

Wu-lei 無雷'yin Taşkurgan'da olduğu bilinmektedir³⁷³. **HS**, 96A, s. 3884'de şu bilgiler vardır: “Wu-lei 無雷 ülkesinin başkenti Lu 盧 (Wu-lei adının tahrifata uğramış şekli olmalıdır³⁷⁴) şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 1000,

³⁷¹ Mallory- Mair, **a.g.e.**, s. 68.

³⁷² Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 1.

³⁷³ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 1.

³⁷⁴ Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 102, dipnot: 188.

nüfus 7000, savaşabilen asker sayısı 3000'dir. Kuzey doğudaki Genel Valiliğe 2465, güneydeki P'u-li 蒲犁'ye 540 li uzaklıktadır, güneyde Wu-ch'a 烏秣 (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güney batısı) ve kuzeydeki Chüan-tu 捐毒 (Kaşgar'ın batısındaki Karategin bölgesinde), batıdaki Ta Yüeh-chih (Kuşan) ile komşudur. Giyim-kuşamları Wu-sun 烏孫'lar, gelenekleri Tzu-he 子合 ile aynıdır”.

33. WU-LEI (BUGUR)

Wu-lei 烏壘, Bugur ile özdeşleştirilmektedir³⁷⁵. Wu-lei, Korla ile Kuça arasında ve Tarım havzasının kuzeyinden dolanan yol üzerindeki Çadır'ın civarına denk gelmektedir ve burası Sonraki Han devrinde (m.s. 25-220) Doğu Türkistan Genel Valisinin karargâhı olmuştur³⁷⁶.

Bu yer hakkında HS, 96B, s. 3911'de şu bilgiler verilmektedir: “Wu-lei 烏壘, hane 110, nüfus 1200, savaşabilen asker sayısı 300'dür... Genel Valinin ikamet ettiği yerdir”. Dolayısıyla bu yerin yaklaşık olarak Korla ve Kuça arasındaki Bugur (Uygurca: بۇگۇر) olması icap eder.

34. WEI-LI (KORLA)

Wei-li 尉犁, şimdiki Korla, I. yüzyılda esasen Yen-ch'i (Karaşar)'ye bağlı olarak hareket etmekteydi ve 94 yılında Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-

³⁷⁵ Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 200.

³⁷⁶ Stein, Serindia, C. I, s. 296.

ch'ao tarafından işgal edilmişti. Chavannes bu yeri Korla yakınlarına yerleştirmektedir³⁷⁷. Şimdiki şehir 41°39'Kuzey 86°08'Doğu koordinatlarındadır.

HS, 96B, s. 3917'de bu devlet için şu kayıt mecuttur: “Wei-li 尉犁 ülkesinin başkenti Wei-li 尉犁 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 6750 li'dir. Hane 1200, nüfus 9600, savaşabilen asker sayısı 2 bindir... Batıda Genel Valiliğin olduğu yere 300 li uzaklıktadır, güneyde Shan-shan 鄯善 (Çarklık) ve Ch'ieh-mo 且末 ile komşudur”. Hulseyé ve Loewe ise şimdiki Korla şehrinin kuzey doğusundaki harabelerin eski Wei-li 尉犁 şehri olduğunu belirtmektedirler³⁷⁸.

35. SHAN-KUO (KIZIL SANGIR)

Shan-kuo 山國, kelimesi kelimesine “dağ ülkesi” demektir. Chavannes'a göre burası Han Shu'da geçen Shan-kuo 山國, Wei-lüeh'de geçen Shan-wang-kuo 山王國 ve Shui-ching'de geçen Mo-shan-kuo 墨山國 (“Kara Dağ Ülkesi”) ile aynı yerdir ki burası Korla'nın 130 km güney doğusundaki Kızıl Sangır'dır³⁷⁹. Stein ise Wei-li (Korla)'nın 240 li batısında oluşuna vurgu yapmakta ve Mo-shan 墨山 (“Kara Dağ”)’nın bir başkent olduğunu belirtmektedir³⁸⁰.

Bu ülke hakkında **HS**, 96B, s. 3921'de şu kayıt vardır: “Shan-kuo 山國 Devletinin Ch'ang-an'a uzaklığı 7170 li'dir. Hane 450, nüfus 5 bin, savaşabilen asker sayısı 1000 kişidir... Batıdaki Wei-li (Korla)'ya 240, kuzey batıdaki Yen-ch'i (Karaşar)'ya 160, batıdaki 260 li uzaklıktadır, güney doğusunda Shan-shan (Çarklık) ve Ch'ieh-mo ile komşudur. Topraklarından demir çıkar, halkı dağlarda yaşar, tarlalar ekip Yen-ch'i (Karaşar) ve Wei-hsü (Kızıl Sangır)'ya tahıl satarlar”.

³⁷⁷ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 204.

³⁷⁸ Hulseyé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 177, dipnot: 585.

³⁷⁹ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 552, dipnot: 7.

³⁸⁰ Stein, **Innermost Asia**, C. II, 724. Ayrıca bkz. Hulseyé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 85, dipnot: 85.

36. PEI-LU

Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne baēlı olan Pei-lu 卑 陸 devleti hakkında **HS**, 96B, s. 3918'de şu bilgiler bulunmaktadır: "Pei-lu 卑 陸 ülkesinin başkenti T'ien-shan 天 山 (Tanrı daēları)'ın doğusundaki Kan-tang 乾 當 vadisindedir (Urumçi'nin 60 km kuzey doğusu), Ch'ang-an'a uzaklığı 8680 li'dir. Hane 227, nüfus 1387, savaşabilen asker sayısı 422'dir. Güney batıdaki Genel Valiliēin olduēu yere 1287 li uzaklıktadır". Bugünkü herhangi bir yer ile eşleştirme konusunda kesin bir görüş yoktur³⁸¹.

³⁸¹ Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 179, dipnot: 596.

III. BÖLÜM

I. YÜZYILDA DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASINI ÇEVRELEYEN DEVLETLER

1. BÜYÜK YÜEH-CHİH (KUŞAN)

Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ülkesinin başkenti Lan-shih'di³⁸². Buradan batıdaki komşu An-hsi (Part) ülkesine kırk dokuz günde gidilirdi. Liu-chung (Lukçun)'a 6537, Lo-yang'a 16370 li uzaklığındaydı. Oradaki hane sayısı 10 bin, nüfusu 40 bin ve savaşabilen asker sayısı 10 binden fazlaydı³⁸³.

Önceleri Yüeh-chih (Kuşan)'lar Hsiung-nu (Hun)'lar tarafından mağlup edilmişler³⁸⁴, ardından Ta-hsia (Baktriya)'ya göçmüşler ve bu ülkeyi Hsiu-mi, Shuang-mi, Kuei-shuang, Hsi-tun ve Tu-mi³⁸⁵ olmak üzere Beş Yabguluğa³⁸⁶

³⁸² Lan-shih 藍氏 şehri. **HS**, 96A, s. 3890'da Chien-shih 監氏 olarak yazılan bu yeri Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 187, dipnot: 2) Badhakşan, Tarn (**a.g.e.**, s. 115) Aleksandria yani Herat, Watson (**a.g.e.**, C. II, s. 269) Bactra ve Pulleyblank (**AM**, C. 9, 1963, s. 122) Khulm ile özdeşleştirmektedir.

³⁸³ **HHS**, 88, s. 2920; **TT**, 192, s. 5240; **TFYK**, 957, s. 2265b; **TC**, 196, s. 3139a; **TPYL**, 793, s. 3516b; **WHTK**, 338, s. 2651a-b.

³⁸⁴ M.Ö. 165'te Hunlar, Yüeh-chih'leri mağlup etmişler ve Yüeh-chih'ler Kansu'dan İli vadisine ve oradan da Ceyhun veya Amu Derya kıyılarına göç etmek zorunda kalmışlardır (Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 189, dipnot: 1).

³⁸⁵ Hsiu-mi 休密 (Wakhan; M. M. Sylvain Lévi-E. Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-K'ong (751-790)", **JA**, C. IX, Nu: 6, 1895, s. 347, dipnot: 1), Shuang-mi 雙靡 (bugünkü Afganistan'ın Badakhşan şeyrindeki Shughnan mahali; **a.e.**, s. 346, dipnot:3), Kuei-shuang 貴霜 (bugünkü Afganistan'ın Kandahar şehrinin kuzeyindeki Kuşan; Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 218; Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 191), Hsi-tun 肅頓 (Kabil dolaylarındaki Panjšir ırmağı kenarındaki Parwân; Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 191), Tu-mi 都密 (Ceyhun'un kuzey kıyısındaki şimdiki Termez, eski adıyla Tarmita; Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 124). Bu yerler için **PS**, 97, s. 3225-26'da şu bilgiler verilmektedir: "Chiapei 伽倍 ülkesi, eski Hsiu-mi 休密 yabguluğudur, başkenti He-mo 和墨 şehridir, Sha-ch'e (Yarkend)'in batısındadır... Che-hsüeh-mo-sun 折薛莫孫 ülkesi, eski Shuang-mi 雙靡 yabguluğudur, başkenti Shuang-mi 雙靡'dir, Chiapei 伽倍 ülkesinin batısındadır... Ch'ien-tun 鉗敦 ülkesi, eski Kuei-shuang 貴霜 yabguluğudur, başkenti Hu-tsao 護澡 şehridir, Che-hsüeh-mo-sun

bölmüşlerdi. Bundan sonra yüz yıldan fazla bir süre Kuei-shuang (Kuşan) Yabgusu Ch'iu-chiu-ch'üeh (Kujula Kadphises)³⁸⁷ diğer dört yabguya savaş açıp onları ortadan kaldırmış ve kendisini hükümdar kılmıştı. Ülkenin adı ise Kuei-shuang (Kuşan) olmuştu. Bu hükümdar An-hsi (Part) ülkesine saldırdı ve Kao-fu (Kabil) topraklarını aldı. Yine P'u-ta³⁸⁸, Chi-pin (Kaşmir) ülkelerini ortadan kaldırıp onların topraklarını ilhak etti. Ch'iu-chiu-ch'üeh (Kujula Kadphises) seksen yaşını geçmişken öldü ve oğlu Yen-kao-chen (Vima Takto)³⁸⁹ yerine tahta çıktı. Vima Takto T'ien-chu (Hindistan) Devleti'ni ortadan kaldırdı ve oraya hâkim olup idare etmesi için bir general görevlendirdi. Yüeh-chih (Kuşan)'ler bundan sonra çok zenginleşip güçlendiler. Tüm ülkeler bu devleti Kuei-shuang (Kuşan) Hükümdarlığı olarak adlandırırlardı. Çin ise bu devlete esasen Ta (Büyük) Yüeh-chih demektedir³⁹⁰.

折薛莫孫 ülkesinin batısındadır... Fu-ti-sha 弗敵沙 ülkesi, eski Hsi-tun 𑖦𑖅𑖱𑖅 yabguluğudur, başkenti Pao-mao 薄茅'dur, Ch'ien-tun 𑖦𑖅𑖱𑖅 ülkesinin batısındadır...Yen-fu-yeh 閼浮謁, eski Kao-fu 高附 yabguluğudur, başkenti Kao-fu 高附 şehridir, Fu-ti-sha 弗敵沙 ülkesinin güneyindedir...”.

³⁸⁶ Hsi-hou 𑖦𑖅𑖱𑖅, Yabgu. Bu unvanla ilgili en mükemmel araştırmayı Prof. Dr. Abdülkadir Donuk yapmıştır (Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi, **Türk Kültürü Araştırmaları F.K. Timurtaş Armağanı**, C. XVII-XXI, Nu: 1-2, Ankara, 1983, s. 71-78). Orhun yazıtlarıyla karşılaştırarak bu konudaki ilk tahlilleri ise Hirth (F. Hirth, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk”, **Die Altürkischen Inschriften der Mongolei**, ed. W. Radloff, S' Pétersbourg, 1899, s. 47) yapmıştır: “Yabgu unvanına gelince, ben üç eski sestem bir istihraçta bulunabilirim, farklı muasır telaffuzlardan yola çıkarak farklı unvanlardan yaklaşık olarak bir netice alınabilir. Bunlar Türk halkları içinde türlü biçimlerde yaşayagelmıştır: 1) 𑖦𑖅𑖱𑖅 hi-hóu, Kantonca: yap-hau; 2) 葉護 yé-hu (Scholie sesi: schep-hu), Kantonca: yap-hu; 候倍 Kantonca: hau-p'ui”. Pulleyblank (AM, C. 9, s. 95) da benzer görüştedir. Bu unvanın sadece Hun, Wu-sun, Yüeh-chih, K'ang-chü hükümdarları (Hirth, **Die Altürkischen**, s. 48; Yıldırım, a.g.e., s. 112) tarafından değil, Uyğurlar, Türgişler, Karluklar gibi Türk boylarındaki ve Karaşar, Kuça, Hoten gibi bugünkü Doğu Türkistan topraklarında kurulan devletlerdeki hükümdarlar tarafından da kullanıldığı görülmektedir (Donuk, a.g.e., s. 73).

³⁸⁷ Ch'iu-chiu-ch'üeh 丘就卻, Kujula Kadphises (m.s. 45-50) (üzerinde Grek alfabesi ile Kuşan dilinde yazılar bulunan paralarda Κοζουλου Καδφίς veya Κοζολα Καδαφες; J. Cribb, “The Heraeus coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80”, **Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins**, edit. M. Price-A. Burnett-R. Bland, London, 1993, ss. 107-134). Kuşan İmparatorluğu'nun banisidir. Bkz. Pulleyblank, AM, C. 9, s. 109; J. Marquart, **Ērānšahr Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i**, Berlin, 1901, s. 208.

³⁸⁸ P'u-ta 濮達. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 191, dipnot: 3), Marquart ve O. Franke'ye dayanarak Herodot'da Paktues (Paktya'lılar; Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul, 2004², Kitap VII, fragmamam 68, 68. 85) olarak geçen halkın yaşadığı şimdiki Afganistan'ın doğusunda yer alan Paktiya 𑖦𑖅𑖱𑖅 şehri ile özdeşleştirmektedir.

³⁸⁹ Yen-kao-chen 閼膏珍. Vima veya Hēma-Kadphises Οημο Καδφίσης (m.s. 50-85). Bkz. Marquart (**Ērānšahr**, s. 209, not: 4); R. Shankar Tripathi, **History of Ancient India**, Benares, 1942, s. 222-223; M. Longworth Dames, “Efganistan”, **İA**, C. IV, Eskişehir, 2001⁵, s. 149.

³⁹⁰ HHS, 88, s. 2921.

Ta (Büyük)-yüeh-chih 大月氏, Kuşanlar hakkında SC, 123, s. 3161’de ilk bilgiler verilmiştir: “Ta Yüeh-chih 大月氏, Ta-wan 大宛 (Fergana)’ın muhtemelen iki ya da üç bin li batısındadır, bunlar Kuei-shui 媯水 (Ceyhun veya Amu Derya)’nın kuzeyinde yaşarlar. Bunların güneyinde Ta-hsia (Baktria), batısında An-hsi (Part), kuzeyinde K’ang-chü vardır. Göçebe bir ülkedir, hayvanlarının peşinden hareket edip göçerler, Hsiung-nu (Hun)’lar ile aynı geleneğe sahiptirler. Yay geren yüz ila iki yüz bin askerleri vardır”³⁹¹. HS, 96A, s. 3890’da ise şu kayıt mevcuttur: “Ta Yüeh-chih ülkesinin başkenti Chien-shih 監氏 şehridir. Ch’ang-an’a uzaklığı 11600 li’dir. Genel Valiliğe bağlı değildir. Hane 100 bin, nüfus 400 bin, savaşabilen asker sayısı 100 bindir. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 4740 uzaklıktadır, batıdaki An-hsi (Part)’ye 49 günde yürünür, güneyde Chi-pin (Kaşmir) ile komşudur. Toprakları, iklimi, mal türleri, halkın geleneği ve paraları An-hsi (Part) ile aynıdır”. Kaynakların Yüeh-chih’leri önce Hunlar sonra Partlar ile bir tutması alimler arasında görüş farklılıkları doğurmuştur. Gardiner-Garden Yüeh-chih’lere dair tüm görüşleri bir araya toplamıştır³⁹². Yüeh-chih’lerin etnik mensubiyetinin Tibetli, Türk, Moğol, İndo-Avrupalı, İranlı, Massaget, Seres, Issedon, İskit, Sarmat, Alan ve Tohar olduğuna dair farklı görüşler vardır³⁹³. Ancak Yüeh-chih’lerin etnik mensubiyetinin İskitlere dayandığı sonucuna varan doyurucu bir tahlil 1959’da Tokyo’daki “International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts, Collection of Papers Presented, Japanese National Commission for Unesco”da Kazuo Enoki tarafından “The Yüeh-chih-Scythians Identity: A Hypothesis” başlıklı bir tebliğ olarak sunulmuştur³⁹⁴. W. A. Smith Hint kaynaklarına dayanarak Sakaların göçünü m.ö. 150-100 arasına koymaktadır. Bu ise Yüeh-chih’lerin göç çağına rastlamaktadır³⁹⁵. Bir çok araştırmacı Yüeh-chih’leri Toharlar ile özdeşleştirmektedir.

³⁹¹ Ayrıca bkz. F. Hirth, “The Story of Chang K’ien, China’s Pioneer in Western Asia”, JAOS, C. XXXVII, 1917, s. 96-97.

³⁹² J.R. Gardiner-Garden, PFEH, no: 33, Mart 1986, s. 40-47.

³⁹³ Mehmet Tezcan, **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lerden Kuşanlara)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 60-101. Ayrıca bkz. N. Hidayet Ekrem, **Çin Elçisi Chang Ch’ien’in Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999, ss. 150-178.

³⁹⁴ **Studia Asiatica, The Collected Papers in Western Languages of the Late Dr. Kazuo Enoki**, ed. R. Kono, Tokyo, 1998, s. 22-30.

³⁹⁵ Ögel, **Büyük Hun**, C. I, s. 480.

Bunu yaparken ise Strabon'un "Coğrafya"sındaki "Ta-hsia (Baktriya) devletinin, kuzeyden gelen Tokhoroi (Tohar) kavminin önderliğindeki Asioi, Pasiano, Tokharoi ve Sakarouloi gibi dört birlik tarafından yok edildiğidir" (Strabo, XI, C. VIII) kaydı ile Shih-chih'deki "Ta-hsia (Baktriya) ülkesi Yüeh-chih'ler tarafından yıkılmıştır" kaydının örtüşmesine dayanmaktadırlar³⁹⁶. Enoki ise tebliğinde bu iki kaydın örtüşmesinin bir anlam ifade etmediğini çünkü Yüeh-chih'ler gelmeden çok önce Baktriya devletinin yıkıldığını ve Yüeh-chih'lerin Tohar değil İskit olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Hint menbalarında geçen Kuşan adı ile Çin kaynaklarında geçen Yüeh-chih adı kesin olarak aynı kavme atfedilmiştir³⁹⁷. Zeki Velidi Togan ise bu konuda şöyle demektedir³⁹⁸: "İndo-İskitler meselesine ait yazılan yazılarda (meselâ G. Haloun, "Zur Üe-tsi Frage", **ZDMG**, XCI, 1937, s. 243 ve O. Wesendonk, "Kuşan, Chioneten und Heptaleten", **Klio**, XXVI, 1933, s. 331-46) bu kavimlerin İranlı oldukları katıyetle ileri sürüldü ise de E. Chavannes, F. Hirth ve sanat tarihçisi M. Rostovtsev bunları Türk saymaktadır... El-Bîrûnî'nin sözleri: Kitab Mâ li'l Hind, 207; burada müellif sülâleyi Türk dedikten sonra, "bazıları bunların aslı Tibetten diyorlar" demişse de diğer eserlerinde (Z. V. Togan, **Biruni's Picture**, s. 46, 72) kat'î olarak "Kâbilin İslamiyetten önceki Türk Padişahları" yazmıştır. "Küşen" yahut "küsen" sözü İran cem edatı ile biten "Kuş" yahut "Kus" ismi olabileceği gibi Türkçe koçan veya öz manasında küsen'den de olabilir. Bu kelimenin İranca Kaşan ve Kasan ile münasebeti olmasa gerekir. Kış, Kas ve Kuş isimlerini birleştirmek, Kaşmir, Kaşgar, Küşan, Kafkas, Hindikuş ve Hititlerin eski payitahtı olan Kaşar şehri ismini (bkz. **Belleten**, VIII, 1944, s. 520-521), Tavrattaki Kuş, (Habeşistan) ile Hind Kuş'larını birleştirmek sırf kelime oyunlarından ibarettir"³⁹⁹. Yine Ögel'e göre batılı araştırmacıların Yüeh-chih'lerle ilgili Indo-Germen teorilerini destekleyecek herhangi bir iz veya bilgi mevcut değildir⁴⁰⁰.

³⁹⁶ N. Hidayet Ekrem, **a.g.e.**, s. 151.

³⁹⁷ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, 1973, s. 3.

³⁹⁸ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981³, s. 419, son not: 143.

³⁹⁹ Ayrıca bkz. A. Wylie, "Notes on the Western Regions", **JAIGBI**, C. X, 1881, ss. 40-41; A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁴⁰⁰ Ögel, **Büyük Hun**, C. I, s. 361; Ayrıntılar için bkz. Mehmet Tezcan, **a.g.e.**

Yine Yüeh-chih'lerin Kuşan İmparatorluğu'nu kurdukları Ta-hsia 大夏, yani Baktriya⁴⁰¹ coğrafyası hayli önemlidir. Bu yer için SC, 123, s. 3164'de şu kayıt mevcuttur: “Ta-hsia, Ta-wan (Fergana)’nın 2 binden fazla li güney batısında Kuei-shui (Ceyhun)’nun güneyindedir. Bunların hayat tarzı tarımcılığa dayalıdır. Şehirleri ve evleri vardır. Gelenekleri Ta-wan ile aynıdır. Büyük hükümdarları yoktur, her şehir ve nahiyeye küçük idareciler atarlar. Onların ordusu zayıftır, savaşmaktan korkarlar. Ticarete mahirdirler. Yüeh-chih’ler batıya göç edince bunlara hücum edip yendiler. Bunların hepsini kendilerine tâbi kıldılar. Ta-hsia’da nüfus kalabalıktır, galiba bir milyondan fazladır. Onların başkentine Lan-shih 藍市 denir, burada türlü malların alınıp satıldığı pazarlar vardır. Güney doğuda Shen-tu 身毒 (Hindistan) vardır”. HS, 96A, s. 3891 ise şöyle der: “Ta-hsia’nın esasında büyük hükümdarı yoktur, her bir şehrin ve nahiyenin idarecileri vardır, halkı güçsüzdür, savaşmaktan korkar, eskiden Yüeh-chih’ler göçüp geldiklerinde, onlara tâbi oldular ve (sonra) Çin elçisini kabul ettiler. Bunların beş yabguluğu (hsi-hou 翺候) vardır: Birincisine Hsiu-mi 休密 yabguluğu denir, başkenti He-mo 和墨 şehridir, Genel Valiliğe 2841, Yang geçidi 陽關’ne 7802 li uzaklıktadır; ikincisine Shuang-mi 雙靡 yabguluğu denir, başkenti Shuang-mi 雙靡’dur, Genel Valiliğe 3741, Yang geçidine 7782 li uzaklıktadır; üçüncüsüne Kuei-shuang 貴霜 yabguluğu denir, başkenti Hu-tsao 護澡 şehridir, Genel Valiliğe 5940, Yang geçidine 7982 li uzaklıktadır; dördüncüsüne Hsi-tun 肸頓 yabguluğu denir, başkenti Pao-mao 薄茅’dur, Genel Valiliğe 5962, Yang geçidine 8202 li uzaklıktadır; beşincisine Kao-fu 高附 (Kabil) Yabguluğu denir, başkenti Kao-fu 高附 (Kabil)’dur, Genel Valiliğe 6041, Yang geçidine 9283 li uzaklıktadır. Tamamı beş yabguluktur ve hepsi Ta (Büyük) Yüeh-chih’lere tâbidir”. Kaynaklardan görüldüğü kadarıyla Hunlara yenilen Yüeh-chih’ler batıya göç etmiş, Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan’ın kuzeyinde büyük bir kavimler hareketi başlamış, büyük İskender’den sonra buraya yerleşen Grek kolonileri sökülüş, Tanrı dağlarının batısında oturan Sakalar, Yüeh-chih’lerin önünden güneye kaçmış ve Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyinde bazı yeni devletler

⁴⁰¹ Baktriya adının eski Farsçada Bākhtri’den türemiş olduğuna yönelik görüşler için bkz. Frye, a.g.e., s. 69.

kurulmuştu. Ögel'in de belirttiği gibi Hun idaresine giren Wu-sunlar Yüeh-chih'lerin peşine düşmüş, onları Tanrı dağlarının batısındaki yeni yurtlarından sökmüş ve güney batıya itmiş ve onların yerine oturmuştu⁴⁰². Bunun üzerine Yüeh-chih'ler Toharistan'a girip yeni bir devlet yapılanmasına girmişlerdi. Daha sonra ise Hindistan'ın kuzeyinde Kuşan İmparatorluğunu kurmuşlardı.

2. KAO-FU (KABİL)

Kao-fu (Kabil), Ta Yüeh-chih (Kuşan)'in güney batısındaydı ve büyük bir ülkeydi. Onun gelenekleri T'ien-chu (Hindistan)'dakilere benzerdi, ancak zayıflar ve kolayca metbu olurlardı. Ticaret ve alışverişte mahirdirler, zengindirler. Zaman zaman çeşitli devletlere tâbi olmuşlardı. T'ien-chu (Hindistan), Chi-pin (Kaşmir) ve An-hsi (Part) güçlü olduklarında bu ülkeye hâkim olmuşlar ve zayıf düştüklerinde onu kaybetmişlerdir; fakat hiçbir zaman Yüeh-chih'lere tâbi olmamışlardı. Han Shu'daki kayıtlarda Beş Yabguluk arasında onların yeri yoktur. Sonraları An-hsi (Part)'ye tâbi olmuşlardır. Yüeh-chih (Kuşan)'ler An-hsi (Part) Devleti'ni yendikten sonra, Kao-fu (Kabil) ülkesine hâkim olmaya başlamışlardı⁴⁰³.

Kao-fu 高附, Kabil کابل Devleti'dir. Pehlevî kaynaklarında Kāpul olarak geçmektedir. Şahname'de geçen Kabil ise bin yıldır bugünkü şekliyle bilinmekteydi. Dârâ zamanında Kabil ve havalisi Farsların bir "satraplığı" idi. Büyük İskender ise m.ö. 329'da Kandahar ve Gazne üzerinden Kabil'e girmiş ve burada durmadan Kapisa'ya hareket etmişti. M.Ö. 45'de Kuşanlar Kabil'in son Grek hükümdarı Hermaeus'u ortadan kaldırmış ve Hind-Part hâkimiyetine son vermişti. Kuşan

⁴⁰² Ögel, **Büyük Hun**, C. I, s. 462.

⁴⁰³ **HHS**, 88, s. 2921; **TT**, 193, s. 5264; **TFYK**, 957, s. 2265b; **TC**, 196, s. 3150b; **TPYL**, 797, s. 3539a.

Hükümdarı Kujula Kadphises bütün Afganistan'ı zaptettikten sonra, Kuzey Doğu Hindistan'ı ele geçirip Kuşan İmparatorluğu'nu kurmuştu⁴⁰⁴.

3. T'IEN-CHU (HİNDİSTAN)

T'ien-chu (Hindistan)'nın⁴⁰⁵ bir diğer adı Shen-tu⁴⁰⁶ idi. Yüeh-chih (Kuşan)'lerin⁴⁰⁷ güney doğusundaki binlerce li'lik sahada yaşarlardı. Gelenekleri Yüeh-chih'lerinki⁴⁰⁸ ile aynıydı; ancak ülkesi alçaktı, sıcaktı ve nemliydi. Bu ülke büyük bir ırmağın (İndus ırmağı) civarındaydı. Buranın halkı file binerdi. Halkı Yüeh-chih (Kuşan)'lerden daha zayıftı. Budisttiler⁴⁰⁹, öldürmezler veya savaşmazlardı. Yüeh-chih (Kuşan) ve Kao-fu (Kabil)'den güney batıya gidildiğinde Hsi-hai'ya⁴¹⁰ inilirdi, doğuya gidildiğinde ise P'an-ch'i'ye⁴¹¹ varılırdı, bunların hepsi T'ien-chu (Hindistan) topraklarıydı. T'ien-chu (Hindistan)'da yüzlerce farklı şehir vardı, her bir şehirde valilikler kurulmuştu. Orada onlarca münferit ülke vardı, ülkeler hükümdarlıklar kurmuşlardı. Her biri küçük ve farklı olmasına rağmen hepsi bütün olarak T'ien-chu (Hindistan) adını taşımaktaydı. Bu sırada T'ien-chu (Hindistan), Yüeh-chih (Kuşan)'lere tâbi idi. Yüeh-chih (Kuşan)'ler onların hükümdarını öldürdü ve oranın halkını idare etmek üzere bir genel valilik kurdu.

⁴⁰⁴ Ayrıntılar için bkz. Abdülvehhâb Terzi, "Kâbil", **İA**, C. VI, Eskişehir, 2001⁵, s. 23 ve devamı; Tripathi, **a.g.e.**, s. 222 ve devamı; Dames, **İA**, C. IV, s. 147-151; Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 122, dipnot: 296.

⁴⁰⁵ T'ien-chu 天竺, Hindistan. Fonolojik durum için bkz. Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 108, 117.

⁴⁰⁶ Shen-tu 身毒, Hindistan.

⁴⁰⁷ Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 192)'ın kullandığı nüshada (5b, satır 4) Yüeh-chih 月氏 (Kuşan)'ler ifadesi olmasına rağmen Chavannes, Hsiung-nu 匈奴 (Hun) olarak tercüme etmiştir; ya bir yazım yanlışı olmuş ya da daha evvel Yüeh-chih adını gördüğü her yerde parantez içinde "İndo-İskit" ibaresi ekleyen Chavannes, Yüeh-chih'lerden bir kol olan Kuşanlar ile Hunları bir tutmuştur.

⁴⁰⁸ Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 192) yine Hsiung-nu (Hun) olarak tercüme etmiştir.

⁴⁰⁹ "修浮圖道", "Budisttirler".

⁴¹⁰ Hsi-hai 西海, "Batı Denizi". İfade müphemdir.

⁴¹¹ P'an-ch'i 磐起, Annam ya da Birmanya. Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 193, dipnot: 1.

Onların topraklarında fil, gergedan, şahin gagası, altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kalay çıkardı. Batıda Ta-ch'in (Suriye) ile ticari ilişkileri olduğu için Ta-ch'in'in görülmemiş ve nadir malları orada da bulunmaktaydı. Orada narin kumaşlar, yünden halılar, miskler, akide şekerleri, karabiber, zencefre ve kara tuz vardı⁴¹².

Çin İmparatoru He devrinde (m.s. 89-105) defalarca kez Çin'e elçi gönderip haraç sunmuşladı. Sonra Doğu Türkistan Çin'e karşı müstakilliğini kazanınca ilişkiler kesilmişti⁴¹³.

4. TUNG-LI

Tung-li⁴¹⁴ ülkesinin başkenti Sha-ch'i⁴¹⁵ idi. T'ien-chu (Hindistan)'nın güney doğusunda 3 bin li'den fazla bir alanda bulunan büyük bir ülkeydi. Onların iklimi, toprağı ve ürettikleri ürünler T'ien-chu (Hindistan)'dakiler ile aynıydı. Orada onlarca şehir kurulmuştu ve bunların herbiri bir beylikti. Ta (Büyük) Yüeh-chih (Kuşan)'ler onlara saldırmışlar ve ardından onları kendilerine tâbi kılmışlardı. Oradaki kadınlarının ve erkeklerinin boyu 8 ch'ih (yaklaşık 1,84 cm)⁴¹⁶ idi ancak korkak ve zayıftılar. File ve deveye binerek komşu ülkelere gidip gelirlerdi. Yağma yaptıklarında file binip savaşmışlardı⁴¹⁷.

⁴¹² HHS, 88, s. 2921; TT, 193, s. 5260; TFYK, 958, s. 2268a; TC, 196, s. 3141a-b; TPYL, 792, s. 3514b-3514a.

⁴¹³ HHS, 88, s. 2922.

⁴¹⁴ Tung-li 東離. Bu yer hakkında bkz. F. W. Thomas, "Sandanes, Nahapāna, Castana and Kaniška: Tung-li, P'an-ch'i and Chinese Turkestan", *New Indian Antiquary*, C. VII, 1944, s. 90-92. Thomas bu adın "doğu bölümü" demek olduğunu ve Kuşan İmparatorluğu'nun doğu bölümüne atıf yapıldığını söylemektedir.

⁴¹⁵ Sha-ch'i 沙奇. Thomas (a.e., s. 90)'a göre Śāketa.

⁴¹⁶ 1 ch'ih 尺, Han devrinde (m.ö. 206-m.s. 220) yaklaşık 23.1 cm idi. Bkz. Yıldırım, a.g.e., s. 36.

⁴¹⁷ HHS, 88, s. 2922; TPYL, 797, s. 3539b; TC, 196, s. 3150 ve TT, 193, s. 5262-5263'de C'he-li 車離 olarak kaydedilmiştir.

5. LI-I (SOGDİANA)

Li-i (Sogdiana)⁴¹⁸ ülkesi, K'ang-chü'ye bağlıydı. Orada meşhur atlar, inekler ve koyunlar yetişir, üzüm ve çok çeşitli meyveler çıkardı. Onların topraklarındaki su harikaydı ve bu nedenle yaptıkları şarap çok meşhurdu⁴¹⁹.

6. T'IAO-CHIH (CHARACENE)

Wu-i-shan-li'den tekrar ata binilip güney batıya doğru gidilirse T'iao-chih (Characene)'a varılır. Ön Asya'daki bu devlet Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlara sahipti ve Çinlilere sattıkları mallar Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla Çin topraklarına gidiyordu ve yine Çin mallarını Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla elde ediyorlardı.

T'iao-chih (Characene) ülkesinin başkenti bir dağın tepesindeydi, başkentin etrafı 40 li'den fazlaydı. Batı denizi⁴²⁰ ile sınırdışı, denizin suyu onu güneyinden ve kuzey doğusundan kuşatıyordu⁴²¹, üç tarafı kapalıydı ve yol yoktu, sadece kuzey batısı kara ile bağlantılıydı ve yol vardı⁴²². Toprakları çok sıcaktı ve nemliydi. Orada aslan, gergedan, hörgüçlü öküz, tavus ve büyük kaz yetiştirirdi. Büyük kazın yumurtası su küpü gibiydi⁴²³.

⁴¹⁸ Li-i 粟弋, Sogdiana. Bkz. Kazuo Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", **CAJ**, C. I, Nu: 1, 1955, s. 43-62.

⁴¹⁹ **HHS**, 88, s. 2922; **TT**, 193, 5273; **TPYL**, 796, s. 3533b.

⁴²⁰ Hsi-hai 西海, Batı denizi, kesinlikle İran körfezidir.

⁴²¹ Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 8, s. 176), üç yön olarak anlamış ve güney, kuzey ve doğu olarak çevirmiştir. Metnin güney ile körfezi, kuzey ve doğu ile Dicle ve Fırat'ı ve bu ikisinin birleşip denize döküldüğü çizgiyi anlatmak istediği açıktır.

⁴²² **HHS**, 88, s. 2917; **TPYL**, 793, s. 3516a; **TT**, 192, s. 5237; **WHTK**, 337, s. 2648c-2649a.

⁴²³ **HHS**, 88, s. 2917.

Çin kaynaklarında geçen T'iao-chih 條 支, Characene Devleti'ydi. Chavannes şöyle demektedir⁴²⁴: “T'iao-chih, Dicle'nin ağzındaki Mesene'de m.ö. 130 ve 127 yılları arasında kurulan Characene krallığıdır”⁴²⁵. Pulleyblank'a göre İran körfezindeki şimdiki Buşehr بوشهر şehrinin yakınlarında Greklerin Ταοκή, Taoki dedikleri Tawwağ adlı yer Çinliler tarafından Greklerden duyulmuş ve bu suretle Çinceye T'iao-chih olarak geçmiştir⁴²⁶.

7. AN-HSI (PART)

Doğu Türkistan, Part İmparatorluğu'nun doğrudan ilgi sahasına giriyordu ve Çin ile yürüttüğü ticaretin devamlılığı ve kârlılığı tamamen Doğu Türkistanlıların tasarrufundaydı.

Kaynaklara göre An-hsi (Part) ülkesinin başkenti He-tu⁴²⁷ idi. Lo-yang'a uzaklığı 25 bin li'ydi. Kuzeyde K'ang-chü, güneyde Wu-i-shan-li (Herat) ile sınırdışı. Topraklarının yüzölçümü binlerce li'ydi. Küçük şehirlerinin sayısı yüzlerceydi. Hane, nüfus ve savaşılabilen asker sayısı en çok olan ülkeydi. Onun doğu sınırı Mu-lu (Merv) idi⁴²⁸, buraya Küçük An-hsi (Part) ülkesi de denirdi, Lo-yang'a uzaklığı 20 bin li idi⁴²⁹.

⁴²⁴ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 176, dipnot:3.

⁴²⁵ Ayrıca bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s. 272.

⁴²⁶ Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 101. Ayrıntılar için bkz. Takashi Sōma, “Studies on the Country of T'iao-Chih”, **MRDTB**, Nu: 36, 1978, ss. 1-26; Sheldon A. Nodelman, “A Preliminary History of Charakene”, **Berytus**, Nu: 13, 1959/60, ss. 83-121.

⁴²⁷ He-tu 和 犢. F. Hirth, Batı Horasan'daki Semnan ilindeki şimdiki Şahr-e Qumis adlı yere Greklerin verdiği Hecatompylos Ἑκατόμπυλος adının Çinceye çevriyazımı olduğunu tespit etmiştir. Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 2; Richard N. Frye, **The Heritage of Persia**, Toronto, 1963, s. 210 ve devamı. **HS**, 96A, s. 3889'da farklı bir kayıt mevcuttur: “安息國王治番兜城”, “An-hsi (Part) ülkesinin başkenti P'an-tu'dadır”. 番 imi “fan” olarak okunmasına rağmen metne T'ang devrinde şerh düşen Su-lin 蘇 林'e göre p'an 盤 olarak okunmalıdır (s. 3890, not: 1). F. Hirth (F. Hirth, **China and the Roman Orient**, Shanghai-Hongkong, 1885, s. 139, dipnot: 1) ise bu P'an-tu adını eski Farsça *Parthava* adıyla özdeşleştirmektedir.

⁴²⁸ Mu-lu 木 鹿, Merv. Bu eşleştirmeyi ilk kez Hirth (**a.g.e.**, s. 142-143) yapmıştır: “Part ülkesinin Çin yolu üzerinde olan bu doğu ucundaki karakoluna Margiana denir; bu Antiochia idi, Zend-Avesta'nın Vendidad kısmında eski Baktriya adıyla Môuru adıyla anılır ki Orta Çağdaki Merv'dir”. Ayrıca bkz.

87 yılında (İmparator Ch'ang'ın chang-he saltanat devresinin ilk yılı) elçi gönderip aslanlar⁴³⁰ ve antiloplar⁴³¹ sundu. Antilopun görünüşü tek boynuzlu kısırak gibidir ancak boynuzu yoktur. 97 yılında (İmparator He'nin yung-yüan saltanat devresinin 9. yılı) Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao, Kan-ying'i Ta-ch'in'e (Suriye) elçi olarak gönderdi. Kan-ying, T'iao-chih (Characene)'a vardı. Denizin kenarına geldi ve orayı geçmek istedi. An-hsi (Part) ülkesinin batı sınırındaki denizciler ona şöyle dediler: "Deniz uçsuz bucaksız, eğer rüzgâr lehine olursa üç ayda gidip gelir; yok eğer rüzgâr aleyhine olursa iki yıl sürer, bu nedenle denize açılanların hepsi üç yıllık erzaklarını yanlarına alırlar. Engin deniz insana toprağa hasret bıraktırır ve vatanını özletir, bazıları da ölür". Kang-ying bu sözleri duyunca gitmekten vazgeçti. 13. yılda (101) An-hsi (Part) hükümdarı Man-ch'ü (Bakur)⁴³², tekrar aslanlar ve T'iao-chih (Characene)'ın büyük kuşlarından gönderdi, o tarihte bunlara "An-hsi (Part) kuşu" deniliyordu⁴³³.

An-hsi (Part) ülkesinden batıya 3400 li gidildiğinde A-man (Hemedan)⁴³⁴ ülkesine, A-man (Hemedan) ülkesinden batıya 3600 li gidildiğinde ise Szu-pin⁴³⁵

Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 3; A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, **a.g.e.**, s. 115, dipnot: 268). Türk rivayetlerinde bu şehrin Alper Tunga tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Kaşgarlı Mahmut (**DLT**, C. III, s. 149) sözlüğündeki "Kaz 𐰽𐰺𐰸" maddesinde şöyle demektedir: "Kazvin 𐰽𐰺𐰸 şehri bu kurmuştur. Aslı "𐰽𐰺𐰸 Kaz oynı"dır. Çünkü Afrasyab'ın kızı orada oturur, orada oynarmış. Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırını Kazvinden sayarlar; "𐰽𐰺𐰸 Kum" şehri de sınır sayılır. Çünkü kum kelimesi Türkçedir. Afrasyab'ın kızı burada avlanırmış. Bir takımları da Türk sınırının "𐰽𐰺𐰸 Merv-eş-şahican"dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası olan "𐰽𐰺𐰸 Tonga Alper" Afrasyab demektir; "𐰽𐰺𐰸 Merv" şehri yapan zattır".

⁴²⁹ **HHS**, 88, s. 2917; **TT**, 192, s. 5238; **TFYK**, 957, s. 2365a; **TPYL**, 797, S. 3538a; **TC**, 196, s. 3138c.

⁴³⁰ Shih-tzu 師子, aslan. Tohar dilindeki *śisāk* veya *secake* kelimesinin Çinceye çevriyazımı olmalıdır. Bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s. 247.

⁴³¹ Fu-pa 符拔, antilop. Bkz., **TP**, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 4.

⁴³² Man-ch'ü 滿屈, Bakur veya Pacarus. Bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s. 194; Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 8, s. 178, dipnot: 4.

⁴³³ **HHS**, 88, s. 2917.

⁴³⁴ A-man 阿蠻, eski Farsça Haṅgmatana, Grek kaynaklarındaki adıyla Ecbatana Ἀγβάτανα olarak geçen 34°48'23.4" Kuzey 48°30'58.49" Doğu koordinatlarındaki şimdiki Hemedan şehridir (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 2). Ayrıca bkz. Hirth, **a.g.e.**, s. 154.

⁴³⁵ Szu-pin 斯賓. Hirth (**a.g.e.**, s. 155) tarafından Greklerin Κτησιφών Ktésiphon dedikleri şimdiki Irak'ın Tizpon şehri ile özdeşleştirilmektedir. Halbuki metindeki tarife göre, Hemedan'dan 3600 li yani yaklaşık 1800 kilometre batıya gitmek gerekir ki bu kesinlikle Tizpon şehri olamaz ve Kahire veya Nil ırmağı deltası civarına isabet eder. Ya da metinde verilen 3600 rakamı yanlış yazılmış olmalıdır; bu büyük bir ihtimaldir çünkü 960 li yani yaklaşık 480 kilometre güney batıdaki Yü-lo adlı yeri Part ülkesinin batı sınırı olarak tarif etmektedir ki bu sınır genel olarak Fırat ırmağı olmuştur (Maria Brosius, **The Persians: An Introduction**, London-New York, 2006, s. 55) ki Fırat, Roma ile Part devletleri arasında sınır olarak kabul edilmiştir (bkz. David Kennedy, "Parthia and Rome: eastern perspectives", **The Roman Army in the East**, Ed. David Kennedy, Ann Arbor, 1996, ss. 67–90).

ülkesine varılırdı. Szu-pin'den güneye gidilip ırmak geçildikten sonra güney batıya doğru gidilirse Yü-lo⁴³⁶ ülkesine varılır ki bu mesafe 960 li idi. Burası An-hsi (Part) ülkesinin en batı sınırıydı. Buradan güneye doğru yol alınıp deniz aşılsa Ta-ch'in'e varılırdı. Onun topraklarında Hai-hsi'den⁴³⁷ gelme çok değerli ve nadir mallar vardı⁴³⁸.

Kaynaklarda geçen An-hsi 安息 adının Part ülkesine atfedildiği kesindir. M.Ö. 247-m.s. 224 yılları arasında hemen hemen bugünkü İran dolaylarında hüküm süren Arsak veya Arşak (Orta Farsçada: اشکانیان Aşkâniân) devletinin adının Çinceye çevriyazımıdır⁴³⁹. Part kelimesi ise eski Farsça *Parthava*'dan gelmektedir⁴⁴⁰.

8. TA-CH'IN (SURIYE)

Suriye tıpkı diğer Ön Asya devletleri gibi doğu ile yürüttüğü ticarete Doğu Türkistanlılara bel bağlamıştı. Bu ülke Doğu Türkistan üzerinden batıya giden malların ulaştığı en uç noktalardan biriydi. Doğu Türkistan ve Partlar arasında mükemmel bir denge siyaseti izleyerek barış içerisinde ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydi. Özellikle ipek yetiştirmesi sebebiyle Çin'in bu sahadaki tekeli kırıyordu.

Ta-ch'in (Suriye) ülkesinin bir diğer adı Li-ch'ien'di⁴⁴¹. Kaynaklardaki ifadeye göre bu ülke Hazar denizinin batısındaydı, oraya “Denizin Batısındaki Ülke” de deniyordu. Yüzölçümü binlerce li'ydi. Dört yüzden fazla şehri vardı. Ona tâbi

⁴³⁶ Yü-lo 于羅. Hirth (a.g.e., s. 155), Hira ile özdeşleştirmiştir.

⁴³⁷ Hai-hsi 海西, “denizin batısı”. Metindeki tariflerin 97 yılında Genel Vali Pan-ch'ao tarafından Suriye (Ta-ch'in) dolaylarına gönderilen Kan-ying'in yaptığı seyahat esnasında duyduğu kulaktan dolma bilgilere dayandığı açıktır.

⁴³⁸ HHS, 88, s. 2917.

⁴³⁹ Bkz. E. G. Pulleyblank, AM, C. 9, s. 221; Yıldırım, a.g.e., s. 3; Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot:1.

⁴⁴⁰ İran coğrafyasının bu döneminin genel bir tahlili için bkz. A. D. H. Bivar, “The Political History of Iran under the Arsacids”, Cambridge History of Iran, C. III, Cambridge, 1983, ss. 21–99.

⁴⁴¹ Li-ch'ien 犁鞬. Hirth (a.g.e., s. 159, 170, dipnot: 1), şimdiki Ürdün'de yer alan Petra şehrinin antik adı olan Rekem adının Çinceye çevriyazımı olduğunu söylemektedir.

olan onlarca devlet bulunmaktaydı. Halk hayatında tarımla pek içli dışlıydı. Çok çeşit bitki eker ve ipek böceği-dut ağacı yetiştirirlerdi⁴⁴².

Bu ülkede altın, gümüş, karanlıkta ışık veren taş gibi kıymetli şeyler, gündüzleri ay gibi parlayan inci, gergedan, mercan, doğuş horozu, mercan, kehribar, cam, çeşitli firuze, çok çeşitli altın ve diba, asbestos, zarif kumaşlar vardı⁴⁴³. Bu zarif kumaşlar bir rivayete göre su koyunu yününden veya yabanî ipek böceğinden yapılmış. Bundan başka koku ve misk de üretirlerdi. Özsudan tütsü yaparlardı. Yabancı ülkelerdeki zenginliklerin ve görülmemiş değerli şeylerin hepsi burada mevcuttu⁴⁴⁴.

Altın ve gümüşten paraları bulunmaktaydı. On gümüş bir altın değerindeydi. An-hsi (Part) ve T'ien-chu (Hindistan)⁴⁴⁵ ile deniz yoluyla ticaret yaparlardı, bu ticaret on kat daha kârlıydı. Bu ülkede tahıl ve yiyecek genelde ucuzdu. Ülkenin kaynakları bol ve bereketliydi. Bu ülkenin hükümdarı Çin'e elçi gönderip ilişki kurmayı daima arzu etmişti. Ancak An-hsi (Part) ülkesi muhtelif renkli ipeklerin ticaretini hükmü altında tutmak istiyordu, bu nedenle Romalıların topraklarından geçip Doğu Türkistan'a ve oradan da Çin'e gitmesini engellemişlerdi⁴⁴⁶.

9. CHI-PIN (KAŞMİR)

Chi-pin 罽賓, Kaşmir vadisindeki siyasî teşekküle atfedilmektedir⁴⁴⁷. Sonraki Han Devrine (m.s. 25-220) ait Çin kaynaklarına pek geçmemektedir.

Bu ülke hakkında **HS**, 96A, s. 3884'de şu bilgiler bulunmaktadır: “Chi-pin 罽賓 ülkesinin başkenti 循鮮 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 12200 li'dir. Hane, nüfus

⁴⁴² **HHS**, 88, s. 2919.

⁴⁴³ Bu tarifler için bkz. Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, **TM**, C. VII-VIII, Nu: 1, İstanbul, 1942, s. 154 ve devamı.

⁴⁴⁴ **HHS**, 88, s. 2919; **TT**, 193, s. 5264-5265; **TFYK**, 958, s. 2271b; **TC**, 196, s. 3151a; **TPYL**, 792, s. 3513b.

⁴⁴⁵ T'ien-chu 天竺, Hindistan.

⁴⁴⁶ **HHS**, 88, s. 2920.

⁴⁴⁷ bkz. Hulseyé-Loewe, **a.g.e.**, s. 104; Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 218-219.

ve savaşabilen asker sayısı pek çoktur, büyük bir ülkedir. Kuzey doğusundaki Genel Valiliğin olduğu yere (Lukçun) 6840, doğuda Wu-ch'a 烏 秣'ya 2250 li uzaklıktadır. Kuzey doğusundaki Nan- tou 難 兜'ya dokuz günde yürünür, kuzey batısında Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ve güney batısında Wu-i-shan-li (Herat) ile sınırdadır"⁴⁴⁸.

10. WU-I-SHAN-LI (HERAT)

Wu-i-shan-li 烏 弋 山 離 yazılışının Herat'a atfedilen *Alexandrie* adının Çinceye çevri yazımı olduğunu söylenmektedir⁴⁴⁹. **HS**, 96A, s. 3888-89'da şu bilgiler yer almaktadır: "Wu-i-shan-li 烏 弋 山 離 ülkesinin Ch'ang-an'a uzaklığı 12200 li'dir. Genel Valiliğe bağlı değildir. Hane, nüfus, savaşabilen asker bakımından büyük bir ülkedir. Kuzey doğusundaki Genel Valiliğin oturduğu yere 60 günde yürünür. Doğuda Chi-pin 罽 賓 (Kaşmir), kuzeyde P'u-t'iao 撲 挑⁴⁵⁰, batıda Li-kan 犁 軒 ve T'iao-chih 條 支 (bu son ikisi Selevkos İmparatorluğu'nun (m.ö. 323-63) batı ve doğu kısımları olan Suriye ve Characene'dir) ile komşudur. Yüz günden fazla yürünerek T'iao-chih'a varılır. Ülke çok sıcaktır, yeşilliktir ve düzlüktür, ot ve ağaç, evcil hayvan, beş tür tahıl, meyve, sebze, yiyecek ve içecek, evler ve binalar, pazarlar, paralar, silahlar, altın ve inciler Chi-pin (Kaşmir) ile aynıdır, ancak bunlarda antilop, aslan ve gergedan vardır. Onların geleneğinde vahşice öldürme vardır. Onların paralarında bir yüzünde sadece insan kafası ve diğer yüzünde ise ata binmiş biri yer alır. Portreleri altın ve gümüşle tezyin edilir"⁴⁵¹.

⁴⁴⁸ Kaşmir'in konumu ve yollar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. F. Knight, **Where Three Empires Meet: A Narrative of Recent Travel in: Kashmir, Western Tibet, Gilgit, and the adjoining countries**, London. 1893, s. 261 ve devamı.

⁴⁴⁹ Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 6. Burayı Marquart, Kandahar; Tarn, Farah ve Matsuda Gazne ile özdeşleştirmekte (Taishan Yu, "A Study of Saka History", **SPP**, Nu: 80, July 1998, s. 168).

⁴⁵⁰ Badakhshan بد خشان ?; Charsada چارسده ?; Edwin G. Pulleyblank, **AM**, C. 9, s. 101.

⁴⁵¹ Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 112-113.

Wu-i-shan-li 烏弋山離 (Herat) Devleti'nin Sakalar tarafından kurulduğuna dair doyurucu bir tahlil Taishan Yu tarafından yapılmıştır⁴⁵².

11. TA-WAN (FERGANA)

Fergana'nın Çin kaynaklarındaki adı Ta-wan 大宛, ilk kez Chang-ch'ien'in (ölümü m.ö. 114) seyahatnamesinde yer almaktadır (SC, 123, s. 3160): "Ta-wan 大宛, Hsiung-nu (Hun)'ların güney batısında ve Çin'in doğrudan batısındadır, galiba 10 bin li uzaklıktadır. Onların geleneği yerleşik ve tarıma dayalıdır, tarlalarında pirinç ve buğday ekerler. Üzüm şarabı yaparlar. Çok sayıda at vardır, bu atlar kan terler, T'ien-ma (Gök Atları)'dan gelmez. Etrafı surlarla çevrili şehirleri ve duvarları örülü evleri vardır. Onlara bağlı olan yetmişden fazla irili ufaklı şehir vardır. Halkın nüfusu galiba yüz binlercedir. Ordularında yaylar, baltalı kargılar vardır ve oklarını atın üzerindeyken fırlatırlar. Onların kuzeyinde K'ang-chü 康居, batısında Ta Yüeh-chih 大月氏, güney batısında Ta-hsia 大夏, kuzey doğusunda Wu-sun 烏孫, doğuda Han-mi 扞耒 (Keriya), Yü-t'ien (Hoten) vardır"⁴⁵³. HS, 96A, s. 3894'de ise şu ilave bilgiler verilmektedir: "Ta-wan 大宛 ülkesinin başkenti Kuei-shan 貴山 şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 12550 li'dir. Hane 60 bin, nüfus 300 bin, savaşabilen asker sayısı 60 bindir".

F. Hirth bu imi Ta-yüan olarak okumuş ve bu halkın Ta (Büyük) Yavan yani Grekler olduğunu söylemiştir⁴⁵⁴; ancak yazar kelime benzerliğinden başka hiçbir delil sunamamaktadır. Atıf yaptığı kaynaklar ise semitik diller uzmanı olan ve Orta Asya'yı bilmeyen C. C. Torrey gibi âlimlerin çalışmalarıdır⁴⁵⁵. Ayrıca Hirth ve bu gibi âlimlere göre Orta Asya'ya tarımı getirenler Greklerdir. Çin kaynaklarında geçen üzüm şarabı ifadesini ise esas almaktadırlar. Halbûki Barthold bu konuda

⁴⁵² Taishan Yu, *a.g.e.*, s. 167 vd.

⁴⁵³ Ayrıca bkz. F. Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 95.

⁴⁵⁴ F. Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 95.

⁴⁵⁵ C. C. Torrey, "Yawan and Hellas", *JAOS*, C. XXV.

şöyle demektedir⁴⁵⁶: “Hirth de dâhil olarak, bir çok Sinologlar, bağcılığın Orta Asya’ya evvela Grekler tarafından getirildiğini ve Çince p’u-t’ao’nun Grekçe Βότρυς’den bozma olduğunu farz ediyorlar. Mamafih bu kelime ancak Fars dilinden geçerek Çinceye girebilir ki, bu da imkânsız görünüyor; çünkü Farsçada şimdiye kadar buna benzer hiçbir kelime tespit edilememiştir. Bundan başka Strabon (fas. 73) Greklerin Hyrcania’nın şarkından itibaren, Orta Asya’nın her tarafında bağlar görmüş olduklarını, sarîh olarak kaydetmektedir. Zaten Fergana Greko-Bakter medeniyetinin te’sirine az uğramış olup, bu keyfiyet II. (m.ö.) asırda sikke imalinin orada henüz meçhul bulunmasından bellidir”. Pulleyblank ise imi Dai-iwan olarak okuyarak Toharistan adının çevriyazımı olduğunu öne sürmüştür⁴⁵⁷ ki zayıf bir ihtimaldir.

Chavannes bu yeri Uratepe olarak tespit etmiş⁴⁵⁸ ve Hirth de onu takip etmiştir⁴⁵⁹. Barthold ise Uratepe’nin Arap kaynaklarında geçen Uşrûsana olduğunu tespit etmiştir⁴⁶⁰.

Kaşgarlı Mahmud’a göre Türkler, Fergana’ya “Özkend” adı vermiştir ki “kendimizin şehri” demektir⁴⁶¹. Wylie’nin ise Ta-wan’ın başkenti olarak kaydedilen Er-shih 貳師 şehrini neden Özkend ile özdeşleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶². Uzaklık ölçüleri ve konum bilgisine göre bu ülkenin bugünkü Fergana bölgesi olduğu açıktır. Fergana adına atıfla Çin kaynaklarında Pa-han-na 拔汗那⁴⁶³ gibi adların geçmesi ise ancak V. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır⁴⁶⁴. Ta-wan, Po-han, Pa-han-na, Uratepe, Uşrûsana gibi şehirlerin hep Fergana bölgesiyle ilgili olduğu görülmektedir.

⁴⁵⁶ W. Barthold, “Fergana”, *İA*, C. IV, s. 558-559.

⁴⁵⁷ Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 90.

⁴⁵⁸ Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 201.

⁴⁵⁹ Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 142.

⁴⁶⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 180 ve devamı.

⁴⁶¹ *DLT*, C. I, s. 344.

⁴⁶² Wylie, *JAIGBI*, C. X, s. 45.

⁴⁶³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 218.

⁴⁶⁴ W. Barthold, *İA*, C. IV, s. 558.

12. K'ANG-CHÜ (KANGLI)

Çin kaynaklarında K'ang-chü 康居 olarak geçen bu devlet hakkında SC, 123, s. 3161'de şu bilgiler vardır: “K'ang Chü, Ta-wan (Fergana)'ın 2000 li kuzeybatısında yer almaktadır, konar-göçerdiler, gelenekleri Yüeh-chih'ler ile büyük oranda aynıdır. 80–90 bin yay çeken askeri vardır. Ta-wan ile sınırdadır. Ülkesi küçüktür, güneyde Yüeh-chih'lerin, doğuda Hsiung-nu'ların hâkimiyetinde hizmet eder”⁴⁶⁵. HS, 96A, s. 3891-3892'de verilen bilgilere göre: “K'ang-chü 康居 ülkesinin hükümdarı kışları Le-yüeh-ni 樂越匿 topraklarında ülkeyi idare eder. Pei-t'ien 卑闐'e... (metinde noksanlık ya da tahrifat olduğu kesindir⁴⁶⁶; ancak metnin gerçek hali TT, 193, s. 5254'de mevcuttur: “王理樂越匿地卑闐城”, “Hükümdar, Le-yüeh-ni topraklarındaki Pei-t'ien şehrinde ülkeyi idare eder”.) Ch'ang-an'a uzaklığı 12300 li'dir. Genel Valiliğe bağlı değildir. Yüeh-ni 越匿 topraklarına at ile yedi günde gidilir. Hükümdarın yazlık sarayının olduğu Fan-nei 番內'ye 9104 li sonra varılır. Hane 200 bin, nüfus 600 bin, savaşabilen asker sayısı 120 bindir. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 5550 li uzaklıktadır. Gelenekleri Büyük Yüeh-chih 大月氏 (Kuşan) ile aynıdır. Doğudaki Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi olarak hizmet ederler”. HS, 96A, s. 3894'de ise K'ang-chü'ye bağlı beş devletin adı sıralanmaktadır: Su-hsieh 蘇訶 (Sogd ya da Keş.), Fu-mo 附墨 (Kuşaniya), Yü-ni 婁匿 (Şaş veya Taşkent), Chi 罽 (Buhara) ve Ao-chien 奧犍⁴⁶⁷. Buna göre K'ang-chü ülkesinin esas itibarı ile Taşkent havzası merkezli bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. K'ang-chü ile ilgili tüm görüşler Gardiner-Garden tarafından bir araya toplanmıştır⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵ Ayrıca bkz. B. Watson, **Records of the Grand Historian of China**, C. I, New York, 1961, s. 267.

⁴⁶⁶ Bkz. A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, **a.g.e.**, s. 124, dipnot: 299.

⁴⁶⁷ Bkz. J. Marquart, **Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften**, Leipzig, 1898, s. 57 ve devamı; E. Chavannes, **Documents**, s. 146, dipnot: 3, s. 145, dipnot: 2, s. 140, s. 137, s. 145; Pulat Zahidov, **Gosudarstvo Kangyuy**, Taşkent, 2009, s. 4; S. P. Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsivilizatsii**, Moskva, 1948, s. 144 ve devamı.

⁴⁶⁸ J.R. Gardiner-Garden, “Chang-Ch'ien and Central Asian Ethnography”, **PFEH**, no: 33, Mart 1986, s. 23-79; M.Ö. I. Yüzyılda K'ang-chü (Kanglı) ülkesinin durumu için bkz. Borovkova, **a.g.e.**, ss. 292-314.

13. YEN

Yen⁴⁶⁹ ülkesi, Yen-ts'ai (Alan)'nın kuzeyindeydi. K'ang-chü (Kanglı)'ye bağlıydı, vergi olarak ödemek için fare derisi üretirlerdi⁴⁷⁰.

14. YEN-TS'AI (ALAN)

Yen-ts'ai (Alan) ülkesine ad değiştirilip A-lan-liao (Alan)⁴⁷¹ denilmişti. Başkenti Ti⁴⁷² şehriydi. Bu ülke K'ang-chü (Kanglı) devletine bağlıydı. İklimi ılımandı, çokca chen çamı⁴⁷³ ve beyaz ot yetiştirirdi. Halkın gelenekleri ve giyim kuşamları K'ang-chü (Kanglı)'nünkiler ile aynıydı⁴⁷⁴.

Yen-ts'ai 奄蔡, Alan ülkesi Grek kaynaklarında (Strabon) Aorsoi Αορσοι olarak geçmektedir⁴⁷⁵.

Bu ülke ile ilgili HS, 96A, s. 3893'de şu kayıt mevcuttur: "K'ang-chü 康居 ülkesinin galiba 2 bin li kuzey batısında Yen-ts'ai 奄蔡 ülkesi vardır. Yay geren

⁴⁶⁹ Yen 嚴. Pulleyblank (AM, C. 9, s. 220), Grek kaynaklarında geçen (Strabon) Aorsoi Αορσοι ile alakalı görmektedir. Alanların kuzeyinde olduğuna göre muhtemelen İtil-Ural bölgesindedir.

⁴⁷⁰ HHS, 88, s. 2922; TFYK, 958, s. 2267b. Yen halkının vergi olarak fare derisi vermesi Ammianus Marcellinus'un Hunların fare derisinden dikilme elbiseler giydikleri şeklindeki kaydıyla (Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 26) alâkalı gibi görünmektedir.

⁴⁷¹ A-lan-liao 阿蘭聊, Alan. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 195, dipnot: 2), Hou Han Shu'nun bu yerinde bir yanlışlık olduğunu ve asıl adın A-lan-liu 阿蘭柳 olması gerektiğini öne sürmüştür. Chavannes (TP, C. II, Nu: 6, s. 558, dipnot: 5) ayrıca Marquart'a dayanarak Alanları Massagetler ile özdeşleştirmektedir.

⁴⁷² Ti şehri 地城. Yeri bilinmemektedir.

⁴⁷³ Chen-sung 楨松, "chen çamı".

⁴⁷⁴ HHS, 88, s. 2923; TT, 193, s. 5258; TPYL, 793, s. 3520b; TC, 196, s. 3151c; TFYK, 958, s. 2267b.

⁴⁷⁵ Bu eşleştirme için bkz. F. Hirth, China and the Roman Orient, s. 139, dipnot: 1; F. Hirth, "Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu", Sitzungsberichte der Philosophische-philologischen und der historischen Classe der Kaiserl. Bayer. Acad. der Wissenschaften, 1899, C. II, Nu: 2, München, 1900, s. 249-251: "Dass diese Schilderungen sich nur auf das durch die Literaturen des Westens wohlbekannte Gebiet der Alanen beziehen können, geht nicht nur aus den mitgetheilten Charakterzügen hervor, sondern auch aus den beiden Namen An-ts'ai und Alan".

asker sayısı 100 binden fazladır, K'ang-chü ile aynı geleneğe sahiptir. Daha fazla kıyısı olmayan Büyük Bataklığın kenarındadır, muhtemelen Kuzey denizidir". Hulsewé ve Loewe, "büyük bataklık" ve "kuzey denizi" tabiri ile Aral gölünün işaret edildiğini kabul etmektedirler⁴⁷⁶.

15. ÇİN

Çin İmparatorluğu I. yüzyılın başlarında yaşadığı büyük buhranı atlattmış ve toparlanmaya başlamıştı. General Wang-Mang devrinde Doğu Türkistan'la tekrar münasebet kurmaya çalışıyorlardı. I. yüzyılın ortalarında baş gösteren şiddetli kuraklık ve hayvan kırımı sebebiyle Hsiung-nu (Hun)'lar büyük güç kaybetmişlerdi⁴⁷⁷. Çin Hsiung-nu (Hun)'ların gerilemesi ve Doğu Türkistan'daki devletlerin birbirine düşmesi üzerine tüm hazırlıklarını tamamlayarak 73 yılında Doğu Türkistan'a girdi.

16. HUN

Hsiung-nu (Hunlar) Wang-mang'ın iktidara gelmesinden (m.s. 9) sonra hâkim oldukları Doğu Türkistan sahasında I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfuz kaybetmeye başlamışlardı. 60-70 yılları arasında epey mesafe almışlardı çünkü kudretli Sha-ch'e (Yarkend) Beyi öldürülmüş ve bölge karışmıştı. Ancak 91 yılında Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları yenilince batıya doğru ilerlemişler ve onların

⁴⁷⁶ Hulsewé ve Loewe, **a.g.e.**, s. 130, dipnot: 318.

⁴⁷⁷ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 107.

topraklarına kuzeyden proto-Moğol kavimleri inmişti ⁴⁷⁸ . Güney Hsiung-nu (Hun)'ları ise esasen Çinlilerle beraber hareket etmişlerdi.

⁴⁷⁸ I. Vásary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İ. Doğan, İstanbul, 2007, s. 66 vd.

IV. BÖLÜM

BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN SAHASINA M.S. 73-108 TARİHLERİ ARASINDA SEFERE ÇIKAN ÇİNLİ KOMUTANLARIN BİYOGRAFİLERİ VE ÇİN İMPARATORUNA SUNDUKLARI RAPORLAR

1. KENG-PING:

“Keng-ping’in ataları İmparator Wu devrinde (m.ö. 140-86) yüksek görevlerde bulunmuştu. Büyük dedesi Keng-yen daha küçük yaşlarda iyi bir eğitim alarak Shih-ching⁴⁷⁹, Li-chi⁴⁸⁰ gibi Çin devlet felsefesini şekillendiren Konfüçyüs kitaplarını okudu. Sıklıkla askerî talimleri takip etti, bayrakların çekilişini ve okların atılışını seyretti, bu yüzden ki iyi bir komutan oldu⁴⁸¹. Keng-shih’in tahta geçtiği sıralarda (m.s. 25) Ken-yen 21 yaşındaydı⁴⁸².

Keng-ping’in⁴⁸³ adı Po-ch’u⁴⁸⁴ olarak yazılıyordu. Epey kitabı ezberlemişti, savaş sanatı konusundaki kitapları ezbere söylüyordu, bu yüzden askerlik işlerini iyi biliyordu. Çin sınırlarında uğranan kayıplar ve yaşanan felaketlerin Hsiung-nu (Hun)’lardan kaynaklandığını görüyordu. Savaşlara katılarak iyi bir bey olacağını ve savaşarak meselenin halledileceğini düşünüyordu. Hsien-tsung (58-75) da kuzeye savaş açma düşüncesindeydi⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ Shih-jing 詩經.

⁴⁸⁰ Li-chi 禮記.

⁴⁸¹ HHS, 19, s. 703.

⁴⁸² HHS, 19, s. 704.

⁴⁸³ Keng-ping 耿秉.

⁴⁸⁴ Po-ch’u 伯初.

⁴⁸⁵ HHS, 19, s. 716.

Yung-ping saltanat devresinde (58-75) İmparator üst düzey memurları bir araya topladı, izlenmesi gereken siyaset hakkında fikirlerini sordu. Böylece herkes toplanıp müzakereye başladı, Keng sıklıkla söz alıp konuştu, sınır işlerinin halli için çaba gösterdi ve İmparator'un gözüne girdi.

15. yılda (72) ona “Damat”⁴⁸⁶ unvanı bahşedildi. 16. yılda (73) Atlı Birlikler Komutanı⁴⁸⁷ Ch'in-p'eng onun yardımcısı oldu. Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı⁴⁸⁸ Tou-ku gibilerle birleşip Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larına hücum etti. Hsiung-nu (Hun)'lar savaşmadı ve onlar da geri döndüler⁴⁸⁹.

17. yılın (74) yaz ayında İmparator, Keng-ping'e Tou-ku ile birleşip 14 bin atlı ile Pai-shan (Tanrı dağları)⁴⁹⁰ ve Ch'e-shih (Turfan)'a hücum etmesini emretti. Ch'e-shih (Turfan)'da Ön ve Arka toprakların beyleri vardı, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin oğluydu, ikisinin sarayı arasındaki mesafe 500 li'den fazlaydı. Komutan Ku'nun düşüncesine göre Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi uzaklardaydı, dağların ve vadilerin derinliklerindeydi, askerler soğukta yorgun düşmüştü. Bu yüzden Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne hücum etmek istiyordu. Keng-ping ise, önce Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne hücum etmeyi ve böylece güçlerini birleştirmelerini engellemeyi düşünüyordu. Bu durumda Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti kendiliğinden tâbi olacaktı. Ku karar verememişti, Keng-ping dikilip ayağa kalktı ve şöyle dedi: “Ben önden gideceğim”. Atına atladı ve orduyu sürükleyip kuzeye gitti, ordu onu takip etti. Kuzeye hamle yaptı ve binlerce kelle aldı, on bin baştan fazla at ve sığır ele geçirdi. Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi An-te olanlardan çok korktu ve yüzlerce atlıyı Keng-ping'i karşılamaları için gönderdi. Bu sırada Ku'nun kurmayı⁴⁹¹ olan Su-an, tüm zaferlerin Ku'ya ait olmasını istiyordu, atını sürüp An-te'ya gitti ve ona şöyle dedi: “Çin'in gönderdiği bu general (yani Ku),

⁴⁸⁶ 駙馬都尉, kelimesi kelimesine “imparatorluk arabasını çeken atlardan sorumlu komutan”. Han devrinde oluşturulmuş olan bu unvan genelde imparatorlar tarafından saraya damat olanlara ve kung 公 unvanı taşıyan soyluların oğullarına ve torunlarına bahşedilirdi. Bkz. **TY**, C. II, s. 3455; Hucker, **a.g.e.**, no: 2083.

⁴⁸⁷ 騎都尉, “Atlı Birlikler Komutanı”.

⁴⁸⁸ 奉車都尉, “Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı”.

⁴⁸⁹ **HHS**, 19, s. 716.

⁴⁹⁰ Pai-shan 白山, kelime anlamı “ak dağ”dır, Tanrı dağlarına işaret ettiği bilinmektedir. Bkz. **CKLSTM**, s. 297.

⁴⁹¹ 司馬, kurmay veya komutan, askeri danışman olarak da tercüme edilebilir. Bkz. **TY**, C. I, s. 464; Hucker, **a.g.e.**, Nu: 386 ve 7146; W. Eberhard, **Çin Sinoloji'ye Giriş**, s. 194.

Çinin soylu generalleri içinde tek Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanıdır, İmparator'un damadıdır⁴⁹², İmparator'un ablasıyla evlidir, İmparator ona Has Marki⁴⁹³ soyluluk unvanı bahşetmiştir, dolayısıyla önce ona teslim olmalısınız". An-te bunun üzerine döndü ve Keng-ping'i karşılamak üzere generallerini görevlendirdi. Keng-ping çok sinirlendi, savaş kıyafetini ve zırhını giyip atına bindi, seçme atlı birliklerin başına geçip Ku'nun istihkâmı önüne geldi, ona şöyle dedi: "Ch'e-shih (Turfan) Beyi teslim olacaktı, ancak bugün için gelmemiştir, onun başını kesip asın". Ku çok korktu ve cevap verdi: "Birazcık bekleyin, bu işlerin icabına bakılacak". Keng-ping yüksek sesle bağırdı: "Eğer biri teslim olan birini kabul ederse düşmanı kabul etmiş sayılır". Ardından atını sürüp hızla hücum etti. An-te çok büyük korkuya kapıldı, kapıdan çıktı, başlığını çıkardı ve atın bacaklarına sarılıp teslim oldu. Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi de gelip teslim oldu. Bunun üzerine Ch'e-shih (Turfan) Devleti Çin'e teslim oldu ve o da geri döndü⁴⁹⁴.

Ertesi yıl (75) sonbaharda Su-tsung tahta çıktı, Keng-ping'e "Batıya Sefer Generali"⁴⁹⁵ unvanı verildi. İmparator onu keşif harekâtı yapmak üzere Liang-chou sınırına gönderdi, Ch'iang ve Hu'lara⁴⁹⁶ sınırı korudukları için ikram ve hediyeler sundu, Chiu-ch'üan'a girip orada ordugâhını kurdu, Wu ve Chi komutanlıklarının güvenliğini sağladı⁴⁹⁷.

Chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılında (76) imparator onu "Tu Liao Generali"⁴⁹⁸ unvanı ile onurlandırdı. Bu görevi yedi yıl boyunca yürüttü. Hsiung-nu (Hun)'lar onun erdemini ve dürüstlüğünü takdir ettiler. Sonra Chih-chin-wu⁴⁹⁹ oldu,

⁴⁹² HHS, 19, s. 717'ye Li-hsien şöyle bir haşiye düşmüştür: "İmparator Kuang-wu'nun kızı Nieh-yang Prenses ile evlidir, bu ise İmparator Ming'in ablasıdır".

⁴⁹³ T'ung-hou 通侯, has marki. Bkz. Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 223: "marquis apanagé".

⁴⁹⁴ HHS, 19, s. 717.

⁴⁹⁵ 征西將軍, "Batıya Sefer Generali". Chavannes, TP, C. II, Nu: 8, s. 223'de: "général vainqueur de l'Ouest".

⁴⁹⁶ Ch'iang 羌, Tibetlilerin ataları ve Hu 胡 ise Doğu Türkistan'ın yerel halkıdır.

⁴⁹⁷ HHS, 19, s. 717.

⁴⁹⁸ 度遼將軍, "Tu Liao Generali". Bu unvana ilk kez Önceki Han devrinde Sarı Denizin kuzeyindeki Liao-tung 遼東 bölgesi ile ilgili olayları anlatan HS, 7, s. 239'da rastlıyoruz: "Yüan-feng saltanat devresinin 3. yılında (m.ö. 78)... kışın Liao-tung 遼東 Wu-huan'ları isyan ettiler... Fan-ming-yu 范明友, Tu Liao Generali 度遼將軍 yapıldı". Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 223) şöyle çevirmiş: "(Keng Ping) fut nommé général au-delà du Leao".

⁴⁹⁹ Chih-chin-wu 執金吾.

daha da göze girip yükseldi. İmparator ülke seyahatine çıktığı her seferde, Keng-ping sağ ve sol muhafız kıtasını komuta ederdi. Onun üç oğlu Lang⁵⁰⁰ rütbesi aldı.

Chang-he saltanat devresinin 2. yılında (88) tekrar “Batıya Sefer Generali” unvanı verildi. Atlı ve Arabalı Birlikler Generali Tou-hsien’in Kuzey Hsiung-nu (Hun)’larına vurmasına yardım etti. Hsiung-nu (Hun)’lar büyük bir mağlubiyete uğramışlardı. Ona “Mei-yang⁵⁰¹ Markisi” unvanı verildi, üç bin hanelik bir şehir ona has olarak tahsis edildi. Keng-ping cesur ve kahraman bir kişiliğe sahipti. İşleri sade, hızlı ve tatbik edilebilir şekilde yürütürdü. Ordu sefere çıkarken daima zırhını kuşanıp önden giderdi. Durup dinlenildiği zaman karargâha kapanmaz, uzaklara gidip etrafı kolaçan eder ve gözetleme yapardı, oralarda nöbet tutanları uyarır ve her an hazır olmalarını sağlardı. Ordu her an teyakkuzda idi ve acil durumlarda derhal toparlanırdı, asker ve subayların hepsi ölmek için hazır⁵⁰².

Yung-yüan saltanat devresinin 2. yılında (90) Huan-yü yerine “kuang-lu-hsün”⁵⁰³ görevine geldi. Ertesi yılın (91) yazında öldü, bu sırada elli yaşından fazlaydı. İmparator kırmızı bir tabut ihsan etti. Üzeri yeşim taşıyla kaplandı, büyük sanatkarlar bir araya gelip⁵⁰⁴ mezarı hazırladılar, davullar çalındı, beş kışladan üç yüzden fazla atlı onu gömdü. Öldükten sonra ona “Marki Huan” unvanı verildi. Hsiung-nu (Hun)’lar Keng-ping’in öldüğünü duydu, ülke idaresinde olan herkes yas tutup ağıt yaktı veya yüzlerini kesip kan akıttı”⁵⁰⁵.

⁵⁰⁰ Lang 郎.

⁵⁰¹ Mei-yang 美陽, şimdiki Shaan-hsi 陝西’dedir.

⁵⁰² HHS, 19, s. 718.

⁵⁰³ Kuang-lu-hsün 光祿勳. Anlamı ve görevi çok net değildir. Bir nevi “başteşrifatçı”dır ve Çin sarayındaki en yüksek rütbelerden biridir. Bkz. Hucker, a.g.e., no: 3347; TY, C. I, s. 276.

⁵⁰⁴ Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 224) yanlış anlamış: “les officiers des travaux publics” yani “bayındırlık işleri subayları”.

⁵⁰⁵ HHS, 19, s. 718.

2. KENG-K'UEI:

“Keng-k'uei'yin adı Ting-kung⁵⁰⁶ olarak yazılırdı. Küçüklüğünden itibaren kişiliğiyle dikkatleri üzerine çekmişti. Yung-yüan saltanat devresinin (89-105) başlarında Atlı Arabalı Birlikler Generali Tou-hsien'in Yardımcı Kurmayı⁵⁰⁷ oldu, kuzeye geçip Hsiung-nu (Hun)'lara vurdu, sonra Atlı Arabalı Birlikler Komutanı oldu. 3. yıl (91) Tou-hsien Huang-he (Sarı ırmak)'nın batısına gitti, bunun üzerine Keng-k'uei, Sol Kumandan Tümgeneral⁵⁰⁸ oldu. Seçme 800 atlıyla Chü-yen⁵⁰⁹ sınırına gitti, doğruca Kuzey Ch'an-yü'sünün karargâhına saldırdı, Chin-wei (Altay)⁵¹⁰ dağında, Ch'an-yü'nün eşi ve hükümdarın maiyetindeki 5 binden fazla kişinin kellesini aldı, Ch'an-yü atlılarla birlikte kaçıp uzaklaştı. Hsiung-nu (Hun)'ların mallarını, hayvanlarını ve değerli varlıklarının tamamını ele geçirdi, sınıra gidip 5 bin li'den fazla yol aldı, Han sülalesi kurulduğundan beri (m.ö. 206'dan beri) hiçbir komutan bu kadar ilerleyememişti. Bunun üzerine Keng-k'uei'ye Su-i⁵¹¹ Markisi unvanı verildi⁵¹².

Bu sırada Kuzey Ch'an-yü'sünün kardeşi Sol Ku-li (Kol) Beyi⁵¹³ Yü-ch'u-chien kendisini Ch'an-yü ilan etti, halkı sekiz boy ve 20 binden fazlaydı, gelip P'u-lei (Barköl)'e yerleştiler, gönderdikleri elçi sınıra geldi. Tou-hsien yenilince, Keng-k'uei de gözden düştü⁵¹⁴.

⁵⁰⁶ Ting-kung 定公.

⁵⁰⁷ Chia-szu-ma 假司馬, “Yardımcı Kurmay”.

⁵⁰⁸ 大將軍左校尉, “Sol Kumandan Tümgeneral”.

⁵⁰⁹ Chü-yen 居延. Şimdiki Kansu ve İç Moğolistan'ın kuzey bölümündeki Ejina ırmağı dolaylarıdır. Bkz. CKLSTM, s. 726.

⁵¹⁰ Chin-wei-shan 金微山, Altay dağları.

⁵¹¹ Su-i 粟邑. Bugünkü Shaan-hsi 陝西'dedir.

⁵¹² HHS, 19, s. 719.

⁵¹³ 左鹿蠡王. 鹿蠡 Lu-lu ya da Ku-lu=Kol eşleştirmesi için bkz. Erkin Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri”, *Bilim ve Ütopya*, Nu: 193, Temmuz 2010, s. 9.

⁵¹⁴ HHS, 19, s. 719.

3. KENG-KUNG

“Keng-kung’un adı Po-tsung⁵¹⁵ olarak yazılırdı. Keng-kuo’nun kardeşi Kuang’ın oğluydu. Küçük yaşta yetim kalmıştı. Siyaset ve stratejide büyük bir dehaya sahipti, üstün komutanlık vasıflarına sahipti.

Yung-p’ing saltanat devresinin 17. yılında (74) Atlı Birlikler Komutanı Liu-chang, gidip Ch’e-shih (Turfan) Devleti’ne saldırdı ve imparatorun Keng-kung’u kendisine Kurmay⁵¹⁶ yapmasını istirham etti. Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı Tou-ku ile akrabası Damat⁵¹⁷ Keng-ping ile beraber Ch’e-shih (Turfan) Devleti’ni mağlup edip teslim aldılar⁵¹⁸.

Doğu Türkistan Genel Valiliği ve Wu ve Chi Komutanlıkları kuruldu ve Keng-kung, “Wu ve Chi Komutanı” oldu ve Arka Ch’e-shih (Turfan) Devletindeki Chin-p’u (Beşbalık)⁵¹⁹ şehrine kışla kurdu. Teşrifatçı⁵²⁰ Kuang-ch’ung da Wu ve Chi Komutanı oldu ve Ön Ch’e-shih (Turfan) Devletindeki Liu-chung (Lukçun) şehrine kışlasını kurdu, her birinin kışlasında yüzlerce kişi vardı⁵²¹. Keng-kung bölgesine geldi ve Wu-sun’lara bir mektup göndererek Çin’in gücünü ve adaletini anlattı, Büyük Kun-mi⁵²² ve ona tâbi olanların tamamı buna sevindiler ve elçiler göndererek meşhur atlarından hediye olarak sundular. Onlara İmparator Hsüen devrinde (m.ö. 73-49) gelin olarak gönderilen prensesle birlikte verilen şeylere benzer mallar gönderildi, onlar ise oğullarını sarayda hizmet görmek üzere rehin olarak gönderdi. Keng-kung bunun üzerine elçilerle altın ve ipek yollayıp onların rehine olan oğullarını karşıladı⁵²³.

Ertesi yıl (75) 3. ay Kuzey Ch’an-yü’sü, Sol Ku-li (Kol) Beyi’nin komuta ettiği 20 bin atlıyı Ch’e-shih (Turfan)’ı Devleti’ne hücum etmek üzere gönderdi.

⁵¹⁵ Po-tsung 伯宗.

⁵¹⁶ Szu-ma 司馬, “kurmay”.

⁵¹⁷ 駙馬都尉.

⁵¹⁸ HHS, 19, s. 720.

⁵¹⁹ Chin-p’u 金蒲. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 225, dipnot: 3)’ın da belirttiği gibi elbetteki Chin-man 金滿 (yani eski Beşbalık, şimdiki Jimsar şehridir) adının farklı bir yazılışdır.

⁵²⁰ Yeh-che 謁者, “teşrifatçı”; Hucker, a.g.e, no: 7908.

⁵²¹ HHS, 19, s. 720.

⁵²² Kun-mi 昆彌, Wu-sun hükümdarlarının unvanı; Yıldırım, a.g.e., s. 163.

⁵²³ HHS, 19, s. 720.

Keng-kung, kurmay generalinin⁵²⁴ komuta ettiği 300 kişilik bir orduyu Ch'e-shih (Turfan)'a yardım etmek üzere sevketti. Yollarda Hsiung-nu (Hun) gözcü atlıları çoktu, hepsi yok edildiler. Ardından Hsiung-nu (Hun)'lar Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi An-te'yı mağlup edip öldürdüler ve Ch'in-pu (Beşbalık) şehrini kuşattılar. Keng-kung savaşmak üzere şehrin surları üzerine çıktı, oklara zehirli ilaçlar sürdü. Savaştığı Hsiun-nu (Hun)'lara dedi ki: "Çinlileri okları kutsaldır, her kim bu oklarla yaralanırsa acayipleşir". Ardından okçuları gönderip onları vurdu. Düşmandan ok isabet eden herkesin kızarıp haşlanmış gibi olduğu görüldü, Hsiung-nu (Hun)'lar büyük bir korkuya kapıldılar. Bu sırada gök gürledi, fırtına çıktı, yağmur yağdı, Hsiung-nu (Hun)'lardan ölüp yaralananlar çok fazlaydı. Hsiung-nu (Hun)'lar dehşete kapıldı, birbirlerine şöyle dediler: "Çin ordusu kutsaldır, bu gerçekten de çok korkunçtur". Sonra Hsiung-nu (Hun)'lar çözüldü ve dağılıp gittiler⁵²⁵. Keng-kung'un düşüncesine göre Shu-le (Kaşgar) şehrinin yanında bataklık bir arazi vardı ve burası istihkâm kurmak için uygundu. 5. ayda (75) orduyu buraya çekip yerleşti. 7. ayda (75) Hsiung-nu (Hun)'lar tekrar gelip Keng-kung'a saldırdı, Keng-kung ise binlerce atlıyı önden ileri sürdü, Hu (Doğu Türkistanlı) atlılar saçılıp yayıldılar, Hsiung-nu (Hun)'lar ise bataklığa gömüldüler. Keng-kung'un kurduğu tuzağa kanıp buranın kutsal olduğu düşüncesine kapıldılar ve çekilip gittiler⁵²⁶.

Bu sırada (75 yılı) Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri saldırıp Genel Vali Ch'en-mu'yu öldürdüler, Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları ise Liu-chung (Lukçun)'da Kuang-ch'ung'u kuşattılar. Bu sırada İmparator Hsien-tsung öldü, destek için ordu gelmedi, Ch'e-shih (Turfan) Devleti tekrar Çin'e karşı başkaldırdı ve Hsiung-nu (Hun)'lar ile birleşip Keng-kung'a saldırdı. Keng-kung hızla toparlanıp onları püskürttü. Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin eşi Çinli idi, gizlice daimî surette devletin erzağı, levazımı ve genel durumu hakkında Keng-kung'a bilgi gönderiyordu. Aylar geçtikten sonra erzağın tamamı bitip tükenmişti, askerler zırhlarını ve yaylarını yakmış, bunların deri ve kayış aksamalarını pişirip yemişlerdi. Keng-kung ve askerleri gerçek bir ölüm kalım savaşı veriyordu, yavaş yavaş hepsi ölüp gitti, geriye bir avuç insan kaldı. Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'sü Keng-kung'un böyle bir yokluk içine

⁵²⁴ 司馬將, "kurmay general".

⁵²⁵ a.e.

⁵²⁶ a.e.

girdiğini öğrendi, onu mutlaka ele geçirmek istiyordu. Ona elçi gönderip şöyle dedi: “Eğer teslim olursanız Pai-wu Beyi⁵²⁷ unvanıyla şerefleendirilecek ve bir kızla evlendirileceksiniz”. Bunun üzerine Keng-kung, onun elçisini kandırıp burcun üzerine çıkardı, bizatihi vurup onu öldürdü ve oracıkta yaktı. Hsiung-nu (Hun) memurları bunu gördüler, ağlayarak haykırdılar ve dönüp gittiler. Ch’an-yü çok öfkeleni, orduyu toplayıp Keng-kung’u kuşattı, ancak onu teslim alamadı⁵²⁸.

Önceleri Kuang-ch’ung saraya rapor sunup yardım talep etmişti. Su-tsung’un (76-88) tahta yeni iclas ettiğı sırada, saraydaki üst düzey memurlara⁵²⁹ meseleyi tartışmaları için toplanmalarını emretti. Başbakan Yardımcısı⁵³⁰ Ti-wu-lun’a göre yardım göndermek uygun değildi. Eğitim Bakanı⁵³¹ Pao-yü ise mesele hakkında şu görüşleri bildirdi: “Bugün zorluklar ve tehlikelerle dolu topraklardaki memurlarımız yokluk ve darlığa düşmüşlerdir. Ülke dışı barbarların vahşiliğine terk edilmiş, ülke içi ise yaralı ve ölülerin verdiği sıkıntı ile boğuşmaktadır. Eğer denge siyaseti⁵³² izlenirse sonradan sınırdan bir sorun kalmayacaktır, eğer Hsiung-nu (Hun)’lar saldırırsa ve sınırı yağmalarsa, haşmetmeabları ne yapacak? Ordu iki parçaya bölünmüştür⁵³³ ve sayı çok azdır. Hsiung-nu (Hun)’lar onları kuşatmıştır, on günlük bir zaman dolmadan tüm güçleri bitecek ve tükeneceklerdir. Tun-huang ve Chiu-ch’üan valilerinin her birine ikişer bin seçme atlı toplamaları emredilebilir, daha hızla ve şevkle hücum etmelerini sağlamak için onların çok sayıda bayrağı yolda ilerlerken onlara eşlik edebilir. Hsiung-nu (Hun)’ların yorulup güçsüzleşen ordusu, muhakkak ki hücum etmeye cesaret edemeyecek, kırk gün içinde sınırı bırakıp döneceklerdir”. İmparator bu planı onayladı. Bunun üzerine imparator sefer etmesi

⁵²⁷ Pai-wu Beyi 白屋王. Burada Hun Başbuğı, Keng-kung’un içinde bulunduğu açlık ve darlık üzerine psikolojik baskı kurarak “sukün ve refah içinde yaşayan halkın beyi ol” veya “refah ve bolluk içinde yaşa” demek istemektedir. Pai-wu, “sukün ve refah içinde yaşayan halk” anlamına gelen bir ifadedir (TY, C. II, s. 2158).

⁵²⁸ HHS, 19, s. 721.

⁵²⁹ Bunlar Kung 公’lar ve Ch’ing 卿’lerdir.

⁵³⁰ Szu-k’ung 司空, “Başbakan (丞相) Yardımcısı”. Bu unvanın m.ö. 8 yılında Yü-shih-da-fu 御史大夫 adlı unvan yerine tesis edilen (HS, 10, s. 329) Ta-szu-kung 大司空 unvanı olduğu ve baştaki “ta 大” iminin atılması suretiyle kullanılageldiğı anlaşılmaktadır (TY, C. I, s. 464).

⁵³¹ Szu-tu 司徒, “eğitim bakanı”; Hucker, a.g.e., no: 5801.

⁵³² Buradaki ch’üan 權 imi, “denge siyaseti” olarak tercüme edilmiştir. Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 228) böyle bir yorumda bulunmamıştır.

⁵³³ Kuan-ch’ung ve Keng-kung’u kastetmektedir.

için Keng-ping'i batıya gönderdi, o da Chiu-ch'üan'da kışla kurdu, valiliğin işlerini yürüttü⁵³⁴.

İmparator, Ch'in-p'eng'ı, Teşrifatçı Wang-meng ve Huang-fu-yüan ile birlikte Chang-yeh, Chiu-ch'üan, Tun-huang olmak üzere üç eyalete ve Shan-shan (Çarklık) ordusuna gönderdi, toplam 7 binden fazla asker toplandı. Chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılının (76) ilk ayında Liu-chung (Lukçun)'da buluşup Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırdılar. Chiao-he (Yarkhoto) şehrine hücum ettiler, 3800'den fazla kelle aldılar, 3 binden fazla kişi esir ettiler, deve, eşek, at, inek, koyundan ele geçenler ise 37 bin baştı. Hsiung-nu (Hun)'lar korkup kaçtılar, Ch'e-shih (Turfan) Devleti tekrar Çin'e tâbi oldu⁵³⁵.

Bu sırada Kuan-ch'ung ölmüştü. Meng gibiler bunu duydu, orduyu çekip dönmek istediler. Bundan önce Keng-kung, Fan-ch'iang'ı askerlere kışlık giysi getirmesi için Tun-huang'a göndermişti, Ch'iang bunun üzerine Wang-meng'ı takip ederek birleşip sınıra gitmişti. Ch'iang gidip Keng-kung'u karşılamak konusunda ısrarcıydı, generaller ileri çıkmaya cesaret edemediler, bu nedenle ordu bölündü ve Ch'iang'la beraber 2 bin kişi dağların kuzeyinden Keng-kung'u karşılamaya gitti. Askerler bir chang'dan⁵³⁶ fazla kara girdi, ordu büyük güçlüklerle karşılaştı ancak varmayı başardı. Şehirde gece atlı ordunun sesi duyuldu, halk düşman geldi sandı ve büyük bir korkuya kapıldı. Bunun üzerine Ch'iang uzağa doğru şöyle seslendi: "Ben Fan-Ch'iang'ım. Çin, komutanı karşılamak üzere ordu gönderdi"⁵³⁷. Şehirdeki herkes "çok yaşa" diye bağırdı, kapıların aralığında durup ağlaştı. Ertesi gün düşman ordusu onlara tazyik etti, hem savaştılar hem ilerlediler. Subaylar ve askerler açlık ve kıtlık içine düştüler. Shu-le (Kaşgar)'ya doğru yol almaya başladıkları sırada 26 kişiydiler, sonra yollarda öldüler, üç ayda Yü-men'e vardılar, çok az kişi kalmışlardı, giysi ve ayakkabıları parça parça olmuştu, simaları solmuştu ve bitkin haldeydiler.

Merkez Kurmay Generali⁵³⁸ Cheng-chung, Keng-kung ve maiyetini yıkanmaya, elbiselerini değiştirmeye gönderdi. Ardından Çin İmparatoru'na bir tezkere sunup şöyle dedi: "Keng-kung'a göre sadece ordu savaştırılarak şehirler

⁵³⁴ HHS, 19, s. 722.

⁵³⁵ a.e.

⁵³⁶ Yaklaşık 230 santimetre; Yıldırım, a.g.e., 36.

⁵³⁷ Chavannes (TP, C. II, Nu: 8, s. 231) bu cümleyi tercüme etmemiş.

⁵³⁸ Chung-lang-chiang 中郎將, "Merkez Kurmay Generali". Bkz. TY, C. I, s. 90.

korunabilir, Hsiung-nu (Hun)'ların yolu kesilebilir, onbinlerce insan ortaya dökülür, aylar yıllar geçer, kalp ve kuvvet yorgun düşüp tükenir. Dağlar delinip kuyu açılır, zırhlar yakılıp yemek yapılır, on bin adamdan bir sağ çıkmaz. Aşağılık düşmanın ölüp yaralananları yüzlerce ve binlercedir, askerlerin hepsi sadık ve kahramandır, Büyük Çin'in utancı olmamışlardır. Keng-kung'un ahlakı ve anlayışı ne eskiden görülmüştü ne de bugün görülmüştür, generallerin ve komutanların cesaretlerinin kırılmaması için bunların rütbelerinin gizlenmesi gerekir". Bu surette Keng-kung, Lo-yang'a vardı⁵³⁹.

Ertesi yıl (77) Keng-kung, Ch'ang-shui⁵⁴⁰ Komutanı oldu. Bu yılın sonbaharında Chin-ch'eng⁵⁴¹ ve Lung-hsi⁵⁴² Ch'iang (Tibetli)'ları isyan etti. Keng-kung bir rapor sunarak izlenmesi gereken yolu açıkladı, konuya dair imparatorluk meclisinde tartışma yapıldı. Bunun üzerine Keng-kung'un idaresinde beş komutan ve 3 bin asker toplandı ve Atlı ve Arabalı Birlikler Generali Ma-fang ile Batı Ch'iang (Tibetli)'larına hücum edildi. Keng-kung, Fu-han'da⁵⁴³ kışla kurdu, Ch'iang (Tibet)'lar ile defalarca çarpıştı. Ertesi yıl (78) sonbaharda Shao-tang⁵⁴⁴ Ch'iang (Tibet)'ları tâbi oldu, Fang başkente döndü, Keng-kung ise orada kalıp tâbi olmayanlarla mücadele etmeye devam etti, aldığı düşman kellelerinin sayısı binden fazlaydı, ele geçirdiği inek ve koyun 40 bin baştan fazlaydı, Le-tzu ve Shao-he⁵⁴⁵ Ch'iang (Tibet)'ları gibi on üç farklı halk ve onbinlerce insanın tamamı gelip Keng-kung'a tâbi oldu"⁵⁴⁶.

⁵³⁹ HHS, 19, s. 723.

⁵⁴⁰ Ch'ang-shui 長水. Şimdiki Shaan-hsi 陝西'den doğup kuzeydeki Hsi-an 西安'ın doğusuna akan ırmaktır. CKLSTM, s. 164.

⁵⁴¹ Chin-ch'eng 金城, şimdiki Lan-chou 蘭州'dadır.

⁵⁴² Lung-hsi 隴西, şimdiki Kan-su'daki Lung-hsi 隴西 dağının batısı ve Sarı ırmağın doğusundadır. CKLSTM, s. 588.

⁵⁴³ Fu-han 枹罕. Şimdiki Lin-hsia 臨夏 dolaylarıdır.

⁵⁴⁴ Shao-tang 燒當.

⁵⁴⁵ Le-tzu 勒姐 ve Shao-he 燒何 Ch'iangları.

⁵⁴⁶ HHS, 19, s. 723.

4. PAN-CH'AO:

“Pan-ch'ao, P'ing-ling halkındandı. Hsü ili hakimi Pan-piao'nun küçük oğluydu. Daha küçük yaşlarda hitabet ve müzakere yeteneğinin farkına varılmıştı. O devamlı avlanırdı, tarih kitapları okurdu⁵⁴⁷.”

Yung-p'ing saltanat devresinin 5. yılında (62) ağabeyi olan Pan-ku, imparator tarafından başkente çağrıldı ve kendisine Hsiao-shu-lang⁵⁴⁸ unvanı verildi. Pan-ch'ao ise annesiyle beraber Lo-yang'a gitti. Aile yokluk içindeydi, Pan-ch'ao geçimlerini sağlamak için devlete kitap istinsah ediyordu. Uzun süre çok çalıştı, çabaladı ve birden işi bıraktı, yazı fırçasını attı ve iç çekerek şöyle dedi: “Üstün insanların başka düşünceleri ve planları olmaz, tıpkı Fu-chieh-tzu⁵⁴⁹ ve Chang-ch'ien'in⁵⁵⁰ başka topraklarda başarıya ulaşmaları gibi, bunu markilik unvanı elde edebilmek için yaptılar, yoksa devamlı fırça ve mürekkeple uğraşarak bu iş nasıl olur?”. Çevresindeki herkes ona güldü. Pan-ch'ao şöyle dedi: “Küçük çocuklar, askerin ülkülerinden ne anlarlar?”.

Uzun bir süre geçtikten sonra Hsien-tsung (58-75) Pan-ku'ya sordu: “Kardeşin nerede?”, Pan-ku cevapladı: “Devlet adına kitap istinsah ediyor, yaşlı annesine bakmak için bu işi yapıyor”. İmparator bunun üzerine onu bu görevden aldı ve Lan-t'ai-ling-shih⁵⁵¹ görevine getirdi⁵⁵².

16. yıl (73) Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı Tou-ku⁵⁵³, Hsiung-nu (Hun)'lara hücum etti. Pan-ch'ao ise Yardımcı Kurmay sıfatıyla onun yanında bulundu, ordunun bir kısmı I-wu (Kumul)'ya vurdu, P'u-lei (Barköl)'de savaş oldu, çok sayıda düşman kellesi alındı ve geri dönüldü. Tou-ku'ya göre Pan-ch'ao becerikliydi, onu Uşak Kuo-hsün ile beraber Doğu Türkistan'a gönderdi.

⁵⁴⁷ HHS, 47, s. 1571.

⁵⁴⁸ 校書郎, eğitim ve ilimden sorumlu üst düzey bir memurdur.

⁵⁴⁹ Fu-chieh-tzu, İmparator Chao devrinde (m.ö. 86-73), Doğu Türkistan'a gönderilmişti, Lou-lan Beyi'ni öldürmesi emredildi, bunu yaptı ve ona “I-yang Markisi” unvanı bahşedildi. HHS, 47, s. 1571, haşiye 3.

⁵⁵⁰ İmparator Wu devrinde (m.ö. 140-86), Doğu Türkistan'ı keşfe çıkmıştı, ona “Po-wang Markisi” unvanı bahşedildi. HHS, 47, s. 1571, haşiye 3.

⁵⁵¹ Lan-t'ai-ling-shih 蘭臺令史. Bu memurlar toplam altı kişidir, maaşı 100 tan'dır, bunun görevi mektupları, önergeleri, ricaları ve mühürleri tashih etmektir. HHS, 47, s. 1572, haşiye 5.

⁵⁵² HHS, 47, s. 1571.

⁵⁵³ Tou-ku, 88 yılında ölen bu generalin biyografisi HHS, 53'de yer almaktadır.

Pan-ch'ao, Shan-shan (Çarklık)'a geldi, Shan-shan Beyi Kuang'ın Pan-ch'ao'ya gösterdiği tören ve hürmet çok üst düzeydeydi. Fakat sonra önemsemeyip ilgilenmedi⁵⁵⁴. Pan-ch'ao maiyetindeki memurlara şöyle dedi: “Nasıl oldu da Kuang hürmet ve iyi muamele göstermekten vazgeçti? Mutlaka Hsiung-nu (Hun)'ların elçisi gelmiştir. Çakal aslını bilmediği şeyden şüphelenir. Kuang hangi tarafı tutacağını bilmiyor, tereddüt içindedir. Bilge olan ise filizlenen şeyi önceden görür, şeytan artık görünmüştür”. Bu yüzden Hu adlı hizmetçiyi kandırmak için çağırdı ve şöyle dedi: “Hsiung-nu (Hun) elçisi geleli günler oldu, şimdi nerede?” Hizmetçi Hu, endişeye kapılıp korktu, ona durumu anlattı. Pan-ch'ao bunun üzerine hizmetçi Hu'yu tutturdu. O sırada maiyetinde toplanan subay ve asker toplam 36 kişiydi, toplanıp içki içtiler, kadeh kaldırdılar, yüksek ve kızgın bir sesle şöyle dedi: “Sizler benimle farklı topraklardasınız, yükseklere erişmek için başarıya ulaşmak istiyorsunuz. Bugün düşman elçisi geleli günler oldu ve Bey Kuang'ın gösterdiği teşrifat ve hürmet son buldu, eğer bugün Shan-shan (Çarklık) Beyi beni alıp Hsiung-nu (Hun)'lara gönderirse, kemiklerim çakallara ve kurtlara yem olur. Bu nasıl olur?” Maiyetindeki memurların hepsi şöyle dedi: “Bugün ölüm tehlikesinin olduğu topraklardayız. Ölüm ve yaşam komutanımızın elindedir”. Pan-ch'ao şöyle dedi: “Bu kaplan mağarasına yaklaşmayan kaplanı elde edemez. Bugünün planı şöyle olmalı: Gece ateşle düşmana saldıralım, böylece bizim kaş kişi olduğumuzu bilmezler, mutlaka büyük bir korku ve dehşete kapılırlar, böylece onların tamamını yok etmek mümkün olabilir. Bu düşman ortadan kaldırıldığında Shan-shan (Çarklık) da mağlup olup dağılır, başarıya ulaşılır”. Orada toplananlar şöyle dediler: “Vali Yardımcısı⁵⁵⁵ ile bu konuyu görüşüp tartışalım”. Pan-ch'ao sinirlenip şöyle dedi: “Hayra ve şerre bugün karar verilecektir. Vali Yardımcısı yazılı kurallara göre hareket eden geleneksel bir memurdur. Bunu duyunca muhakkak telaşlanıp korkacak ve plan suya düşecektir. Ölenlerin adları olmayacak, cengâver askerler yok olacaktır”. Maiyeti şöyle dedi: “Tamam”. Gecenin başlarında Pan-ch'ao-yu takip eden subaylar Hsiung-nu (Hun)'ların karargâhına gelip sızdılar, bu sırada büyük bir fırtına koptu, Pan-ch'ao on adamına davul vererek düşman çadırlarının arkasına saklanmalarını emretti ve onlara şöyle dedi: “Ateşi

⁵⁵⁴ HHS, 47, s. 1572.

⁵⁵⁵ Kaynakta Vali Yardımcısı unvanı için Ch'ang-shih 長史 yerine Ts'ung-shih 從史 imi yazılmıştır. bu sırada Vali Yardımcısı Kuo-hsün 郭恂'dür.

gördüğünüzde davulları büyük bir gürültüyle çalın ve bağırın”. Geri kalan adamların tamamı silahlarını ve yaylarını alıp çadırların kapısına gelip pusuya yattılar. Pan-ch’ao fırtınanın etkisiyle yangın (fırtına yönüne doğru) yayılınca emretti ve sağlı sollu davullar çalınıp bağrılmaya başlandı⁵⁵⁶. Hsiung-nu (Hun)’ların hepsi korkup telaşlandı ve dağıldı. Pan-ch’ao bizatihi hücum ederek üç kişiyi öldürdü. Subaylar Hsiung-nu (Hun) elçisinin maiyetindeki otuzdan fazla askerin kellesini aldı⁵⁵⁷, geri kalan yüz civarında kişinin tamamı yanıp öldü⁵⁵⁸. Ertesi gün dönüp Kuo-hsün’e olayları anlattı, Kuo-hsün çok korktu ve rengi değişti. Ancak Pan-ch’ao onu ikna etti ve Kuo-hsün de durumdan hoşnut oldu. Sonra Pan-ch’ao, Shan-shan (Çarklık) Beyi Kuang’a Hsiung-nu (Hun) elçisinin kellesinin orada sergilenmesini emretti, bunun üzerine ülke dehşete kapılıp korktu. Pan-ch’ao onlara sakın olup yatışmalarını söyledi, ardından oğlunu rehin olarak aldı. Dönüp durumu Tou-ku’ya bildirdi, Tou-ku çok sevindi, Pan-ch’ao’nun başarılarını imparatora anlattı ve onun tekrar Doğu Türkistan’a elçi olarak gönderilmesini talep etti. İmparator, Pan-ch’ao’ya yetki belgesi verdi ve Tou-ku’yu şu sözlerle uyardı: “Önceleri Pan-ch’ao gibi elçiler gönderilmemiş ve görevlendirilmemişti, bugün Pan-ch’ao’yu komutan⁵⁵⁹ yapın, hareket edip önden gitmesini emredin”. Pan-ch’ao tekrar elçilik yetkisi aldı, Tou-ku onun ordusundaki askerleri artırmak istiyordu, Pan-ch’ao şöyle dedi: “İstediğim otuzdan fazla adam şimdilik yeterlidir”. Eğer öngörülemeyen bir durum olursa bunlar artırılıp bir araya getirilsin”.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 278) bu bahiste mühim tercüme hataları yapmıştır. Mesela: “Yangın başlayıp da çadırların önünden ve arkasından genişlemeye başlayınca...” gibi.

⁵⁵⁷ Bu bilgi Tung-kuan-chi 東觀記’de şöyledir: “Yetki belgeli Hsiung-nu (Hun) elçisi Wu-lai-tai ile elçi yardımcısı Pi-li-chih’in kellesini ve yetki belgesini aldı”. *HHS*, 47, s. 1573, haşiye: 3.

⁵⁵⁸ Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 279)’in bu Hun elçilik heyetinden yola çıkarak Hunların Doğu Türkistan’daki devletler üzerinde kurduğu bir mekanizmayı açıklamaya çalışması gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Bu tutum, Hunları, işgalci Çinliler ile aynı kefeye koymaktadır. Kaynak, Hun elçilik heyeti otuzdan fazla asker demektir ki geri kalan yüz kişinin- bu kişiler için jen 人 imi kullanılması sebebiyle- tüccar olan siviller olması daha muhtemeldir. Hoten’deki elçinin durumu ise biraz farklıdır; Shan-shan Devleti’nin başına gelenlerden sonra Hunların Hoten’e hususi vazifeli bir elçi göndermesi mümkündür. Ancak Ögel’in dediği gibi bu ilişkiyi, en azından kaynaklardaki ifadelerden yola çıkarak, Hun devlet ve idaresinin bir parçası olarak değerlendirmek zordur. Bu sırada Hoten Devleti’nin Hunlara tâbi olması ve Pan-ch’ao’nun Doğu Türkistan işgali için Hoten’i merkez yapmasıyla ilgili bkz. McGovern, *a.g.e.*, s. 266 vd.

⁵⁵⁹ Szu-ma 司馬, “komutan”.

⁵⁶⁰ *HHS*, 47, s. 1573.

Bu sırada Yü-t'ien (Hoten) Beyi Kuang-te hücum ederek Sha-ch'e (Yarkend) ordusunu mağlup etti⁵⁶¹ ve güney yoluna hâkim güçlü bir devlet oldu. Hsiung-nu (Hun)'lar bu ülkeyi denetlemek ve korumak için elçi gönderdi. Pan-ch'ao artık batıya gelmişti, önce Yü-t'ien (Hoten)'e vardı. Kuang-te hiçbir teşrifat ve hürmet göstermedi. Ayrıca onların âdetinde büyücülere inanmak vardı. Büyücü ona şöyle dedi: “Şu anda Çin'e meyletmek istediğin için *shen*⁵⁶² sana çok sinirlendi, Çin elçisinin kula atı⁵⁶³ var, derhal bu atı kurban olarak sunmam için iste”⁵⁶⁴. Bunun üzerine Kuang-te, Pan-ch'ao'ya elçi gönderip atı rica etti. Pan-ch'ao durumu gizlice öğrendi, ona onay verdi ancak büyücünün bizatihi gelip atı almasını emretti. Bir müddet sonra büyücü geldi, Pan-ch'ao onun kellesini kesip Kuang-te'ya gönderdi. Ona aşağılayıcı ve azarlayıcı sözleri de ilettiler. Kuang-te aslında Pan-ch'ao'nun Shan-shan (Çarklık)'da düşman elçiliğini ortadan kaldırdığını duymuştu ve bu yüzden büyük bir korkuya kapılmıştı. Hsiung-nu (Hun) elçilerine hücum ederek onları öldürdü ve Pan-ch'ao'ya boyun eğdi, Pan-ch'ao ülkenin beyine ve maiyetindekilere değerli hediyeler verdi, böylece orası da Çin'e boyun eğdi⁵⁶⁵.

Bu sırada Kuei-tzu (Kuça) Beyi Chien, Hsiung-nu (Hun)'lar tarafından tahta çıkarılmıştı, Hsiung-nu (Hun)'ların gücüne dayanarak kuzey yolunu ele geçirmiş, hücum edip Shu-le (Kaşgar)'yı mağlup etmiş ve onun beyini öldürmüştü. Sonra Kuei-tzu (Kuça) halkından Tou-ti'yi Kaşgar Beyi yaptı. Ertesi yıl (74) ilkbaharda Pan-ch'ao gizli yollardan geçip Shu-le (Kaşgar)'ya vardı. Tou-ti'nin yaşadığı P'an-t'o⁵⁶⁶ şehrine doğru 90 li gitti, kendisine teslim olması için önden T'ien-lü adlı subayı gönderdi. T'ien-lü'ye şöyle bir emir verdi: “Tou-t'i, Shu-le (Kaşgar) halkından değildir, ülkesinin halkı muhakkak ki onun emirlerine uymaz. Eğer teslim

⁵⁶¹ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 279) bu bilgiyi tercüme etmemiş.

⁵⁶² Shen 神. İnanılan dünya ötesi varlıktır (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 244). Hotenlilerin dini hayatları bu dönem için pek belli değildir ancak her nedense Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 280), “Tanrı” ve Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 7, s. 221), “Le dieu” olarak tercüme etmiştir.

⁵⁶³ Kua-ma 騊 馬, “Kula at”; atçılığı Türklerden öğrendiklerine göre Çinliler bu ata verilen Türkçe “kula” adını çevriyazım suretiyle “kua” olarak almış olmalıdırlar. Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 7, s. 221), “cheval bai”, “doru at” olarak tercüme etmiş ve Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 280) de onu takip etmiştir.

⁵⁶⁴ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 279)'ın Şamanizm ve büyücünün şaman olduğuna dair değerlendirmeleri pek üstünkörüdür; at kurbanının yalnızca Orta Asya atlı kavimlerde görüldüğünü kabul etmesine rağmen her nedense Hoten'i Türk ve atlı bir kavim saymamaktadır.

⁵⁶⁵ **HHS**, 47, s. 1573.

⁵⁶⁶ P'an-t'o 槃 橐. **HHS**, 88, s. 2927'de P'an-ka 槃 橐 olarak yazılmıştır. Kaşgar'dan 90 li uzaklıktadır; Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 7, s. 222, dipnot: 1.

olmazsa onu derhal yakalayabilirsin”. T’ien-lü oraya vardı, Tou-t’i, T’ien-lü’nün hafif silah ve teçhizatlı ve zayıf olduğunu gördü, hiçbir surette teslim olmak düşüncesinde değildi. T’ien-lü onun herhangi bir önlem almaması nedeniyle önden hamle yapıp Tou-t’i’yi bağladı. Orada bulunanlar onun bu beklenmedik hareketi karşısında korku ve dehşete kapıldılar, dağılıp kaçtılar. T’ien-lü atına atlayıp Pan-ch’ao’ya gidip haberi verdi. Pan-ch’ao da artık oraya gelmişti, Shu-le (Kaşgar)’nın tüm memur ve generallerini topladı, Kuei-tzu (Kuça)’nın haksız bir durumda olduğunu söyledi, bu nedenle onun eski beyinin ağabeyinin oğlu Chung’u Bey yaptı, ülke halkı çok mutlu oldu⁵⁶⁷. Chung ve ülkedeki memurların hepsi Tou-t’i’nin öldürülmesini rica etti⁵⁶⁸, Pan-ch’ao onay vermedi. Çin’in saygınlığını ve inanılabilirliğini göstermek için⁵⁶⁹ onu serbest bıraktı ve gönderdi. Bunun üzerine Shu-le (Kaşgar) ile Kuei-tzu (Kuça) arasındaki düşmanlık son buldu⁵⁷⁰.

18. yıl (75) İmparator Ming öldü. Yen-ch’i (Karaşar) Beyine göre Çin’de büyük bir yas vardı, bu yüzden hücum edip Genel Vali Ch’en-mu’yu öldürdü. Pan-ch’ao tek başına yetmiyordu. Kuei-tzu (Kuça) ve Ku-mo (Aksu) ordu gönderip defalarca Shu-le (Kaşgar)’ya saldırdı. Pan-ch’ao, P’an-t’o şehrini korudu, Chung ile beraber baş ve kuyruk oldular, asker ve subay az sayıdaydı, bir yıldan fazla karşı koydular. Su-tsung’un saltanat devresinin (76-88) başlarında Ch’en-mu henüz ölmüştü ve Pan-ch’ao’nun askerlerinin az olmasından dolayı tek başına duramayacağını düşünüyordu. Bunun üzerine onu geri çağırdı⁵⁷¹. Pan-ch’ao geri döndü, Shu-le (Kaşgar)’da bütün halk korku ve endişe içindeydi. Oranın komutanı olan Li-yen⁵⁷² dedi ki: “Han elçisi beni terk etti. Kuei-tzu (Kuça) tarafından ortadan kaldırılmam kaçınılmazdır, Çin elçisinin gitmesine gerçekten tahammül edemem”. Bunu dedikten sonra bıçakla boğazını kesti. Pan-ch’ao dönüp Yü-t’ien (Hoten)’e

⁵⁶⁷ HHS, 47, s. 1574.

⁵⁶⁸ Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 281) yanlış yorumlamış.

⁵⁶⁹ Hem Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 281) hem Chavannes (TP, C. II, Nu: 7, s. 222) yanlış tercüme etmiş.

⁵⁷⁰ HHS, 47, s. 1574.

⁵⁷¹ Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 291), “Türkistan Büyük Valisinin hatırasını andı” diyor ki yanlış anlamıştır. Ayrıca “başarılarının anılması için bir ferman çıkardı” demiştir ki konuyla hiçbir ilgisi yoktur; imparator geri dönmesi için emir yayınlamıştır.

⁵⁷² Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 291), yanlışlıkla bu kişinin Kaşgarlı olduğu düşüncesine kapılmış ve onu bey olarak tanımlamıştır; hâlbuki kaynaklardan ve adından anlaşıldığı kadarıyla Çinli bir komutandır. Ancak Ögel tekrar asıl manaya vakıf olmuştur: “Kaşgarlı bey, Çin adı taşımaktadır... Eskiden beri Orta Asya içlerinde oturan Çinliler de Çin ordusunun geri dönmesinden korkuyorlardı”.

geldi. Bey ve Markiler ve tüm halk ağlayarak şöyle dedi: “Han elçisi bizim anne-babamız gibidir, bırakıp gidemezsiniz”. Hepsi Pan-ch’ao’nun atının bacağına sarıldı ve gitmesini engelledi. Pan-ch’ao, Yü-t’ien (Hoten)’lilerin Yü-t’ien (Hoten)’in doğusuna gitmesine müsaade etmeyeceklerinden korkuyor⁵⁷³ ve yine asıl planlarını sürdürmek istiyordu. Bunun için tekrar dönüp Shu-le (Kaşgar)’a gitti. Shu-le (Kaşgar)’nın iki kenti Pan-ch’ao’nun gitmesinden sonra dönüp Kuei-tzu (Kuça)’ya tâbi olmuş ve Wei-t’ou (Safirbay) ile ordularını birleştirmişlerdi. Pan-ch’ao isyan edenlerin kellelerini aldı veya onları ele geçirdi. Wei-t’ou (Safirbay)’ya vurup mağlup etti, 600’den fazla adam öldürdü, Shu-le (Kaşgar) tekrar Çin hâkimiyetine girdi⁵⁷⁴.

Chien-ch’u saltanat devresinin 3. yılında (78) Pan-ch’ao, Shu-le (Kaşgar), K’ang-chü, Yü-t’ien (Hoten) ve Chü-mi (Keriya) devletlerinden topladığı 10 bin kişilik ordu ile Ku-mo (Aksu), Wen-su (Uç Turfan) devletlerine saldırdı, onları mağlup etti, 700 kelle aldı. Bu başarıları üzerine diğer ülkeleri de hâkimiyet altına almak istiyordu. Bu sebeple imparatora bir mektup yazarak ordu göndermesini istirham etti ve şöyle dedi: “Kulunuz, önceki imparatorların Doğu Türkistan’a açılmak istediklerini bilmektedir. Bu yüzden kuzeyde Hsiung-nu (Hun)’lara vurmuşlar ve Doğu Türkistan’daki ülkelere elçiler göndermişlerdir. Shan-shan (Çarklık) ve Yü-t’ien (Hoten) zamanla artık etkimize girmişlerdir⁵⁷⁵. Bugün Chü-mi (Keriya), Sha-ch’e (Yarkend), Shu-le (Kaşgar), Yüeh-chih (Kuşan), Wu-sun⁵⁷⁶, K’ang-chü tekrar tâbi olmak istemektedirler⁵⁷⁷. Kulunuz güçleri birleştirip Kuei-tzu

⁵⁷³ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 292) yanlış çevirmiş. Bu cümlemin kaynağa kaydedilmesinin altında yatan başka bir sebep yatmaktadır. Pan-ch’ao’nun başarısızlıkları sebebiyle Doğu Türkistan’da Çin etkisi epey azalmıştı ve Hoten de düşerse Hoten’in batısında ve Çin’de tutunamayacağından korkuyordu. Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 7, s. 223) da bu durumu anlayamamıştır. Netice itibarı ile Pan-ch’ao’nun asıl maksadı Doğu Türkistan’da kalmaktı.

⁵⁷⁴ **HHS**, 47, s. 1575.

⁵⁷⁵ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 293) yanlış çevirmiş: “Sizin ezeli tesiriniz altına girmiş ve size bağlanmışlardır”. Metinde Shan-shan (Çarklık) ve Hoten’in Çin’in ezeli tesiri altında olduğuna ve artık bir Çin memleketi olduğuna dair hiçbir ifade yer almamaktadır. Sadece bu devletlerin Çin’e yöneledikleri hsiang 向 imiyle ifade edilmiştir. “Bağlanmak” ifadesi o devrin siyasi gerçeklerine ters düşmektedir ve Çinliler de bunu bilmektedir. Chavannes (**TP**, C. II, Nu: 7, s. 224) ise daha temkinli davranarak böyle etkinin sadece beyler ve idareciler düzeyinde vaki olduğunu belirtmek için metinde yer almadığı halde yorum olarak hususiyetle bir parantez açmıştır: “(Les princes de) Chan-chan et Yu-t’ien (Khoten)”.

⁵⁷⁶ İli vadisi kastedilmektedir. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 7, s. 224.

⁵⁷⁷ Pan-ch’ao’nun burada mübalağ yaptığı pek açıktır. Yüeh-chih (Kuşan), Wu-sun ve K’ang-chü’nün daha önceden Çin’e tâbi değillerdi ve Pan-ch’ao’nun devrinde tekrar tâbi olmak istemeleri ihtimal

(Kuça)'yu yenerek ortadan kaldırmak Çin ile aradaki yolu kesintisiz hale getirmek maksadındadır⁵⁷⁸. Eğer Kuei-tzu (Kuça) Devleti alt edilirse Doğu Türkistan'da tâbi olmayan yüzde bir olacaktır. Önceki bakanlar ve mecliste fikir beyan edenlerin hepsi Doğu Türkistan'daki otuz altı ülkenin alınmasının Hsiung-nu (Hun)'ların sağ kolunu kesmek olarak değerlendiriyorlardı. Bugün güneşin doğduğu yerden itibaren Doğu Türkistan'daki ülkelerden etkimize girmeyen yoktur, büyüğünden küçüğüne herkes mutludur ve haraçta aksama yoktur⁵⁷⁹. Sadece Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) tâbi olmamışlardır. Kulunuz önceleri 36 kişiyle Doğu Türkistan'a açılmış ve stratejik noktaları müstahkem kılmıştır. Tek başımıza Shu-le (Kaşgar)'yı savunduk, bugün artık beş yıl olmuştur. Kulunuz, Hu'ların ve İ'lerin durumlarına ve sayılarına tamamen vakıftır. Ts'ung-ling (Pamir) ile münasebete geçildiğinde Kuei-tzu (Kuça)'yı engellemek mümkün olacaktır. Bugün Kuei-tzu (Kuça) Beyi'nin rehine olan oğlu Pai-pa, bu ülkenin beyi yapılmalıdır, yüzlerce piyade ve atlı ile onu gönderiniz, ülkelerin ordularıyla birleşsin, aylar ve yıllar geçtikten sonra Kuei-tzu (Kuça)'nın sonunun gelmesi mümkün olacaktır. İ'leri ve Ti'leri, İ'lere ve Ti'lere kırdırılım; bu, planların en mükemmelidir. Kulunuz, Sha-ch'e (Yarkend)'nin ve Shu-le (Kaşgar)'nın topraklarının, tarlalarının nasıl engin ve bereketli olduğunu görmüştür, otlakları ve hayvanları boldur ki bu açıdan Tun-huang ve Shan-shan (Çarklık) ile karşılaştırılmaz. Ordu Çin'e masraf çıkarmadan kendi erzağını ve tedarikini sağlayabilir. Hem Ku-mo (Aksu) hem de Wen-su (Uç Turfan) Devleti'nin Beyi Kuei-tzu (Kuça) tarafından tahta çıkarılmıştır⁵⁸⁰, iki hükümdar da halkından kopuktur, halk ile aralarında ayrılık ve çatışma vardır, halk mutlaka ayaklanıp onları indirecektir. Eğer iki ülke gelip teslim olursa Kuei-tzu (Kuça)'nın mağlup olması kaçınılmazdır. Kulunuz Pan-ch'ao, shen-ling'e⁵⁸¹ teslim olmuştur. Doğu Türkistan Çin'e bağlanmaktadır. Haşmetmeabınız on bin yılda bir rastlanan bir başarıya

dışıdır; bilakis bu devirde Kuşanlar özellikle Kanişka (m.s. 85-120) devrinde Doğu Türkistan topraklarına gözlerini dikmişlerdi.

⁵⁷⁸ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 293) mektubun bundan sonrasını çevirmemiştir.

⁵⁷⁹ Pan-ch'ao'nun imparatorlardan takviye kuvvet elde etmek için yalana başvurduğu anlaşılmaktadır; halbuki o sırada batıdaki Hoten'e kadar Çin işgal ve nüfuzu tamamı ile kırılmış idi.

⁵⁸⁰ Ögel (**Büyük Hun**, C. II, s. 293) mektubun tercümesine bundan sonra devam etmektedir. Ancak Ögel'in, "Kuça'nın ılımlı bir iç politika geleneği yoktur" gibi ifadelerle ne demek istediği anlaşılamamıştır.

⁵⁸¹ İnanılan kutsal ve doğa üstü ruh veya varlık; Tanrı olarak tercüme etmek zordur.

erişecektir. Bu sayede Çin'e saadet yayılacaktır"⁵⁸². Mektup okundu, imparator onun başarabileceğine inanıyordu, müzakereciler ordu temini istediler. P'ing-ling halkından Hsü-kan esasında Pan-ch'ao ile aynı düşüncedeydi, imparatora bir tezkere sunarak bizatihi gidip Pan-ch'ao'ya yardım etmek istediğini bildirdi.

5. yılda (80) Hsü-kan, Komutan Yardımcısı⁵⁸³ yapıldı ve bin askerle Pan-ch'ao'ya geldi⁵⁸⁴.

Sha-ch'e (Yarkend) idarecileri artık Çin ordularının gelebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Bunun için Kuei-tzu (Kuça) Devleti'ne tâbi olmuşlardı. Shu-le (Kaşgar) komutanı P'an-chen ise isyan etmişti. Bu sırada Hsü-kan gelmişti, bunun üzerine Pan-ch'ao, Hsü-kan ile beraber P'an-chen'a vurdu, onu büyük bir mağlubiyete uğrattı, binden fazla kelle aldı, çok sayıda esir elde etti. Pan-ch'ao artık P'an-chen'ı ezmişti, artık ilerleyip Kuei-tzu (Kuça)'ya hücum etmek istiyordu. Ona göre Wu-sun ordusu güçlüydü, onun gücünden yararlanmak gerekirdi, İmparator'a mektup yazıp şöyle dedi: "Wu-sun büyük bir ülkedir"⁵⁸⁵, yay geren askeri yüz bindir, eskiden İmparator Wu (m.ö. 140-87) onlara prenses bahşetmişti, İmparator Hsiao-hsüan'ın saltanat devresinde (m.ö. 73-49) onun ordusundan istifade edildi. Bugün elçi gönderilip işbirliği teklifi yapılabilir ve güçler birleştirilebilir". İmparator onu onayladı⁵⁸⁶.

8. yılda (83) İmparator, Pan-ch'ao'ya Vali Yardımcısı Komutan⁵⁸⁷ unvanı bahşetti ve ona davul, flüt, bayrak ve sancak vererek yetkili kıldı. Hsü-kan ise Tümgeneral⁵⁸⁸ oldu. Muhafız Marki⁵⁸⁹ Li-i, Wu-sun elçisine eşlik etti ve onu koruyarak ülkesine götürdü, Büyük ve Küçük Kun-mi'ye⁵⁹⁰ ve onun maiyetinde olanlara sade ve işlemeli ipek gönderdi⁵⁹¹.

⁵⁸² HHS, 47, s. 1576.

⁵⁸³ 假司馬.

⁵⁸⁴ a.e.

⁵⁸⁵ Pan-ch'ao bir önceki mektubunda Wu-sun'ların önceden Çin'e tâbi olduğunu ve bugün de tâbi olmak istediklerini belirtmişti ki bunun bir temenniden öte olmadığı bu mekruptaki ifadeler ile anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁶ HHS, 47, s. 1577.

⁵⁸⁷ 將兵長史.

⁵⁸⁸ 軍司馬.

⁵⁸⁹ Wei-hou 衛候, "muhafız marki". Bkz. Hucker, a.g.e., no: 7658.

⁵⁹⁰ Wu-sun hükümdarlarının unvanı.

⁵⁹¹ HHS, 47, s. 1577.

Li-i, Yü-t'ien (Hoten)'e yaklaşmaya başladığı sırada Kuei-tzu (Kuça), Shu-le (Kaşgar)'ya saldırdı, korkup dehşete kapıldı. Bu yüzden ilerlemeye cesaret edemedi ve imparatora mektup göndererek Doğu Türkistan'da başarı kazanılamayacağını anlattı. Pan-ch'ao'nun sevgili karısını öpüp, oğluna sarıldığını, yabancı ölkede mutlu olduğunu, iç işlerle ilgilenmediğini söyledi. Pan-ch'ao bunu duydu, iç çekti ve ardından karısını terk etti. İmparator, Pan-ch'ao'nun sadakatini biliyordu, derhal Li-i'yi suçladı.⁵⁹²

Ertesi yılda (84) Komutan Yardımcısı He-kung gibi dört general, 800 kişilik orduyla Pan-ch'ao'ya gönderildi. Bunun üzerine Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien (Hoten) ordularını Sha-ch'e (Yarkend)'ya vurmak üzere gönderdi. Sha-ch'e (Yarkend) gizlice Shu-le (Kaşgar) Beyi Chung'a elçi gönderdi, onu pahalı hediye ve menfaatlerle ayarttı. Bunun üzerine Chung isyan edip ona uydu. Batıda Wu-chi⁵⁹³ şehrini savundu ve oraya istihkâm kurdu. Hal böyle olunca Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar)'nın Bařbakanı⁵⁹⁴ Ch'eng-ta'yı Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı, orada isyan etmeyen herkesi Chung'a saldırmak üzere gönderdi. Altı ay geçtikten sonra K'ang-chü Devleti seçme birliklerini gönderip onu kurtardı. Bu gelişmeler karşısında Pan-ch'ao'nun yapacak hiçbir şeyi yoktu. Bu sırada Yüeh-chih (Kuşan)'ler, evlilik yoluyla tekrar K'ang-chü Devleti ile ittifak kurdular. Bunun üzerine Pan-ch'ao Yüeh-chih (Kuşan) Hükümdarı'na çokça kumaş ile düz ve işlemeli ipek gönderdi ve K'ang-chü Beyi'ni uyarmasını istedi. K'ang-chü Beyi bunun üzerine orduyu durdurdu ve Chung'a ölkesine dönmesini salık verdi. Wu-chi şehri bundan sonra Pan-ch'ao'ya tâbi oldu⁵⁹⁵.

Sonra 3. yılda (87) Chung, K'ang-chü Beyi'nden ordu istedi ve dönüp Sun-chung'u⁵⁹⁶ ele geçirdi, Kuei-tzu (Kuça) ile gizli bir plan ve ittifak yaptı ve Pan-ch'ao'ya düzmece bir elçi gönderdi. Pan-ch'ao bu oyunun farkındaydı ancak dıştan onaylar gibi göründü. Chung çok mutlu oldu ve atlı askerleriyle beraber Pan-ch'ao'nun olduğu yere geldi. Pan-ch'ao orduyu hazırlamış ve pusuya yatmıştı. Çadır

⁵⁹² HHS, 47, s. 1578.

⁵⁹³ Wu-chi 烏卽. şimdiki Kaşgar'ın batısındadır; Chavannes, TP, C. II, Nu: 7, s. 230, dipnot: 1.

⁵⁹⁴ Fu-ch'eng 府丞, "hükümet başı" veya "başbakan".

⁵⁹⁵ HHS, 47, s. 1579.

⁵⁹⁶ Sun-chung 損中. Yeri konusunda bir fikir yoktur. Diğer kaynaklardaki farklı yazılışları için bkz. Chavannes, TP, C. II, Nu: 6, s. 554, dipnot: 2.

kurup eğlence tertip etti, içkiler içildi, birden emir verdi ve subaylar oracıkta Chung'un kellesini aldı⁵⁹⁷. Bundan sonra onun halkına saldırıp 700'den fazla adam öldürdü. Bu hadiseden sonra güney yolu Çin'in eline geçti⁵⁹⁸.

Ertesi yılda (88) Pan-ch'ao, Yü-t'ien (Hoten) gibi ülkelerden toplanan 25 bin kişilik bir ordu gönderip Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne saldırdı. Bunun üzerine Kuei-tzu (Kuça) Beyi, Sol Generalini Wen-su (Uç Turfan), Ku-mo (Aksu) ve Wei-t'ou (Safirbay)'ya gönderdi. 50 bin kişilik bir ordu bir araya geldi ve Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ni saldırıdan kurtardı. Pan-ch'ao generallerini, komutanlarını ve Yü-t'ien (Hoten) Beyi'ni toplanmaya çağırdı⁵⁹⁹ ve şöyle dedi: "Bugün ordu küçüktür, karşı koyamaz. Ancak eğer orduların her biri dağılıp giderse planlar uygulanamaz. Yü-t'ien (Hoten) toprakları buradan ve doğudan, Vali Yardımcısı bu bölgenin batısından dönerse, arazi durumundan ve gecenin karanlığından istifade edip, davul çalarak hücum etmek mümkündür". Bunun üzerine herkes gizlice tayin edildikleri yere gitti. Kuei-tzu (Kuça) Beyi bunu duyunca çok sevindi, bizatihi 10 bin atıyla batı sınırında pusuya yatıp Pan-ch'ao'yu beklemeye başladı, Wen-su (Uç Turfan) Beyi ise 8 bin atlıyı alıp doğu sınırında Yü-t'ien (Hoten) ordusunu beklemeye başladı. Pan-ch'ao düşmanın artık ikiye ayrıldığını biliyordu. Gizlice kuvvetlerini çağırdı, bu büyük oyunla Sha-ch'e (Yarkend)'nin istihkâmına hücum etti. Ordu Çinlileri görünce dehşete kapıldı ve bozulup dağıldı. Çinliler onları takip ettiler ve 5 binden fazla kelle aldılar ve onların hayvanlarından ve mallarından çok büyük miktarları ele geçirdiler. Bundan sonra Sha-ch'e (Yarkend), Çin'e tâbi oldu. Kuei-tzu (Kuça) gibi diğerleri çekilip dağıldılar, bundan sonra Doğu Türkistan'da Çin korkusu yayıldı⁶⁰⁰.

Başlarda Yüeh-chih (Kuşan)'ler, Çin'e yardım etmiş ve Çin, Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni yenmeye muvaffak olmuştu. Yüeh-chih (Kuşan)'ler 88 yılında haraç olarak mücevherler, inciler, fu-pa (antilop) ve aslan sundular⁶⁰¹ ve bunun için Çin'den prenses talep ettiler. Pan-ch'ao ise bu taleplere karşı koyarak onun elçisini geri gönderdi. Pan-ch'ao'nun bu davranışı üzerine iki devlet arasında ayrılık doğdu.

⁵⁹⁷ HHS, 47, s. 1579.

⁵⁹⁸ a.e.

⁵⁹⁹ Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 296) bu cümleden sonrasını tercüme etmemiştir.

⁶⁰⁰ HHS, 47, s. 1580.

⁶⁰¹ Bu ifade elbette ki Çinlilere aittir. Çinlilere göre yabancı olan bütün devletler Çin'e ancak haraç verebilirlerdi. Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 296), gerçekte var olan durumu ifade etmek için "hediye etmişlerdir" şeklinde tercüme etmiştir.

Yung-yüan saltanat devresinin 2. yılında (90) Yüeh-chih (Kuşan)'ler Hsieh adlı hükümdar naibinin emrindeki 70 bin kişilik bir orduyu Pan-ch'ao'ya gönderdiler. Pan-ch'ao'nun askerleri az sayıdaydı, hepsi büyük bir korkuya kapıldılar. Pan-ch'ao asker ve generallerini toplayıp şöyle dedi: "Yüeh-chih (Kuşan)'lerin ordusu sayıca çok olmasına rağmen binlerce li'yi kat edip Ts'ung-ling (Pamir)'i aşarak gelmişlerdir, askerî ağırlıkları mevcut değildir, endişe etmeye gerek yoktur. Tahılı ve erzağı elimizde tutup saklayalım, onlar açlıktan kırılıp kendileri gelip teslim olurlar ve on gün geçmeden dağılırlar"⁶⁰².

Hsieh ilerleyip Pan-ch'ao'ya hücum etti ancak onu yenemedi; yine yağma ve talana girişse de bir şey elde edemedi. Pan-ch'ao onların erzağının tükeneceğini ve mutlaka Kuei-tzu (Kuça) Devleti'nden yardım isteyeceklerini biliyordu ve bu yüzden yüzlerce kişiden oluşan bir orduyu doğu sınırındaki stratejik bir yere gözetleme yapmaları için gönderdi. Hsieh nihayetinde, Kuei-tzu (Kuça) idarecilerine rüşvet olarak sunulmak üzere atlılar ile altın, gümüş, inci ve yeşim taşı gönderdi. Pan-ch'ao'nun saklanıp pusuya yatmış olan ordusu onlara saldırdı, tamamını orada öldürdü ve onun elçisinin başını kesip Hsieh'e gönderdi. Bunun üzerine Hsieh çok korktu ve elçi gönderip af diledi ve ülkelerine canlı olarak dönmek istediklerini söyledi. Yüeh-chih (Kuşan) ordusu geri döndü ve Yüeh-chih (Kuşan)'ler bundan sonra Çin ile pek çatışmaya girmediler ve ara sıra hediyeler sunup haraç verdiler⁶⁰³.

Ertesi yılda (91) Kuei-tzu (Kuça), Ku-mo (Aksu), Wen-su (Uç Turfan) devletleri Çin'e tâbi olduklarını bildirdiler. Pan-ch'ao Doğu Türkistan Genel Valisi, Hsü-kan ise Vali Yardımcısı oldu. Çin İmparatoru, Pai-pa'ya Kuei-tzu (Kuça) topraklarını ayırdı. Komutan⁶⁰⁴ Yao-kuang ona eşlik edip onu götürdü. Pan-ch'ao ve Yao-kuang birleşti ve Kuei-tzu (Kuça) Beyi Yu-li-to'yu tahttan indirip Pai-pa'yı tahta çıkardılar. Yao-kuang, Yu-li-to'yu tutup geri döndü ve onu başkente götürdü. Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça)'da T'a-ch'ien⁶⁰⁵ şehrine yerleşti, Hsü-kan ise Shu-le (Kaşgar)'da kışla kurdu. Doğu Türkistan'da sadece daha önce Genel Valiyi öldüren

⁶⁰² HHS, 47, s. 1580.

⁶⁰³ a.e.

⁶⁰⁴ 司馬.

⁶⁰⁵ T'o-ch'ien 它乾. Yeri bilinmemektedir. Han Shu'nun hiçbir yerinde geçmemekte, Hou Han Shu'da ise bir kez Pan-ch'ao'nun biyografisinde ve bir kez de Lian-ch'in'in biyografisinde geçmektedir. Kuça civarında bir yerlerde olmalıdır.

Yen-ch'i (Karaşar), Wei-hsü ve Wei-li (Korla) devletleri direndiler, geri kalanların tamamı Çin'e tâbi oldu⁶⁰⁶.

6. yılın (94) sonbaharında, Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça), Shan-shan (Çarklık) gibi sekiz ülkenin ordularından oluşan 70 bin kişilik bir orduyu Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne saldırmak üzere gönderdi. Yanlarında sivil işlerden sorumlu memurlar ve tüccarlardan oluşan 1400 kişi vardı. Ordu Wei-li (Korla) sınırına geldi, tan ağarırken elçi gönderip Yen-ch'i (Karaşar), Wei-li (Korla) ve Wei-hsün devletlerinin beylerine şöyle dedi: "Vali gelmiştir, üç ülkeyi bastırıp teslim almak ve kötüyü iyiye (çirkini güzele) döndürmek istemektedir, önde gelenlerinizden birinin gelip karşılaması gerekmektedir. Beylere, Markilere ve maiyetindekilere hediyeler bahşedilecek ve bu işler bittikten sonra dönülecektir. Bugün beye 500 top çeşitli ve renkli ipek gönderilecektir". Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Kuang, Sol General Pei-chien-chih'ı, Pan-ch'ao'yu karşılayıp inek (öküz) ve içki sunması için gönderdi. Pan-ch'ao, Pei-chien-chih'ı sorgulayıp şöyle sıkıştırdı: "Sen, Hsiung-nu (Hun)'ların Çin'de rehine olmuş olan oğlu olmana rağmen, bugün Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'nin gücü elde tutması için çalışıyorsun. Genel Vali bizatihi geldi, hükümdar onu karşılamaya gelmedi, bunların hepsi senin suçundur". Birisi Pan-ch'ao'ya Pei-chien-chih'ın öldürülmesi gerektiğini söyledi. Pan-ch'ao şöyle cevap verdi: "Senin düşündüklerin dışında şeyler var. Bu adamlar bu siyasetin üstünlüğünü beylerine anlatacaklar. Bugün onların ülkesine girmeden onu öldürdük diyelim, ardından kendiliklerinden teyakkuza geçecekler ve her türlü istihkâmı kurup önlemi alacaklardır, durum böyle olursa onların şehri nasıl düşürülebilir?". Bunun üzerine hediyeler verip elçiyi gönderdi. Kuang bunun üzerine önde gelen adamlarıyla Pan-ch'ao'yu Wei-li (Korla)'de ağırladı, hediye olarak pahalı şeyler sundu⁶⁰⁷.

Yen-ch'i (Karaşar) ülkesinde geçit olarak kullanılan kamıştan bir köprü vardı. Kuang bu köprüyü yaktırdı, maksadı Çin ordusunun ülkeye girmesini engellemekti. Pan-ch'ao ise bir başka yoldan güç bela geçti. 7. ayın sonunda (94) Yen-ch'i (Karaşar)'ye vardı, şehre uzaklığı 20 li idi⁶⁰⁸. Bataklığın ortasında büyük bir ordugâh kurdu. Kuang surların dışına çıkmayı düşünmedi, büyük bir korkuya kapılmıştı. Tüm

⁶⁰⁶ HHS, 47, s. 1581.

⁶⁰⁷ a.e.

⁶⁰⁸ Ögel (Büyük Hun, C. II, s. 298), bu hadiselerden hiç bahsetmemekte ve sadece Pan-ch'ao'nun Karaşar'a geldiğini bildirmekle iktifa etmektedir.

adamlarıyla beraber dağın ardına kaçmayı düşünüyordu. Yen-ch'i (Karaşar) Sol Markisi Yüan-meng eskiden başkentte rehine olarak kalmıştı, gizlice elçi gönderip bu durumu Pan-ch'ao'ya bildirdi. Pan-ch'ao derhal onun kellesini aldı, böyle yaparak onun tavsiyesine uymadığını diğerlerine gösterdi. Sonra ülkenin önde gelenlerini büyük bir toplantıda bir araya getirmek için çağrı yaptı, pahalı hediyeler verilecekti. Bunun üzerine Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Kuang, Wei-li (Korla) Beyi Fan ve Pei-chien-chih gibi otuz kişi toplanıp Pan-ch'ao'ya geldiler⁶⁰⁹. Onun ülkesinin başbakanı Fu-chiu'nun başı çektiği on yedi kişi cezalandırılıp öldürülme korkusuyla kaçıp gittiler, Wei-hsün Beyi de gelmedi. Oturuldu ve Pan-ch'ao sinirlenerek Kuang'a şöyle sordu: "Wei-hsün Beyi nasıl ve ne sebeple gelmez? Fu-chiu gibileri neden kaçtılar?". Ardından subay ve askerlerine Kuang ve Fan gibileri yakalamalarını emretti ve Ch'en-mu'nun öldürüldüğü⁶¹⁰ şehirde onların kellelerini kestirdi ve kelleleri başkente gönderdi. Bundan sonra orduya yağma ve çapul izni verdi, 5 binden fazla kelle alındı. Esir alınan 15 bin kişiydi, 300 bin baştan evcil at, sığır ve koyun ele geçirildi. Yüan-meng Yen-ch'i (Karaşar) Beyi yapıldı. Pan-ch'ao Yen-ch'i (Karaşar)'de yarım yıl kaldı ve hâkimiyetini pekiştirdi. Bunun üzerine Doğu Türkistan'daki elliden fazla ülkenin tamamı rehin gönderip Çin'e bağlılıklarını bildirdiler⁶¹¹.

Ertesi yıl (95) imparator şöyle emretti: "Vaktiyle Hsiung-nu (Hun)'ların Doğu Türkistan'ı ele geçirip hüküm sürdüğü, He-hsi'yi yağmaladığı yung-p'ing saltanat devresinin (58-75) sonlarında şehir kapıları gündüzleri kapanırdı. Önceki imparator sınırdaki yağmalar ve belalar için çok endişeleniyordu. Bu yüzden generallerine Hsiung-nu (Hun)'ın sağ topraklarını vurmasını emretti. Pai-shan (Tanrı dağları)'da

⁶⁰⁹ Pan-ch'ao ile ilgili bu *mis en scene* sıklıkla tekrarlanmakta ve bir bakıma dönemin siyasî durumu ve liderlerin gerçekçiliği ile ters düşmektedir; Çin ordularının gelmesini engellemek için köprü yaktıran bir devlet başkanı, o ordular başka yoldan geldiğinde ziyafet ve pahalı hediyeler için aynı ordunun kucağına düşmektedir. Bu ise Çin tarih yazıcılığında diğer millet ve devletleri küçük çıkarlar peşinden koşan, geçici önlemlerle yaşayan ve siyaseti bilmeyen topluluklar olarak gösteren geleneği çok iyi biçimde yansıtmaktadır. Kaynaklarda Çinlilerin siyasetinde bahsedilirken sürekli "chi 計" yani "plan, proje veya strateji" (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 48) imi kullanılırken bu im, yabancı olan hiçbir kavimle ilgili belgede geçmez; çünkü Çinlilere göre ancak Çinliler geleceğe dönük ve uzun vadeli siyaset izlerdi. Çinli olmayanların siyaseti için kaynaklarda sadece mou 謀 gibi imler kullanılmaktadır ki daha çok "entrika çevirmek, fesatça planlar yapmak" (**a.e.**, s. 203) gibi anlamlara gelmektedir.

⁶¹⁰ Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri, 75 yılında Genel Vali Ch'en-mu'ya hücum ederek onu öldürmüştü. **HHS**, 88, s. 2910.

⁶¹¹ **HHS**, 47, s. 1582.

Hsiung-nu (Hun) birlikleri mağlup edildi⁶¹², Ch'e-shih (Turfan) alındı, oradaki devletlerin hepsi korkup sindi ve Çin Doğu Türkistan'a girdi, Genel Valilik kuruldu. Ancak Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Shun ve Shun'un oğlu Chung kendi başlarına karşı gelip planlar yaptılar, korunaklı ve girilmesi zor yerlere sığındılar, Genel Valiyi öldürdüler. Ordu orada korkuya kapılıp meşakkate düştü, bu nedenle Tümgeneral Pan-ch'ao Yü-t'ien (Hoten) topraklarının batısına hâkim olmak üzere Doğu Türkistan'a gönderildi. Bunun üzerine Pan-ch'ao Ts'ung-ling (Pamir)'i aştı, Hsien-tu'ya⁶¹³ vardı. Oraların beylerini değiştirip başkalarını tahta çıkardı ve oranın halkında barışı tesis etti. Çin'e meşakkat getirmedi, Çin'in silah ve askerini heba etmedi, uzaktaki İ'ler ile barışı sağladı, farklı adetleri ve kalpleri benzer kıldı. Pan-ch'ao'ya Ting-yüan⁶¹⁴ Markisi unvanı ve bin hanelik bir has toprağı bahşediyorum”⁶¹⁵.

Pan-ch'ao uzak topraklarda çok uzun zaman kaldığını, yaşlandığını ve kendi topraklarını özlediğini düşünüyordu. 12. yıl (100) imparatora mektup yazıp şöyle dedi: “Kulunuz, yaşlı, hasta ve bitkindir. Gözleri görmemekte ve ölüme yaklaşmaktadır”⁶¹⁶.

Pan-ch'ao Doğu Türkistan'da 36 yıl kaldı. 14. yıl (102) 8. ay Lo-yang'a geldi. Çok hastaydı, imparator ona ilaçlar bahşetti. Bu yıl 9. ay öldü, yaşı 71 idi. Oğlu Pan-hsiung onun görevini devraldı”⁶¹⁷.

⁶¹² Bu konuda **Hsi-he-chiu-shih** 西河舊事 şöyle der: Pai-shan'ın ortasında güzel ağaçlar vardır. Hsiung-nu (Hun)'lar oraya T'ien-shan 天山 (Tanrı dağları) der, P'u-lei (Barköl) denizine 100 li uzaklıktadır”. Kuo-i-kung 郭義恭 ise **Kuang-chih** 廣志'da şöyle der: “Doğu Türkistan'da Pai-shan vardır, bütün yıl boyunca karla kaplıdır, “karlı dağ” da denir. Pai-shan'daki (birliklerin) mağlup edilmesi (hadisesi) **Ming-chi** 明紀'da kaydedilmiştir. Bkz. **HHS**, 47, s. 1582, haşiye: 1.

⁶¹³ Hsüen-tu 縣度, “Asılı geçitler”. Bkz. Chavannes, **TP**, C. II, Nu: 6, s. 529, dipnot: 5; **TP**, C. II, Nu: 8, s. 175; Hulsewé-Loewe, **a.g.e.**, s. 99 ve 100. Burası Hunza vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir.

⁶¹⁴ Şimdiki Shaan-hsi 陝西 eyaletindedir.

⁶¹⁵ **HHS**, 47, s. 1582.

⁶¹⁶ **HHS**, 47, s. 1583.

⁶¹⁷ **HHS**, 47, s. 1586.

5. PAN-YUNG:

“Pan-yung, daha küçükken babasının yoluna girmişti. Yung-ch’u saltanat devresinin ilk yılında (107) Doğu Türkistan’da isyan ve karmaşa çıktı, Pan-yung, Tümgeneral yapıldı. Ağabeyi Hsiung ile birleşip Tun-huang’a gitti, Genel Vali’yi ve Doğu Türkistan’daki asker ile silah ve mühimmatı alıp geri döndü. Bundan sonra Genel Valilik feshedildi ve Çin’in Doğu Türkistan ile bağlantısı kesildi”⁶¹⁸.

6. LIANG-CH’IN:

“Yung-yüan saltanat devresinin ilk yılında (89) Atlı Arabalı Birlikler Generali Tou-hsien gidip Hsiung-nu (Hun)’lara sefer etti, o sırada Liang-feng (Liang-ch’in’in babası) Tümgeneral idi, önden elçi olarak altın ve ipek ile Hsiung-nu (Hun)’ların Kuzey Ch’an-yü’süne gönderildi. Çin’in saygınlığını ve faziletini anlattı, bundan sonra Hsiung-nu (Hun)’lardan on bin küsur kişi Çin’e gitti. Liang-ch’in sonraları Tou-hsien ile ters düştü, cezalandırılarak saçları kazıtıldı ve Wu-wei’ye⁶¹⁹ gönderildi. Wu-wei valisi bir sorgulama yaptı ve onun öldürülmesini emretti. Hsien ailesi ortadan kaldırıldıktan ve devlet idaresinden dışlandıktan (92) sonra İmparator He (89-105) Liang-feng’in, Tou-hsien’in iftirası nedeniyle ortadan kaldırıldığını öğrendi, Liang-feng’in oğlu Liang-ch’in’i orduya aldı ve onu sarayda bakan⁶²⁰ yaptı⁶²¹.

Liang-ch’in başlarda Atlı Arabalı Birlikler Generali olan Teng-hung’un yanında kurmay⁶²² olarak görev yaptı ve yükselmeye başladı. Yen-p’ing saltanat devresinin ilk yılında (106) Doğu Türkistan Yardımcı Komutanı⁶²³ unvanı bahşedildi.

⁶¹⁸ HHS, 47, s. 1587.

⁶¹⁹ Wu-wei 武威, He-hsi 河西 koridorundadır.

⁶²⁰ Lang-chung 郎中, “bakan”.

⁶²¹ HHS, 47, s. 1591.

⁶²² 司馬.

⁶²³ 西域副校尉 (副校尉, “yardımcı komutan”; Hucker, a.g.e., Nu: 2032).

Liang-ch'in yola çıkıp He-hsi'ye vardı, bu sırada Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan halindeydiler ve Shu-le (Kaşgar)'da ikamet eden Doğu Türkistan Genel Valisi Jen-shang'a hücum ettiler. Jen-shang ise Çin imparatoruna bir mektup yazıp takviye kuvvet göndermesini istirham etti. İmparator ise Liang-ch'in'i görevlendirdi. Liang-ch'in, He-hsi'nin dört ilinden topladığı Çinli olmayan 5 bin atlıyla ona yardıma koşsa da Liang-ch'in daha varmadan Jen-shang durumdan kurtuldu. Bu sırada Jen-shang geri çağrıldı. Atlı Birlikler Komutanı Tuan-hsi, Doğu Türkistan Genel Valisi yapıldı, Doğu Türkistan Vali Yardımcısı olan Chao-po ise Atlı Birlikler Komutanı oldu. Tuan-hsi ve Chao-po, T'a-ch'ien şehrinde korunuyorlardı, T'a-ch'ien küçük bir şehirdi, Liang-ch'in'e göre burayı muhafaza etmek mümkün değildi, bu yüzden yalandan Kuei-tzu (Kuça) Beyi Pai-pa'ya müdafaa için yardımına ihtiyaç duyduğunu söyledi, Pai-pa buna razı oldu. Subayları Pai-pa'yı ikaz etmesine rağmen sözlerini geçiremediler. Liang-ch'in artık harekete geçmişti, Tuan-hsi ve Chao-po'yu karşılamak üzere derhal bir general gönderdi, toplam asker sayısı 8-9 bindi. Kuei-tzu (Kuça)'nın subayları birleşip Pai-pa'ya karşı ayaklandı, Wen-su (Uç Turfan), Ku-mo (Aksu) ile on binlerce askerden oluşan ordular ayaklandı, şehri kuşattılar. Liang-ch'in gibiler sur dışına çıkıp savaştılar ve onları büyük bir yenilgiye uğrattılar. Savaş aylarca sürdü. Çin ordusu kaçanların peşine düştü. Alınan toplam kelle sayısı 10 binden fazlaydı, esir edilen binlerce kişi vardı, on binlerce baş deve ve evcil hayvan ele geçirildi, böylece Kuei-tzu (Kuça) Devleti Çin'e teslim oldu. Ancak Doğu Türkistan'daki yollar kapandı ve Çin kayıtları Doğu Türkistan hakkında sessizliğe büründü. Bir yıldan fazla bir süre sonra Çin hükümeti bu durumu ele aldı. Üst düzey memurların⁶²⁴ hepsi meseleyi tartıştı. Bunlara göre Doğu Türkistan engellerle doluydu, uzaktaydı ve defalarca Çin'e karşı isyan çıkmıştı; asker, subay ve sivil idareciler orada kışla ve tımarlar kurmuşlardı ve yapılan masrafın haddi hesabı yoktu⁶²⁵.

Yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılında (107) Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi, Atlı Birlikler Komutanı Wang-hung bir orduyla Kuan-chung'a⁶²⁶

⁶²⁴ Kung 公 ve ch'ing 卿'ler.

⁶²⁵ HHS, 47, s. 1591.

⁶²⁶ Kuan-chung 關中, şimdiki Shaan-hsi 陝西 eyaletindedir.

gönderildi, Liang-ch'in, Tuan-hsi ve Chao-po karşılandı, onlar I-wu (Kumul) ve Liu-chung (Lukçun)'a gelip tımar kurdu⁶²⁷.

Bunlar 2. yıl (108) ilkbaharda dönüp Tun-huang'a geldiler. Bu sırada Ch'iang (Tibetli)'lar isyan etmişlerdi, Çin hükümeti batıya büyük bir ordu gönderip onlara vurdu, Liang-ch'in'e ikinci bir emirle birlikleri durdurarak takviye yapması söylendi. Liang-ch'in Chang-yeh eyaletinin Jih-le şehrine geldi. Ch'iang (Tibetli)'lar muhtelif kavimlerden 10 binden fazla adamla gözetleme kulelerine saldırdı, oradaki subayları ve halkı öldürdü ve oraları işgal etti. Liang-ch'in orduyu harekete geçirip onlara hücum etti ve onları büyük bir mağlubiyete uğrattı, ardından onları takip edip Chao-wu'ya⁶²⁸ geldi, bunun ardından düşman dağılıp kaçtı⁶²⁹.

⁶²⁷ HHS, 47, s. 1592.

⁶²⁸ Chang-yeh eyaletindeki Kan-chou'daki Chang-yeh'in kuzey batısındadır.

⁶²⁹ HHS, 47, s. 1592.

V. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNİN İSTATİSTİKİ VERİLERİ VE KRONOLOJİK LİSTESİ

1. MİLADIN BAŞLARINDA ÇİN İLE BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN VE CİVARI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İSTATİSTİĞİ

a-Siyasî İlişkiler

-Çin'e Hediye Gönderen Devletler:

m.s. 38:

Sha-ch'e (Yarkend), Shan-shan (Çarklık)⁶³⁰.

m.s. 41:

Sha-ch'e (Yarkend)⁶³¹.

m.s. 45:

⁶³⁰ HHS, 88, s. 2924; kaynaklarda hediyelerin cinsleri her zaman belirtilmemektedir.

⁶³¹ HHS, 88, s. 2924.

Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti, Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet: Kıymetli hediyeler ve mücevherler⁶³².

m.s. 74:

Wu-sun: At⁶³³.

m.s. 94:

Yen-ch'i (Karaşar)⁶³⁴.

m.s. 126:

Shu-le (Kaşgar)⁶³⁵.

m.s. 127:

Yen-ch'i (Karaşar)⁶³⁶.

m.s. 130:

Ta-wan (Fergana) ve Sha-ch'e (Yarkend)⁶³⁷.

m.s. 133:

Sha-ch'e (Yarkend): Aslan ve hörgüçlü öküz⁶³⁸.

-Çin'e Haraç Veren Devletler:

m.s. 38:

Sha-ch'e (Yarkend), Shan-shan (Çarklık)⁶³⁹.

⁶³² HHS, 88, s. 2925.

⁶³³ HHS, 19, s. 720.

⁶³⁴ HHS, 47, s. 1581.

⁶³⁵ HHS, 88, s. 2927.

⁶³⁶ HHS, 88, s. 2928.

⁶³⁷ HHS, 88, s. 2927.

⁶³⁸ HHS, 88, s. 2927.

m.s. 45:

Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet: Kıymetli hediyeler ve mücevherler⁶⁴⁰.

m.s. 88:

Yüeh-chih (Kuşan): Mücevher, inci, fu-pa (antilop) ve aslan⁶⁴¹.

m.s. 89-105:

T'ien-chu (Hindistan)⁶⁴².

m.s. 90:

Arka Ch'e-shih (Turfan)⁶⁴³.

m.s. 90'dan sonra:

Yüeh-chih (Kuşan)'ler⁶⁴⁴.

m.s. 94:

T'iao-chih (Characene) ve An-hsi (Part)⁶⁴⁵.

m.s. 97'den sonra:

Meng-ch'i ve Tou-le⁶⁴⁶.

m.s. 100:

Meng-ch'i ve Tou-le⁶⁴⁷.

⁶³⁹ HHS, 88, s. 2924.

⁶⁴⁰ HHS, 88, s. 2925.

⁶⁴¹ HHS, 47, s. 1580.

⁶⁴² HHS, 88, s. 2921.

⁶⁴³ HHS, 88, s. 2929.

⁶⁴⁴ HHS, 47, s. 1580.

⁶⁴⁵ HHS, 88, s. 2911.

⁶⁴⁶ HHS, 88, s. 2911.

⁶⁴⁷ HHS, 88, s. 2910.

m.s. 127:

Yen-ch'i (Karaşar)⁶⁴⁸.

m.s. 129:

Yü-t'ien (Hoten)⁶⁴⁹.

m.s. 130:

Ta-wan (Fergana) ve Sha-ch'e (Yarkend)⁶⁵⁰.

m.s. 159:

T'ien-chu (Hindistan)⁶⁵¹.

m.s. 161:

T'ien-chu (Hindistan)⁶⁵².

-Çin'den Hediye Alan Devletler:

m.s. 41:

Sha-ch'e (Yarkend): Araba, sancak, altın, renkli, parlak ve nakışlı ipekler⁶⁵³.

m.s. 45:

Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet⁶⁵⁴.

⁶⁴⁸ HHS, 88, s. 2928.

⁶⁴⁹ HHS, 88, s. 2915.

⁶⁵⁰ HHS, 88, s. 2927.

⁶⁵¹ HHS, 88, s. 2922.

⁶⁵² HHS, 88, s. 2922.

⁶⁵³ HHS, 88, s. 2924.

⁶⁵⁴ HHS, 88, s. 2925.

m.s. 73-74:

Yü-t'ien (Hoten)⁶⁵⁵.

m.s. 74:

Wu-sun: Altın, ipek⁶⁵⁶.

m.s. 75:

Ch'iang ve Hu'lar⁶⁵⁷.

m.s. 83:

Wu-sun: Sade ve işlemeli ipek⁶⁵⁸.

m.s. 84:

Yüeh-chih (Kuşan): Kumaş, sade ve işlemeli ipek⁶⁵⁹.

m.s. 89:

Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları: Altın, ipek⁶⁶⁰.

m.s. 90:

Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan): Altın, ipek⁶⁶¹.

m.s. 94:

Yen-ch'i (Karaşar)⁶⁶².

⁶⁵⁵ HHS, 47, s. 1573.

⁶⁵⁶ HHS, 19, s. 720.

⁶⁵⁷ HHS, 19, s. 717.

⁶⁵⁸ HHS, 47, s. 1577.

⁶⁵⁹ HHS, 47, s. 1579.

⁶⁶⁰ HHS, 47, s. 1591.

⁶⁶¹ HHS, 88, s. 2929.

⁶⁶² HHS, 47, s. 1581.

- Çin'e Rehine Gönderen Devletler

m.s. 45:

Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet⁶⁶³.

m.s. 73-74:

Shan-shan (Çarklık)⁶⁶⁴.

m.s. 74:

Wu-sun⁶⁶⁵.

m.s. 90:

Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan)⁶⁶⁶.

m.s. 94:

Doğu Türkistan'daki elliden fazla ülkenin tamamı⁶⁶⁷.

m.s. 130:

Shu-le (Kaşgar)⁶⁶⁸.

m.s. 131:

Yü-t'ien (Hoten)⁶⁶⁹.

⁶⁶³ HHS, 88, s. 2925.

⁶⁶⁴ HHS, 47, s. 1573.

⁶⁶⁵ HHS, 19, s. 720.

⁶⁶⁶ HHS, 88, s. 2929.

⁶⁶⁷ HHS, 88, s. 2910.

⁶⁶⁸ HHS, 88, s. 2927.

⁶⁶⁹ HHS, 88, s. 2916.

b- Ekonomi

-Tarım:

Kamış, söğüt ağacı, yabani çınar, beyaz ot, buğday, darı, arpa, fasulye, üzüm, pagoda, bambu, vernik ağacı, yonca, türlü meyveler⁶⁷⁰.

-Hayvancılık:

At, eşek, deve, aslan, antilop, deve kuşu, gergedan, fil, köpek, inek, tavus kuşu, maymun, balık, ipek böceği, kaz⁶⁷¹.

-Yeraltı Kaynakları

Yeşim taşı, demir, altın, gümüş, bakır, kalay, mercan, cam boncuk, kurşun, inci⁶⁷².

-Sanayi Malları:

Keçe, şarap, koku, misk, tütün, kehribar, cam, çeşitli firuze, çok çeşitli altın, gümüş, bakır, kalay ve diba, asbestos, kumaş, ipek, fare derisi⁶⁷³.

⁶⁷⁰ HS, 96A, s. 3875, 3879, 3883, 3884, 3885.

⁶⁷¹ HS, 96A, s. 3875, 3882, 3884, 3885, 3890, 3894; HS, 96B, s. 3918; HHS, 88, s. 2917, 2919.

⁶⁷² HS, 96A, s. 3883, 3884, 3885, 3896; HS, 96B, s. 3910, 3911, 3921.

⁶⁷³ HS, 96A, s. 3883, 3888; HHS, 88, s. 2919, 2922; TT, 193, s. 5264-5265.

c- Nüfus ve Asker Miktarı

- Doğu Türkistan Coğrafyası

ÜLKE	NÜFUS	ASKER
Hsiao-wan (Küçük Wan) 小宛 ⁶⁷⁴	1,050	200
Ching-chüeh 精絕 (Niya) ⁶⁷⁵	3360	500
Jung-lu 戎廬 ⁶⁷⁶	1,610	300
Ch'ieh-mo 且末 ⁶⁷⁷	1,610	310
Shan-shan 鄯善 (Çarklık) ⁶⁷⁸	14,100	2,912
Ch'u-le 渠勒 ⁶⁷⁹	2,170	300
P'i-shan 皮山 (Guma) ⁶⁸⁰	3,500	500
Ch'an-huan 單桓 ⁶⁸¹	194	45
Ku-hu 孤胡 ⁶⁸²	264	45
Wu-t'an-tzu-li 烏貪訾離 ⁶⁸³	231	57
Kuei-tzu 龜茲 (Kuça) ⁶⁸⁴	81,317	21,076
Chü-mi 拘彌 (Keriya) ⁶⁸⁵	7,251	1,760

⁶⁷⁴ HS, 96A, s. 3879.

⁶⁷⁵ HS, 96A, s. 3880.

⁶⁷⁶ HS, 96A, s. 3880.

⁶⁷⁷ HS, 96A, s. 3879.

⁶⁷⁸ HS, 96A, s. 3875-76.

⁶⁷⁹ HS, 96A, s. 3881.

⁶⁸⁰ HS, 96A, s. 3881-82.

⁶⁸¹ HS, 96B, s. 3919.

⁶⁸² HS, 96B, s. 3920.

⁶⁸³ HS, 96B, s. 3918.

⁶⁸⁴ HS, 96b, s. 3911.

⁶⁸⁵ HHS, 88, 2915.

Yü-t'ien 于闐 (Hoten) ⁶⁸⁶	83,000	30,000
Hsi-yeh 西夜 (Kargalık) ⁶⁸⁷	10,000	3,000
Wu-ch'a 烏秣 (Güneybatı Taşkurgan) ⁶⁸⁸	2733	740
Sha-ch'e 莎車 (Yarkend) ⁶⁸⁹	16,373	3,049
P'u-li 蒲犁 ⁶⁹⁰	5,000	2,000
Wu-lei 無雷 ⁶⁹¹	7,000	3,000
Wu-lei 烏壘 (Bugur?) ⁶⁹²	1,200	300
Ku-mo 姑墨 (Aksu) ⁶⁹³	24,500	4,500
Wei-li 尉犁 (Korla) ⁶⁹⁴	9,600	2,000
Shu-le 疏勒 (Kaşgar) ⁶⁹⁵	Hane: 21,000	30,000
Wei-t'ou 尉頭 (Safirbay) ⁶⁹⁶	2,300	800
Wen-su 溫宿 (Uç Turfan) ⁶⁹⁷	8,400	1,500
Yen-ch'i 焉耆 (Karaşar) ⁶⁹⁸	52,000	20,000
Wei-hsü 危須 (Karaşar civarı) ⁶⁹⁹	4,900	2,000
Shan-kuo 山國 (Kızıl Sangır) ⁷⁰⁰	5,000	1,000
P'u-lei 蒲類 (Eski Barköl) ⁷⁰¹	2,000	700

⁶⁸⁶ HHS, 88, 2915.

⁶⁸⁷ HHS, 88, 2917.

⁶⁸⁸ HS, 96A, s. 3882.

⁶⁸⁹ HS, 96A, s. 3897.

⁶⁹⁰ HS, 96A, s. 3883.

⁶⁹¹ HS, 96A, s. 3884.

⁶⁹² HS, 96B, s. 3911.

⁶⁹³ HS, 96B, s. 3910.

⁶⁹⁴ HS, 96B, s. 3917.

⁶⁹⁵ HHS, 88, s. 2927.

⁶⁹⁶ HS, 96A, s. 3898.

⁶⁹⁷ HS, 96B, s. 3910.

⁶⁹⁸ HHS, 88, s. 2927.

⁶⁹⁹ HS, 96B, s. 3917.

⁷⁰⁰ HS, 96B, s. 3921.

Ch'e-shih Ch'ien-wang 車師前王 (Ön Turfan Devleti) ⁷⁰²	4,000	2,000
Ch'e-shih Hou-wang 車師後王 (Arka Turfan Devleti) ⁷⁰³	15,000	3,000
Pei-lu 卑陸 ⁷⁰⁴	1,387	422
Tzu-he 子合 (Şahidulla) ⁷⁰⁵	4,000	1,000
Te-jo 德若 (Mazar) ⁷⁰⁶	670	350
I-chih 移支 (Barköl) ⁷⁰⁷	3,000	1,000
Tung (Doğu) Chü-mi 東且彌 ⁷⁰⁸	5,000	2,000
Yü-li 郁里 ⁷⁰⁹	1445	331
TOPLAM	Yaklaşık 500,000	Yaklaşık 150,000

⁷⁰¹ HHS, 88, s. 2928.

⁷⁰² HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰³ HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰⁴ HS, 96B, s. 3918.

⁷⁰⁵ HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰⁶ HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰⁷ HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰⁸ HHS, 88, s. 2929.

⁷⁰⁹ HS, 96B, s. 3919.

- Doğu Türkistan'ın Komşuları

ÜLKE	NÜFUS	ASKER
Chi-pin 罽賓 (Kaşmir) ⁷¹⁰	Pek çok	Pek çok
Wu-i-shan-li 烏弋山離 (Herat) ⁷¹¹	Pek çok	Pek çok
K'ang-chü 康居 ⁷¹²	600,000	120,000
Ta (Büyük) Yüeh-chih 大月氏 (Kuşanlar) ⁷¹³	40,000	10,000
Ta-hsia 大夏 (Baktriya) ⁷¹⁴	1 milyondan fazla	?
Ta-wan 大宛 (Fergana) ⁷¹⁵	300,000	60,000
Kao-fu 高附 (Kabil)	?	?
T'ien-chu 天竺 (Hindistan)	?	?
Tung-li 東離	?	?
Li-i 栗弋 (Sogdiyana)	?	?
Yen 嚴 (Alan)	?	?
An-hsi 安息	?	?
大秦 (Suriye)	?	?
Han 漢 (Çin) ⁷¹⁶	59,900,000	
匈奴 (Hun; Kuzey Hunları)	?	?

⁷¹⁰ HS, 96A, s. 3884.

⁷¹¹ HS, 96A, s. 3888-89.

⁷¹² HS, 96A, s. 3891-3892.

⁷¹³ HHS, 88, 2920.

⁷¹⁴ HS, 96A, s. 3891.

⁷¹⁵ HS, 96A, s. 3894.

⁷¹⁶ M.S. 2 yılında; Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", **Ambio**, C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998, ss. 572-575.

2. TZU CHIH T'UNG CHIEN'E GÖRE 73-108 YILLARI ARASINDAKİ HADİSELERİN KRONOLOJİK LİSTESİ

Çince ana kaynaklar arasında mühim bir yere sahip olan ve Szu Ma-kuang (1019-1086) tarafından hazırlanan kronolojik bir eser **Tzu Chih T'ung Chien**, m.ö. 402 yılından başlayıp m.s. 959 yılında kadar geçen hadiselerin tam bir kronolojik listesini sunmaktadır. Bu eserde m.s. 73-108 yıllarına ait hiçbir yerde bulunmayan bazı bilgiler de mevcuttur:

m.s. 73:

2. ayda Çin İmparatoru'nun gönderdiği Jung ile Tu Liao Generali Wu-t'ang, He-tung⁷¹⁷, Hsi-he⁷¹⁸ Ch'iang'ları, Hu'lar ve Güney Ch'an-yü'sünden topladığı 11 bin atlı ile Kao-ch'üeh⁷¹⁹ sınırına geldiler. Tou-ku⁷²⁰ ve Keng-chung, Chiu-ch'üan, Tun-huang ve Chang-yeh'den, Lu-shui⁷²¹ Ch'iang'larından ve Hu'larından topladığı 12 bin atlı ile Chiu-ch'üan sınırına geldiler. Keng-ping ve Ch'in-p'eng, Wu-wei, Lung-hsi, T'ien-shui'den ve Ch'iang ve Hu'lardan 10 bin atlı ile Chang-yeh'teki Chü-yen sınırına geldiler. Atlı Birlikler Komutanı Lai-ti ve Wu-hun'ların Kumandan-Valisi⁷²² Wen-mu, T'ai-yüan, Yen-men, Tai-chün, Shang-ku, Yü-yang, Yu-pei-p'ing, Ting-hsiang ordusundan ve Wu-huan ve Hsien-pei'lerden topladıkları 11 bin atlıyla P'ing-ch'eng sınırına gelip Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larına hücum ettiler. Tou-ku ve Keng-chung T'ien-shan (Tanrı dağları)'a vardılar ve (Hunların) Hu-yen Beyine hücum edip binden fazla kelle aldılar. Onları takip edip P'u-lei (Barköl)'ye geldiler, I-wu-lu (Kumul)

⁷¹⁷ He-tung 河東, yani "ırmağın doğusu". Sarı ırmağın doğusu kastedilmektedir. Bkz. **CKLSTM**, s. 696.

⁷¹⁸ Hsi-he 西河, yani "ırmağın batısı". Sarı ırmağın batısı kastedilmektedir.

⁷¹⁹ Kao-ch'üeh 高關, kelimesi kelimesine "yüksek hisar". Sarı ırmağın büyük dirseğinin kuzey batısında yer almaktadır. Bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s. 166.

⁷²⁰ Tou-ku, 88 yılında ölen bu generalin biyografisi **HHS**, 53'de yer almaktadır.

⁷²¹ Lu-shui 盧水, Kansu dolaylarına işaret etmektedir.

⁷²² 護烏桓校尉, "Wu-huan'ların Kumandan-Valisi". Bkz. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 2775 ve 2778-2779.

topraklarını aldılar ve Tahıl Tedarik Komutanlığı kurdular, asker ve subayları yerleştirip I-wu-lu (Kumul) topraklarında tımar tesis ettiler⁷²³. Tou-ku, Yardımcı Kurmayı Pan-ch'ao'yu Uşak Kuo-hsün ile beraber Doğu Türkistan'a gönderdi. Pan-ch'ao, Shan-shan (Çarklık)'a geldi, Shan-shan Beyi Kuang'ın Pan-ch'ao'ya gösterdiği tören ve hürmet çok üst düzeydeydi, sonra önemsemeyip ilgilenmedi⁷²⁴. Pan-ch'ao orada bulunan Hsiung-nu (Hun)'lara tuzak kurdu ve hepsi korkup telaşlandı ve dağıldı. Subaylar Hsiung-nu (Hun) elçisinin maiyetindeki otuzdan fazla askerin kellesini aldı, geri kalan yüz civarında kişinin tamamı yanıp öldü. Bu yıl Doğu Türkistan'daki ülkeler ile bağlantı kuruldu⁷²⁵.

m.s. 74:

İlk baharda Pan-ch'ao gizli yollardan geçip Shu-le (Kaşgar)'ya vardı. Tou-t'i'nin yaşadığı P'an-t'o şehrine doğru gitti, kendisine teslim olması için önden T'ien-lü adlı subayı gönderdi. Tou-t'i, T'ien-lü'nün hafif silah ve teçhizatlı ve zayıf olduğunu gördü, hiçbir surette teslim olmak düşüncesinde değildi. T'ien-lü onun herhangi bir önlem almaması nedeniyle önden hamle yapıp Tou-t'i'yi bağladı. Orada bulunanlar dağılıp kaçtılar. Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar)'nın tüm memur ve generallerini topladı, Chung'u Bey yaptı⁷²⁶. Kışın 11. ayda İmparator, Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı Tou-ku, "Damat" Keng-ping ve Atlı Birlikler Komutanı Liu-chang Tun-huang'daki Kun-lun sınırına gittiler ve Doğu Türkistan'a hücum ettiler⁷²⁷. Asker sayısı 14 bindi ve P'u-lei (Barköl)'yin kıyısında Pai-shan (Tanrı dağları)'dan gelen düşmanları yendiler ve ardından Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne hücum ettiler. Ön ve Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyleri yenilip teslim oldu. Doğu Türkistan Genel Valiliği ve Wu ve Chi Komutanlıkları kuruldu ve Keng-kung, "Wu ve Chi Komutanı" oldu ve Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ndeki Chin-p'u (Beşbalık) şehrine kışla kurdu.

⁷²³ TCTC, 45, s. 1459.

⁷²⁴ HHS, 47, s. 1572.

⁷²⁵ TCTC, 45, s. 1460-1462.

⁷²⁶ TCTC, 45, s. 1464-1465.

⁷²⁷ TCTC, 45, s. 1465.

Teşrifatçı Kuang-ch'ung da Wu ve Chi Komutanı oldu ve Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ndeki Liu-chung (Lukçun) şehrine kışlasını kurdu⁷²⁸.

m.s. 75:

İlkbahar 2. ayda İmparator Tou-ku gibilere orduyu durdurup başkente geri dönmesini emretti. 3. ayda Kuzey Ch'an-yü'sü, Sol Ku-li (Kol) Beyinin komuta ettiği 20 bin atlıyı Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırmak üzere gönderdi. Keng-kung, Kurmay Generalinin komuta ettiği 300 kişilik bir orduyu Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne yardım etmek üzere gönderdi, yollarda Hsiung-nu (Hun) gözcü atlıları çoktu, hepsi yok edildiler. Ardından Hsiung-nu (Hun)'lar Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi An-te'yı mağlup edip öldürdüler ve Ch'in-pu (Beşbalık) şehrini kuşattılar. Sonra Hsiung-nu (Hun)'lar çözüldü ve dağılıp gittiler⁷²⁹. Yazın 6. ayda⁷³⁰ Keng-kung orduyu Shu-le (Kaşgar)'nın yanındaki bataklık araziye çekti. 7. ayda tekrar gelen Hsiung-nu (Hun)'lar mağlup oldular⁷³¹. 11. ayda Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) orduları saldırıp Genel Vali Ch'en-mu'yu öldürdüler, Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları ise Liu-chung (Lukçun)'da Kuang-ch'ung'u kuşattılar, ancak teslim alamadılar⁷³². İmparator, Keng-ping'i batıya gönderdi, o da Chiu-ch'üan'da kışla kurdu. İmparator yine Ch'in-p'eng'ı, Teşrifatçı Wang-meng ve Huang-fu-yüan ile birlikte Chang-yeh, Chiu-ch'üan, Tun-huang olmak üzere üç eyalete ve Shan-shan (Çarklık) ordusuna gönderdi, toplam 7 binden fazla asker oldu⁷³³.

⁷²⁸ TCTC, 45, s. 1466.

⁷²⁹ TCTC, 45, s. 1466-1467.

⁷³⁰ HHS, 19, s. 720'de 5. ay olarak kaydedilmiştir.

⁷³¹ TCTC, 45, s. 1467.

⁷³² TCTC, 45, s. 1469.

⁷³³ HHS, 19, s. 722; TCTC, 45, s. 1469-1470.

m.s. 76:

1. ayda Chiu-ch'üan Valisi Tuan-p'eng, Chiao-he (Yarkhoto) şehrinde Ch'e-shih (Turfan) ordusunu yendi ve 3800 kelle aldı, üç binden fazla kişi esir alındı. Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları kaçı ve Ch'e-shih (Turfan) Devleti teslim oldu. Bu sırada Çin sarayı Wu ve Chi Komutanlarını ve geri çağırdı ve yeni bir Genel Vali atamadı. Pan-ch'ao Shu-le (Kaşgar)'da kaldı⁷³⁴. 10. ayda Güney (Hun) Ch'an-yü'sü, Çin sınır birlikleri ve Wu-huan orduları ile birleşip Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larını yendiler.

m.s. 77:

İlkbahar 3. ayda I-wu-lu (Kumul)'daki Çin askeri varlığı sona erdi ve Hsiung-nu (Hun)'lar tekrar buralara sahip oldu⁷³⁵.

m.s. 78:

4. ayda Doğu Türkistan Yardımcı Kurmayı Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar), K'ang-chü, Yü-t'ien (Hoten), Chü-mi (Keriya) devletlerinden topladığı 10 bin kişilik orduyla Ku-mo (Aksu) Devleti'ne hücum edip onu mağlup etti, 700 kelle aldı⁷³⁶.

m.s. 80:

Pan-ch'ao, İmparatora Doğu Türkistan'da yapmak istediklerine dair bir rapor sundu ve bu raporun Çin imparatorluk meclisinde görüşülmesinden sonra Hsü-kan, Komutan Yardımcısı yapıldı ve bin askerle Pan-ch'ao'ya gönderildi⁷³⁷.

⁷³⁴ TCTC, 46, s. 1474-1475.

⁷³⁵ TCTC, 46, s. 1477.

⁷³⁶ TCTC, 46, s. 1484.

m.s. 83:

İmparator, Pan-ch'ao'ya "Vali Yardımcısı Komutan" unvanı bahsetti ve ona davul, flüt, bayrak ve sancak vererek yetkili kıldı. Hsü-kan ise Tümgeneral oldu⁷³⁸.

m.s. 84:

12. ayda Komutan Yardımcısı He-kung gibi dört general, 800 kişilik orduyla, Pan-ch'ao'ya gönderildi, bunun üzerine Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien (Hoten) ordularını Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne saldırmak üzere gönderdi. Sha-ch'e (Yarkend), Shu-le (Kaşgar) Beyi Chung'u tarafına çekti. Bunun üzerine Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar)'nın Başbakanı Ch'eng-ta'yı Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı, orada isyan etmeyen herkesi Chung'a vurmak üzere gönderdi. Altı ay geçtikten sonra, K'ang-chü Devleti seçme birliklerini gönderip onu kurtardı. Bu sırada Yüeh-chih (Kuşan)'ler, evlilik yoluyla tekrar K'ang-chü Devleti ile ittifak kurdular, bunun üzerine Pan-ch'ao Yüeh-chih (Kuşan) hükümdarına çokça kumaş ile düz ve işlemeli ipek gönderdi ve K'ang-chü Beyi'ni uyarmasını istedi. K'ang-chü Beyi bunun üzerine orduyu durdurdu ve Chung'a ülkesine dönmesini salık verdi, Wu-chi şehri bundan sonra Pan-ch'ao'ya tâbi oldu⁷³⁹.

m.s. 86:

10. ayda Pan-ch'ao, Shu-le (Kaşgar) Beyi'ni ortadan kaldırdı ve Çin güney yolu üzerinde hâkimiyet sağladı⁷⁴⁰.

⁷³⁷ TCTC, 46, s. 1486-1488.

⁷³⁸ TCTC, 46, s. 1494-1495; HHS, 47, s. 1577.

⁷³⁹ TCTC, 47, s. 1500.

⁷⁴⁰ TCTC, 47, s. 1507.

m.s. 87:

7. ayda Hsien-pei'ler Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larını büyük bir yenilgiye uğrattı⁷⁴¹. Bu yıl Pan-ch'ao, Yü-t'ien (Hoten) gibi ülkelerin askerlerinden oluşan 25 bin kişilik bir orduyla Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne hücum etti. Kuei-tzu (Kuça) Beyi, Wen-su (Uç Turfan), Ku-mo (Aksu) ve Wei-t'ou (Safirbay) ülkelerinden toplanan 50 bin kişilik bir orduyla ona yardıma gitti. Sha-ch'e (Yarkend) ordusu yenildi. Kuei-tzu (Kuça) ve diğer devletler kaçtılar⁷⁴². Yine Yüeh-chih'ler hediyeler göndererek Çin'den prenses talep ettiler, Pan-ch'ao karşı koyarak onların elçisini geri gönderdi⁷⁴³.

m.s. 88:

5. ayda Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları büyük bir kıtlık ve karmaşa içine girdiler ve bir çokları Çin'e tâbi olan Güney Hsiung-nu (Hun)'larının tarafına geçti⁷⁴⁴.

m.s. 90:

5. ayda daha önce kız alarak Çin ile ittifak kurma isteği ret edilen Yüeh-chih (Kuşan)'ler, çok sinirlenmişlerdi. Bunun üzerine 70 bin kişilik bir orduyla Pan-ch'ao'nun üzerine geldiler. Emrindeki asker sayısı çok az olan Pan-ch'ao çeşitli gerilla taktikleriyle bu orduyu etkisizleştirdi ve nihayetinde Yüeh-chih (Kuşan)'ler geri çekildi⁷⁴⁵. 9. ayda Kuzey (Hun) Ch'an-yü'sü Çin'e bağlanmak istediğini bildirdi⁷⁴⁶.

⁷⁴¹ TCTC, 47, s. 1509.

⁷⁴² TCTC, 47, s. 1510-1511.

⁷⁴³ HHS, 47, s. 1580.

⁷⁴⁴ TCTC, 47, s. 1515.

⁷⁴⁵ TCTC, 47, s. 1525.

⁷⁴⁶ TCTC, 47, s. 1526.

m.s. 91:

Kışın, 10. ayda Kuei-tzu (Kuça), Ku-mo (Aksu), Wen-su (Uç Turfan) devletleri Çin'e teslim oldu⁷⁴⁷. 12. ayda Doğu Türkistan Genel Valiliği, Atlı Birlikler Komutanlığı ile Wu ve Chi Komutanlıkları kuruldu. Pan-ch'ao, Doğu Türkistan Genel Valisi, Hsü-kan Vali Yardımcısı oldu. Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça)'daki T'a-ch'ien şehrine yerleşti, Hsü-kan ise Shu-le (Kaşgar)'da kışla kurdu⁷⁴⁸.

m.s. 93:

9. ayda Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları yenildi ve Hsien-pei'ler onların topraklarına yerleşti. Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larının geri kalan 100 binden fazla hanesi kendisine artık Hsien-pei demeye başladı ve böylece Hsien-pei'ler çok güçlendi⁷⁴⁹.

m.s. 94:

7. ayda Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça) ve Shan-shan (Çarklık) gibi sekiz ülkeden topladığı 70 binden fazla askerden oluşan bir ordu ile Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne vurdu. Pan-ch'ao, Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Kuang ve Wei-li (Korla) Beyi Fan gibi kişileri tuzağa düşürdü ve Ch'en-mu'nun öldürüldüğü⁷⁵⁰ şehirde onların kellelerini kestirdi ve kelleleri başkente gönderdi. Bundan sonra orduya yağma ve çapul izni verdi, 5 binden fazla kelle alındı, esir alınan 15 bin kişiydi, 300 bin baştan fazla evcil at, sığır ve koyun ele geçirildi. Yüan-meng, Yen-ch'i (Karaşar) Beyi yapıldı. Doğu Türkistan'daki elliden fazla

⁷⁴⁷ TCTC, 47, s. 1528.

⁷⁴⁸ TCTC, 47, s. 1528.

⁷⁴⁹ TCTC, 48, s. 1538.

⁷⁵⁰ Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri, 75 yılında Genel Vali Ch'en-mu'ya hücum ederek onu öldürmüştü. HHS, 88, s. 2910.

ülkenin tamamı rehin gönderip Çin'e bağılılıklarını bildirdiler⁷⁵¹. 11. ayda Çin sınır birlikleri, Wu-huan'lar, Hsien-pei'ler ve Güney Hsiung-nu (Hun)'larından oluşan bir ordu Kuzey Hsiung-nu (Hun)'larını mağlup etti⁷⁵².

m.s. 96:

7. ayda Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Cho-ti başkaldırdı ve Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi Wei-pei-ta'ya hücum etti ve onun karısını ve çocuklarını ele geçirdi⁷⁵³.

m.s. 97:

3. ayda Doğu Türkistan Vali Yardımcısı Wang-lin, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyine hücum etti ve onun kellesini aldı⁷⁵⁴. 12. ayda Doğu Türkistan Genel Valisi Pan-ch'ao, kâtibi Kan-ying'i batıdaki T'iao-chih (Characene) ve An-hsi (Part) ülkesine elçi olarak gönderdi⁷⁵⁵.

m.s. 100:

11. ayda en batıdaki Meng-ch'i ve Tou-le gibi ülkeler Çin'e elçi gönderip haraç sundular⁷⁵⁶.

⁷⁵¹ TCTC, 48, s. 1541-1542.

⁷⁵² TCTC, 48, s. 1542.

⁷⁵³ TCTC, 48, s. 1544.

⁷⁵⁴ TCTC, 48, s. 1545.

⁷⁵⁵ TCTC, 48, s. 1548.

⁷⁵⁶ HHS, 88, s. 2910.

m.s. 101:

11. ayda Ah-hsi (Part) aslanlar ve T'iao-chih (Characene)'ın büyük kuşlarından gönderdi⁷⁵⁷.

m.s. 102:

9. ayda Pan-ch'ao öldü⁷⁵⁸.

m.s. 104:

11. ayda Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Hu-han-yeh devrinde (m.ö. 58-31) yapılan anlaşmayı yenilemek istediler ancak Çin buna yanaşmadı⁷⁵⁹.

m.s. 105:

11. ayda Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları barış teklifini yineledi ancak kabul ettiremedi⁷⁶⁰.

m.s. 106:

9. ayda Doğu Türkistan'daki ülkeler Çin'e karşı başkaldırdı ve Shu-le (Kaşgar)'da bulunan Genel Vali Jen-shang'a hücum ettiler. Jen-shang ise imparatora bir mektup yazıp takviye kuvvet göndermesini istirham etti. İmparatorun gönderdiği Liang-ch'in, He-hsi'nin dört ilinden topladığı Ch'iang ve

⁷⁵⁷ HHS, 88, s. 2917.

⁷⁵⁸ TCTC, 48, s. 1554-1555.

⁷⁵⁹ TCTC, 48, s. 1560.

⁷⁶⁰ TCTC, 48, s. 1561.

Hu'lardan mürekkep 5 bin atlıyla ona yardıma koştu. Liang-ch'in daha varmadan Jen-shang durumdan kurtuldu. Bu sırada Jen-shang geri çağrıldı, Atlı Birlikler Komutanı Tuan-hsi, Genel Vali yapıldı, Doğu Türkistan Vali Yardımcısı olan Chao-po ise Atlı Birlikler Komutanı oldu. Yine Kuei-tzu (Kuça) ordusu Çinliler tarafından mağlup edildi⁷⁶¹.

m.s. 107:

6. ayda Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi. Atlı Birlikler Komutanı Wang-hung, bir orduyla Kuan-chung'a gönderildi, Liang-ch'in, Tuan-hsi ve Chao-po karşılandı, onlar I-wu (Kumul) ve Liu-chung (Lukçun)'a gelip tımar kurdu⁷⁶².

m.s. 108:

İlkbaharda, Liang-ch'in dönüp Tun-huang'a geldi. Bu sırada Ch'iang (Tibetli)'lar isyan etmişlerdi. Çin hükümeti batıya büyük bir ordu gönderdi ve Liang-ch'in'e ikinci bir emirle birlikleri durdurarak takviye yapması söylendi. Liang-ch'in, Chang-yeh eyaletine geldi⁷⁶³.

⁷⁶¹ TCTC, 49, s. 1567.

⁷⁶² TCTC, 49, s. 1570.

⁷⁶³ TCTC, 49, s. 1574.

SONUÇ

Bugünkü Çin'in izlediği Doğu Türkistan siyasetinin temelleri milâdın başlarında atılmıştır. Bu siyaset, işgal ve sindirme yoluyla Doğu Türkistan'ın kaynaklarını ve Çin'in Batı ile kurulan tek bağlantısını elde etme üzerine kurulmuştur. Milâttan önce II. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan topraklarını Chang-ch'ien (m.ö. 172-114) sayesinde keşfeden Çinliler, çeşitli işgallere girişerek milâdî devirlerden hemen önce Doğu Türkistan'da kısmî hâkimiyet sağlamışlardır.

M.Ö. III. yüzyılın sonlarında devlet birliğini sağlayan Çinliler artık içlerine kapanıp birbirleriyle didişmek yerine Doğu Türkistan'ın zenginliğinden pay almak istiyorlardı. Giriş bölümünde de değinildiği gibi batıdaki büyük medeniyetler Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlar kurmuşlardı ve Çinliler ile diğer Doğululara bu coğrafya üzerinden mal satıyorlardı; Çinliler de mallarını Doğu Türkistan'daki devletler sayesinde batıdaki taliplilerine ulaştırıyorlardı.

Doğu Türkistan'ı merkez sahalardan biri haline getirmeyi devlet siyaseti yapan Büyük Hun İmparatoru Mo-tun'dan beri çok büyük önem taşıyan bu coğrafyanın işgali Çinliler için de elzem olmuştu. Bu hedef doğrultusunda Çinliler ilk dönemlerden itibaren Doğu Türkistan'ı Hunların “sağ kolu” olarak nitelendirmeye başlamışlardı. Nitekim Hunlar Doğu Türkistan'a sahip çıkabildiği ölçüde büyük devlet vasfını korumuş ve oraları kaybettiği anda da dağılıp gitmişlerdi. Çinliler de bu siyaseti iyi kavramışlar ve Hunları yok etmenin Doğu Türkistan'a hâkim olmaktan geçeceğini görmüşlerdi. Doğu Türkistan'da Çinlilere karşı gösterilen direnişe bakılırsa ahalinin hem şehirli hem de savaşçı karakterini koruduğu, “bozkır” kültür dairesine girdiği⁷⁶⁴ ve bozkır devlet teşkilatına⁷⁶⁵ sahip olduğu görülmektedir.

⁷⁶⁴ Yarkend, Kaşgar, Kuça, Barköl ve Yüeh-chih devletlerinde geniş otlaklardan ve büyük miktarlarda at, deve, koyundan bahsedilmesi; Türklerin millî hususiyetlerinden biri olan domuz beslememe ve yememe âdeti olması; kaynaklarda K'ang-chü, Kargalık ve Barköl'ün göçebe devletler olduğu açıkça yazılması; at kurbanı âdetinin görülmesi; Çin kaynaklarının üstü kapalı ifadelerle Doğu Türkistanlıların Hunlar ile pek çok ortak âdeti paylaştığını ve bazen doğrudan Hunların akrabası olduğunu (TPYL, 792, s. 3511a) ve Doğu Türkistan'ı daima “Hunları sağ kolu” olarak nitelendirmesi gibi.

Böyle bir atmosfere sahip Doğu Türkistan'da yaşayan topluluklar ticaret, yeraltı kaynakları ve tarım ürünleri vasıtasıyla epey zenginleşmişlerdi. Bu ise Çin'in iştahını kabartıyordu. Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, milâdî devirlere takaddüm eden günlerde Çin Doğu Türkistan'ı istilaya başladı. Çin malları Doğu Türkistan ve Baktriya'ya gidiyor, batıdan gelen mallar da Çinliler tarafından satın alınıyordu. Bu sürecin en önemli neticesi Hunların gerilemesi oldu. Milâdın başlarında Çin'deki istikrarsızlıktan istifade eden Doğu Türkistan devletleri Çin'e başkaldırdılar ve Çin'i bölgeden kovdular. Bu ise Hunların özellikle milâdî I. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan'da güçlenmesini beraberinde getirdi. Ancak durum artık eskisi gibi değildi ve hem Çin ile hem de Hunlarla boy ölçüşecek kadar güçlenen Yarkend, Hoten, Turfan ve Çarklık gibi devletler bölgede hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi. Bu mücadelenin de bir neticesi olarak Çin, 73 yılında bütün kaynaklarını tüketerek- Çin İmparatorluk meclislerinde bazı bakanların tekrar tekrar dile getirdiği gibi- Doğu Türkistan işgaline başladı. Bu acımasız işgal bölgeyi kan deryasına çevirdi. Hunların da yapacak pek bir şeyi yoktu ve üstelik güneye doğru inen proto-Moğol Wu-huan ve Hsien-pei'ler de Hunlara tazyik ediyorlardı. Kuzey Hun İmparatorluğu m.s. 83-87 yıllarında tamamen çöktü. 87 yılında Hsien-pei'ler Hunları yendi ve imparatorlarını öldürdüler. Kuzey Hun bakiyeleri batıya doğru hareket edip 91 yılında İli vadisine girdiler. Hsien-pei'ler Hunların önceki topraklarına girdiler ve batıda Wu-sun'ların yaşadığı topraklara kadar yayıldılar. Özellikle Pan-ch'ao'nun Doğu Türkistan Genel Valisi olmasıyla I. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'ın tamamı Çin tahakkümü altına girdi. Çalışmamızda tüm bu süreci en ince ayrıntısına kadar aktarmaya çalıştık. Nihayetinde 108 yılında Çin ordularının başarısız olması ve Doğu Türkistan'dan geri çekilmesi neticesinde Çin bir buhran içine düştü. Çinliler yukarıda ele aldığımız gibi tekrar dönmek için birkaç başarısız girişimde bulundular. Yavaş yavaş zayıflayan Çin İmparatorluğu 220 yılında yıkıldı ve Çin'de V. yüzyılın başlarına kadar merkezî bir devlet kurulamadı.

73-108 yılındaki hadiseleri incelerken daha önce pek yapılmamış şekliyle Doğu Türkistan'ı merkez aldık. Bu coğrafyanın çevresinde olan ve burasıyla sıkı

⁷⁶⁵ Ordunun “ücretli” olmaması, daimî olması ve esasen atlılardan kurulu olması; Kuça ve Karaşar'da devlet teşkilatı sağ ve sol, Turfan'da ise ön ve arka olmak üzere ikili olarak teşkilatlanması; velîahdlar arasında liyâkatın ön planda tutulması (İdoneitas prensibi); hükümdarlıkta “kut” anlayışının görülmesi; Yarkend hükümdarı Hsien'in kendisini Ch'an-yü yani Tanhu ilan etmesi gibi.

ticarî, siyasî, kültürel bağlara sahip Hun, Çin, Hint, Orta Asya, İran ve Suriye coğrafyasındaki devletleri de inceledik. Ele aldığımız “şehir devleti” mahiyetindeki Doğu Türkistan devletleri önemli birer ticaret ve medeniyet merkezi olarak denge siyasetinin tüm ustalıklarını kullanır hale gelmişlerdi. Çin’e karşı Hunları, Hunlara karşı Çin’i, birbirlerine karşı diğerlerini veya mezkûr iki büyük devleti desteklemişlerdi. Çin’in yaptığı her türlü mezalimlere ise her fırsatta karşılık vermiş ve Çinlileri topraklarından kovmayı başarmışlardı. Bu durum Çin’i o kadar çok etkilemiştir ki, Çinliler Doğu Türkistan’a bir daha ancak VI. yüzyılda geri gelebilmişlerdir. Bu yüzden de Fa-hsien, Sung-yün gibi münferit Budist seyyahların sistematik olmayan seyahat notları ve 239-265 yıllarındaki Doğu Türkistan hakkında pek mahdut bilgiler veren kayıp *Wei-lüeh*’in tek bakiyesi olan *Batı Jung*’ları bölümü dışında II. yüzyılın sonlarından VI. yüzyıla kadar Çin kaynakları Doğu Türkistan hakkında hiçbir bilgi vermemektedirler.

KAYNAKÇA

I. ANA KAYNAKLAR

Çin Kaynakları

Shih Chih	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Han Shu	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Hou Han Shu	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
San Kuo Chih	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Wei-lüeh	San Kuo Chih , 30, haşıye: 1.
Tzu Chih T'ung Chien	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
T'ung Tien	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2003.
T'ai P'ing Yü Lan	Shang-wu Yay., Taipei, 1997.
Ts'e Fu Yüan Kuei	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1982.
T'ung Chih	Shang-wu Yay., Shang-hai, 1935.
Wen Hsien T'ung Kao	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2006.
Tz'u-yüan	Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2002 ⁵ .
Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien	ed. Shih Wei-le, Beijing, 2005.

Arap Kaynakları

İbn Hurdazbih:	el-Mesâlik ve'l-Memalik , ed. M. J. De Goeje, Leiden, 1889.
Tabarî:	Milletler ve Hükümdarlar Tarihi , C. I, çev. Z. K. Ugan, İstanbul, Maarif Vekaleti Yay., 1954.
Yakûbî:	Kitâbü'l-Büldan , ed. M. J. De Goeje, Leiden, 1892.

Grek ve Latin Kaynakları

Herodotos:	Herodot Tarihi , çev., M. Ökmen, İstanbul, İş Bankası Yay., 2002 ² .
Marcellinus, Ammianus:	Roman History , İng. çev., C. D. Yonge, London-Bohn, 1862.
Pliny:	Natural History , İng. çev. H. Rackham, London, 1947.
Strabo:	The Geography of Strabo , İng. çev., H. L. Jones, Cambridge, 1944.

Türk Kaynakları

Kâşgarlı Mahmut:	Divanü Lûgat-it-Türk , C. I-IV, çev. Besim Atalay, Ankara, TDK Yay., 2006 ⁵ .
Mirza Haydar Duğlat:	Tarih-i Reşidî , İng. çev. E. Denison Ross, Türk. çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yay., 2006.

II. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Abazov, Rafis:	The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia , New York, 2008.
Abdurrahman, Varis:	“Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine”, Çağdaş Türklük

- Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2002, ss. 202-220.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK Yay., 2001.
- Almas, Turgun: **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010.
- Altheim, F.: **Geschichte Der Hunnen**, C. I, Berlin, 1959
- Bailey, H. W.: “The Kingdom of Khotan”, **PFEH**, C. IV, 1971, ss. 1-16.
- Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts**, C. VII, Cambridge, 1985.
- Balazs, E.: “L’Histoire Comme Guide de La Pratique Bureaucratique (Les Monographies, Les Encyclopédies, Les Recueils de Statuts”, **Historians of China and Japan**, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.
- Barthold, W.: “Türkistan”, **İA**, C. 12/2, Eskişehir, 2002, ss. 140-142.
- “Fergana”, **İA**, C. IV, Eskişehir, 2002, ss. 558-565.
- Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990.
- Beal, Samuel: **Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World**, C. I-II, London, 1906.
- Beckwith, Christopher I.: **Empires of Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**, Princeton-Oxford, 2009.
- Bergman, Folke: **Archaeological researches in Sinkiang**, Stockholm, 1939.
- Bernştam, A. N.: “K Voprosu ob Usun, Kuşanah, Toharah”, **SE**, No: 3, Moskva-Leningrad, 1947.

- Biçurin, H. Ya.: **İstoriya o Narodah Obitavşih v Credney Azii v Drevniya Vremena**, 3 Cilt, Sanktpeterburg, 1851.
- Bivar, A. D. H.: “The Political History of Iran under the Arsacids”, **Cambridge History of Iran**, C. III, Cambridge, 1983, ss. 21–99.
- Borovkova, L. A.: **Tsarstva “Zapadnogo Kraya” vo II-I Vekah do N. E.**, Moskva, 2001.
- Brosius, Maria: **The Persians: An Introduction**, London-New York, 2006.
- Buharalı, E.: “İstahri ve İbn Havkal’ın Haritalarına Göre Maveräünnehr”, **TDA**, No: 99, İstanbul, 1995, ss. 29-79.
- Ch’ao Hua-shan: “Kao-ch’ang-ma-ni-ssu-te-tsung-chi” (Kao-ch’ang Mani Mabetleri Kalıntıları Üzerine), **Wen-wu**, No: 4, Beijing, 1993.
- Ch’en Ming: “Ku-tai-hsi-yü-te-liang-pu-yin-tu-fa-wen-yi-tian” (Eski Batı Bölgeleri’nin İki Hintçe-Sanskritçe Tıp Kitabı), **Tzu-jan-k’e-hsüeh-shih-hsüeh-pao**, No: 4, 2001, s. 332-351.
- Ch’en Chao-fu: “Ku-tai-Shao-shu-min-tsu-yen-hua” (Eski Çin Azınlık Milletleri Kaya Resimleri), **Min-tsu-ta-hsüeh-yen-chiu**, No: 3, 1982, s. 182-196.
- Chang Ch’i-chih (ed.): **Chung-kuo-li-shih**, Beijing, 2006⁷.
- Chavannes, E.: **I-Tsing, Wen-min Tch'ang, en religion. Mémoire composé à l'époque de la grande dynastie T'ang sur les religieux éminents qui allèrent chercher la loi dans les pays d'Occident, par I-tsing**, Paris, 1894.
Dix Inscriptions Chinoises de L'Asie Centrale, Paris, 1902.

- Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux**, St Pétersbourg, 1903.
- “Les Pays d’occident d’après le Wei lio”, **TP**, C. II, No: 6, 1905, s. 519-571.
- “Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux”, **TP**, C. II, No: 7, 1906, s. 210-269.
- “Les pays d’Occident d’après le “Heou Han chou” ”, **TP**, C. II, No: 8, 1907, s. 149-234.
- Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yay., 2007.
- Cheng Ping-ling: Tun-huang-pei-ming-t’ang-chi-shih (Tun-huang’daki El Yazmaları), Lan-chou, 1992.
- Chirkova, Katia: “Between Tibetan and Chinese: Identity and language in Chinese South-West”, **JSAS**, C. 30, no: 3, 2007, s. 405-417.
- Crespigny, Rafe de: **Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire**, Canberra, 1984.
- Cressey, G. B.: “The Deserts of Asia”, **JAS**, C. XIX, No: 4, Aug., 1960, ss. 389-402.
- Cribb, J.: “The Heraus coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80”, **Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins**, edit. M. Price-A. Burnett-R. Bland, London, 1993, ss. 107-134
- Czegledy, C.: **Turan Kavimlerinin Göçü**, çev., G. Karaağaç, İstanbul, Turan Yay., 1999.
- Çay, A. M. -İ. Durmuş: “İskitler”, **Türkler**, C. I, ed., H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss. 575-596.
- d'Herbelot, Barthelemy: **Bibliothèque orientale ou Dictionnaire Universel**, C. I, Paris, 1781.

- Dames, M. Longworth: “Efganistan”, **İA**, C. IV, Eskişehir, MEB Yay., 2001⁵, ss. 133-168.
- De Groot, J. J. M.: **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, C. I, Berlin, 1921.
Die Westlaende Chinas in der vorchristlichen Zeit, C. II, Berlin, 1926.
- Demiéville, P.: “Chang Hsüeh-Ch’eng and His Historiography”, **Historians of China and Japan**, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.
- Deguignes, Joseph: **Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux**, C. I/2, Paris, 1756.
- Donuk, Abdülkadir: “Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi, **Türk Kültürü Araştırmaları F.K. Timurtaş Armağanı**, C. XVII-XXI, No: 1-2, Ankara, 1983, s. 71-78.
“Eski Türk Devlet Teşkilatında Tanhu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan**, C. XXIII, No: 1-2, Ankara 1985.
Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1988.
- Duan C. Q.- Gan X. C., J. Wang- Paul K. C.: “Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors”, **Ambio**, C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998.
- Dubs, H. H.: The History of the Former Han Dynasty by Pan-ku, 3 Cilt, Baltimore, 1938.

- Eberhard, W.: **Lokalkulturen im Alten China: Erster Teil Die Lokalkulturen Des Nordens und Westens**, TP, C. 37, Supplément, 1942.
- Çin'in Şimal Komşuları**, çev., N. Uluğtuğ, Ankara, TTK Yay., 1942 (2. baskı 1996).
- “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, **TM**, C. VII-VIII, No: 1, İstanbul, 1942, ss. 125-187.
- “Muahhar Han Devrinde (m.s. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış”, **Belleten**, No: 16, Ankara, 1940, ss. 337-385.
- Çin Sinoloji'ye Giriş**, İstanbul, AÜ DTCF Yay., 1946.
- Çin Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2007⁴.
- Ekrem, Erkin: **Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.
- Ekrem, N. Hidayet: **Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.
- Emet, Erkin: “Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında”, **TD**, No: 4, Güz 1997, ss. 162-165.
- Filippi, Filippo de: **Storia della Spedizione Scientifica Italiana nel Himàlaia, Caracorùm e Turchestàn Cinese (1913-1914)**, Bologna, 1924.
- Forsyth, Sir T. Douglas: **Report of a Mission to Yarkund in 1873**, Calcutta, 1875.
- Frye, Richard N.: **The Heritage of Persia**, Toronto, 1963.

- Gabain, Annemarie v.: **Das Uigurische Königreich von Chotscho**, Berlin, 1961.
- Gardiner-Garden, J.R.: "Chang-Ch'ien and Central Asian Ethnography", **PFEH**, no: 33, Mart 1986, s. 23-79.
- Grünwedel, A.: **Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903**, Abh. Bayr. Akad. Wiss., München, 1906.
Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Tukistan, Berlin, 1912.
- Haloun, G.: "Zur Üe-tsi Frage", **ZDMG**, XCI, 1937.
- Han Yu-shan: **Elements of Chinese Historiography**, California, 1955.
- Hayit, Baymirza: "Türkistan Terimi Üzerine", **TDA**, No: 53, Nisan 1988, ss. 23-34.
- Haussig, H. W.: **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev., M. Kayayerli, İstanbul, Ötüken Yay., 2001.
- Hedin, Sven Anders: "The Lakes Beside the Lower Tarim", **BAGS**, C. XXXVII, No: 2, 1905, ss. 78-83.
Scientific Results of a Journey in Central Asia, 1899-1902, C. I-VIII, Stockholm, 1904-1907.
Eine Routenaufnahme durch Ostpersien, C. I-III, 1918-1927; **a. y., Overland to India**, C. I-II, Stockholm, 1910.
History of the Expedition in Asia, 1927-1935, C. I-II, Stockholm, 1943; C. III, Stockholm, 1944.
Central Asia Atlas, Stockholm, 1966.
Den Vandrande Sjön, Stockholm, 1937.
- Herrmann, A.: **Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien**, Berlin, 1910.

- Hill, John E.: **Through the Jade Gate to Rome, A Study of the Silk Routes During the Latter Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE**, Charleston, South Carolina, 2009.
- Hirth, F.: **China and the Roman Orient**, Shanghai-Hongkong, 1885.
- “Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu”, **Sitzungsberichte der Philosophisch-philologischen und der historischen Classe der Kaiserl. Bayer. Acad. der Wissenschaften**, 1899, C. II, No: 2, München, 1900.
- “The Story of Chang K’ien, China’s Pioneer in Western Asia”, **JAOS**, C. XXXVII, 1917, s. 89-152.
- “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk”, **Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei**, ed. W. Radloff, St Pétersbourg, 1899.
- Hou Ts’an: Kao-ch’ang Lou-lan-yen-chiu-lun-chiu (Kao-ch’ang ve Lou-lan Araştırmaları Hakkında Yazılar), Urumçi, 1990.
- Hoyland, R. G.: **Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam (Studies in Late Antiquity and Early Islam)**, Princeton, 2001.
- Hörner, N. G.-P. C. Chen: “Alternating Lakes. Some River Changes and Lake Displacements in Central Asia”, **GA**, C. XVII, 1935, ss. 145-166.
- Huang Pen-chi: **Li-tai-shih-kuan-piao**, (Tarihî Unvanlar Sözlüğü), Tai-pei, 1975.
- Hucker, Charles O.: **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, California, 1985.

- Hulsewé, A. F. P.-M. A. N. Loewe: *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden, 1979.
- Hulsewé, A. F. P.: “Notes on the Historiography of the Han Period”, **Historians of China and Japan**, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.
- Huntington, E.: “The Mountains of Turkestan”, **GJ**, C. XXV, No: 1, Jan., 1905, ss. 22-40.
The Mountains of Turkestan (Continued)”, **GJ**, C. XXV, No: 2, Feb., 1905, ss. 139-158.
“Lop-Nor. A Chinese Lake. Part I. The Unexplored Salt Desert of Lop”, **BAGS**, C. XXXIX, No: 2, 1907, ss. 65-77.
“Lop-Nor. A Chinese Lake. Part II. The Historic Lake (Lop-Nor)”, **BAGS**, C. XXXIX, No: 3, 1907, ss. 137-146.
- İzgi, Özkan: “Orta Asya’nın Türkleşmesi”, **TED**, No: 12, İstanbul, 1982.
- Julien, Stanislas: **Histoire La vie de Hiouen-thsang**, Paris, 1853.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., 2003²³.
- Kennedy, David: “Parthia and Rome: eastern perspectives”, **The Roman Army in the East**, Ed. David Kennedy, Ann Arbor, 1996, ss. 67–90.
- Knight, E. F.: **Where Three Empires Meet: A Narrative of Recent Travel in: Kashmir, Western Tibet, Gilgit, and the adjoining countries**, London. 1893
- Kono, R. (ed.) **Studia Asiatica, The Collected Papers in Western Languages of the Late Dr. Kazuo Enoki**, Tokyo, 1998.
- Konukçu, Enver: **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1973.

- Kozlov, Pyotr Kuz'mich: **Mongolia i Kam**, C. I-V, St. Peterburg, 1905-1907.
- Kreutzmann, Hermann: Karakoram in Transition: Culture, Development, and Ecology in the Hunza Valley, Oxford, 2006.
- Kurban, İklil: **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara, 1995.
- Le Coq, A. v.: **Chotscho**, Berlin, 1913.
- Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasiens**, Berlin, 1925.
- Auf Hellas Spuren in Ostturkistan; Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition**, Leipzig, 1926.
- Die buddhistische Spätantike in Mittelasien**, 6 Bde, Berlin, 1922-1928.
- Von Land und Leuten in Ostturkistan**, Leipzig, 1928.
- Lien-sheng Yang: "Hostages in Chinese History", **HJAS**, C. XV, No: 3-4, December 1952, ss. 507-521
- Lin Mei-cun: **Hsi-yü-wen-ming**, Pekin, 1995.
- Litvinskii, B. A.: Vostochnii Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekov'e: Hozyaistvo, Material'naya Kultura, Moskva, 1995.
- Liu Mau-Tsai: **Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.**, C. I-II, Wiesbaden, 1969.
- Lu Hsiang-ch'ian: Tun-huang T'u-lu-fan-wen-shu-lun-kao, (Tun-huang Turfan Belgeleri Hakkında Görüşler), Nan-ch'ang, 1992.
- Mailla, J. A. M. de Moyriac de: **Histoire générale de la Chine, ou Annales de cet Empire; traduit du Tong-kien-kang-mou**, 12 Cilt, Paris, 1777-1783.
- Mair, Victor H.: "Mummies of the Tarim Basin", **Archaeology**, C. 48, No: 2, March/April 1995, ss. 28-35.

- Mallory, J. P. -Victor H. Mair: **The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West**, London, 2000.
- Mannerheim, C. Gustaf Emil: **Across Asia, From West to East in 1906-1908**, Oosterhout, 1969.
- Marquart, J.: **Ērānšahr Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i**, Berlin, 1901.
Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898.
Wehrot und Arang, Leiden, 1938.
- Masica, Colin P.: **The Indo-Aryan Languages**, Cambridge, 1991
- Matsuda Hsiao: **The Geo-Historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region**, Tokyo, 1956.
- McGovern, W. M.: **The Early Empires of Central Asia**, Chapel Hill, 1939.
- Minorsky, V.: "Tûrân", **İA**, C. 12/2, Eskişehir, 2002, s. 107-113.
- Mokushiki, Kagawa: 西域考古図譜 **Seiiki kōko-zu**, C. I-II, Tokyo, 1915.
- Nodelman, Sheldon A.: "A Preliminary History of Charakene", **Berytus**, No: 13, 1959/60, ss. 83-121.
- Oldenburg, Sergei Fedorovich: **Russkaya Turkestanskaya Ekspeditsiya, 1909-1910 goda**, St. Peterburg, 1914.
- Onat, Ayşe: **Milâddan Sonra Güney Hunları (25-220)**, Ankara Üniversitesi DTCTF Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972.
"Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi", **DTCTF**, C. XXXI, No: 1-2, Ankara, 1987, ss. 383-396.

- “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (m.ö. 206-m.s. 220)”, **Belleten**, C. LIV, No: 200, Ankara, 1990, ss. 611-624.
- “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, **Belleten**, C. LX, Ankara, 1991, ss. 212-214.
- “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, **DTCF**, C. XV, No: 26, ss. 63-71.
- Onat Ayşe-S. Orsoy-K. Ercilasun: Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi, Ankara, TTK Yay., 2004.
- Ögel, Bahaeddin: “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun’lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, **DTCF**, C. VI, No: 4, Ankara, 1948, ss. 258-278.
- “İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi”, **IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara, 1952, ss. 242-250.
- “Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüeh-ch’i’ler”, **DTCF**, C. XV, No: 1-3, Ankara, 1957, ss. 247-278.
- “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, **Belleten**, C. XXI, No: 81, Ocak 1957, ss. 81-137.
- İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2003⁵.
- Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I-II, Ankara, MEB Yay., 1981.
- Özerdim, Muhaddere N.: “ “Hsi-Yü” Olarak Çin Türkistanı’nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi”, **DTCF**, C. XV, No: 1-3, Ankara, 1957, ss. 209-217.

- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan’ının Şehirleri I”, **DTCF**, C. VIII, No: 1-2, Ankara, 1950, ss. 234-238.
- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan’ının Şehirleri II”, **DTCF**, C. IX, No: 1-2, 1951, Ankara, ss. 105-110.
- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan’ının Şehirleri III”, **DTCF**, C. X, No: 3-4, Ankara, 1952, ss. 161-166.
- P’ing Ch’eng-chün (ed.): **Hsi-yü-ti-ming** (Doğu Türkistan Yer Adları), Beijing, 1980.
- Pan Chi-hsin: Hsin-chiang Ch’u-t’u-ku-chih-yen-chiu (Doğu Türkistan’da Bulunan Eski Kağıtlarla İlgili Araştırmalar), Urumçi, 1983.
- Parker, E. H.: “Tartars and Chinese before the Time of Confucius”, **EHR**, C. 22, No: 88, Oct., 1907, ss. 625-635.
- Pelliot, P.: **Les Grottes de Touen-houang**, C. I-III, Paris, 1920; C. IV-V, Paris, 1921; C. VI, Paris, 1924.
- Poucha, Pavel: **Do nitra Asie**, Prague, 1962.
- Pritsak, O.: “Xun der Volksname der Hsiung-nu”, **CAJ**, C. V, No:1
- Przhevalskiy, N. M.: **Iz Zaisana Cherez Khami v Tibet i na Verkhov'ya Zheltoi reki**, St. Peterburg, 1888.
Ot Kiakhty na Istoki Zheltoi Rieki, St. Peterburg, 1888.
- Pulleyblank, E. G.: “The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration”, **BSOAS**, C. XXXIII, ss. 154-160.
Historians of China and Japan, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.
“The Consonantal System of Old Chinese”, **AM**, C. 9, 1963, ss. 58-144.

- “The Consonantal System of Old Chinese”, Part II, **AM**, C. 9, 1963, ss. 206-265.
- Pumpelly, Raphael: **Explorations in Turkestan: Expedition of 1903**, Washington D.C., 1905.
Explorations in Turkestan: Expedition of 1904, C. I-II, Washington D.C., 1908.
- Puri, B. N.: “Kushans”, **History of Civilizations of Central Asia**, C. II, ed. J. Harmatta, 1994, Paris, s. 247-254.
- Radloff, F. Wilhelm: **Atlas der Alterthümer der Mongolei**, St. Peterburg, C. I-II, 1892.
Aus Siberien, C. I-II, Leipzig, 1893.
- Rhins, J. L. Dutreuil de: **Mission Scientifique dans la Haute Asie 1890-1895**, C. I, Paris, 1897; C. II-III, Paris, 1898.
- Rozi, Ablimit: “Yer Namliri Hekkide Bezi Tetikatlar”, **Xinjiang Univirstiti İlmî Journili**, No: 3, Urumçi, 1986.
- Samolin, W.: **East Turkestan to the Twelfth Century**, Hague, 1964.
- Schlagintweit-Hermann, A.-R. v.: **Results of a Scientific Mission to India and High Asia**, C. III, V-VI, Leipzig-England, 1861.
- Schmitt, G.: “Wo siedelten nachweislich türkische Stämme im ersten Jh vor bzw. Nach der Zeitenwende”, **AO**, C. 24, 1971.
- Schomberg, R. C. F.-M. Arnold: “The Climatic Conditions of the Tarim Basin”, **GJ**, C. LXXV, No: 4, Apr., 1930, ss. 313-320.
- Schuessler, Axel: **ABC Etymological Dictionary of Old Chinese**, Honolulu, 2007.
- Shiratori, K.: “On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Wang and his Metal Statues for Heaven Worship”, **MRDTB**, C. 5, Tokyo, 1930, ss. 1-79.

- Si Han: “A Chinese Word on Image – Zheng Qiao (1104-1162) and His Thought on Images”, **Gothenburg Studies in Art and Architecture**, No: 25, Göteborg, 2008.
- Sinor, Denis: “The Scope and Importance of Altaic Studies”, **JAOS**, C. LXXXIII, No: 2, Apr.-Jun., 1963.
“Giriş: İç Asya Kavramı”, çev. R. Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, der., Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 2003⁴, s. 11-33.
- Stein, Sir Marc Aurel: **Ancient Khotan**, C. I-II, Oxford, 1907.
Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, C. I-V, Oxford, 1921.
Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān, Oxford, 1928.
Ruins of Desert Cathay, London, 1907.
On Ancient Central-Asian Tracks, London, 1933.
Memoir on Maps of Chinese Turkistan and Kansu, India / Dehra Dūn, 1923.
Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran, London, 1937.
The Thousand Buddhas, London, 1921.
- Su Bei-hai: **Hsi-yü-li-shih-ti-li**, Urumçi, 1988.
- Şeşen, Ramazan: İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, TTK Yay., 2001².
- T’ang-chi: “Türk Tarihine Âid Çin Kaynakları”, **TED**, No: 2’den ayrı basım, İstanbul, 1971.
- Ts’eng Wen-wo: **Chung-kuo-ching-yin-hsi-yü-shih**, Shang-hai, 1936.

- Taishan Yu “A Study of Saka History”, **SPP**, Nu: 80, July 1998.
- Takashi Sōma: “Studies on the Country of T’iao-Chih”, **MRDTB**, No: 36, 1978, ss. 1-26.
- Tarn, William W.: **The Greeks in Bactria and in India**, Cambridge, 2010².
- Taşgıl, Ahmet: **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, TTK Yay., 2004.
- Thomas, F. W.: “Sandanes, Nahapāna, Castana and Kaniška: Tung-li, P’an-ch’i and Chinese Turkestan”, **New Indian Antiquary**, C. VII, 1944.
- Tōdō Akiyasu: “Some Notes on the Ch’iang Tribes”, **AA**, No:16, Tokyo, 1969.
- Togan, A. Z. Velidi: Türkistan İsmi, Hudûdı ve Mesâhâtı Hakkında, İstanbul, 1927.
- “Türk Sanat Tarihi Araştırmalarının Temel Meseleleri”, **Türk Kültürü El Kitabı**, ed. E. Esin, C. II/1a, İstanbul, 1972, ss. 1-7.
- Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1981³.
- Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul, Enderun Yay., 1981².
- Türk Türkistan**, İstanbul, 1960.
- Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsivilizatsii**, Moskva, 1948.
- Tripathi, R. Shankar: **History of Ancient India**, Benares, 1942.
- Tugusheva, L. Iu., Fragmentı: **Uygurskoy Versii Biografii Siuan-Tszana**, Moskva, 1980.
- Türkeli, Cevat: **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.

- Vásary, István: **Eski İç Asya Tarihi**, çev., İ. Doğan, İstanbul, Ötüken Yay., 2007.
- Vasiley, L. S.: “Banj Čao v Zapadnom Krae”, **VDI**, C. I, 1955.
- Waldschmidt, E.: **Gandhara, Kutscha, Turfan, eine Einführung i die frühmittelalterliche Kunst Zentralasiens**, Leipzig, 1925.
- Wang Ping-hua ve Liu Wen-su: **Hsin-chiang Li-shih-wen-wu (Doğu Türkistan Tarihi Eserleri)**, Urumçi, 1999.
- Watson, B.: **Records of the Grand Historian of China**, 2 Cilt, New York, 1961.
- Watters, Thomas: **On Yuan Chwang’s Travels in India**, London, 1904.
- Wei Sung-shan (ed): **Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz’u-tien** (Çin’in Tarihi Yer Adları Sözlüğü), Kuang-tung, 1995.
- Wesendonk, O.: “Kuşan, Chioneten und Heptaleten”, **Klio**, XXVI, 1933, s. 331-46.
- Wylie, A.: “Notes on the Western Regions”, **JAIGBI**, C. X, 1881, ss. 20-73; a.y., “Notes on the Western Regions”, **JAIGBI**, C. XI, 1882, ss. 83-115.
- Yıldırım, Kürşat: **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Otopsi Yay., 2010.
- Yule, H.: **Cathay and the Way Thither**, C. I-II, London, 1866.
- “Çin’in Doğu Türkistan Coğrafyasını İşgali Esnasında Orta Doğu’ya Gönderdiği Seyyah: Kan Ying (m.s. 97)”, **Evliya Çelebi’nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler Sempozyumu 23-24 Mayıs 2011**, İstanbul (Baskıda).

Yu Taishan:

A Study of the History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions, Sino-Platonic Papers, No: 173, October, 2006.

“A Study of Saka History”, **Sino-Platonic Papers**, No: 80, July 1998.

Yü Ying-shih:

Trade and Expansion in Han China (A Study in the Structure of Sino Barbarian Economic Relations, Berkeley, 1967.

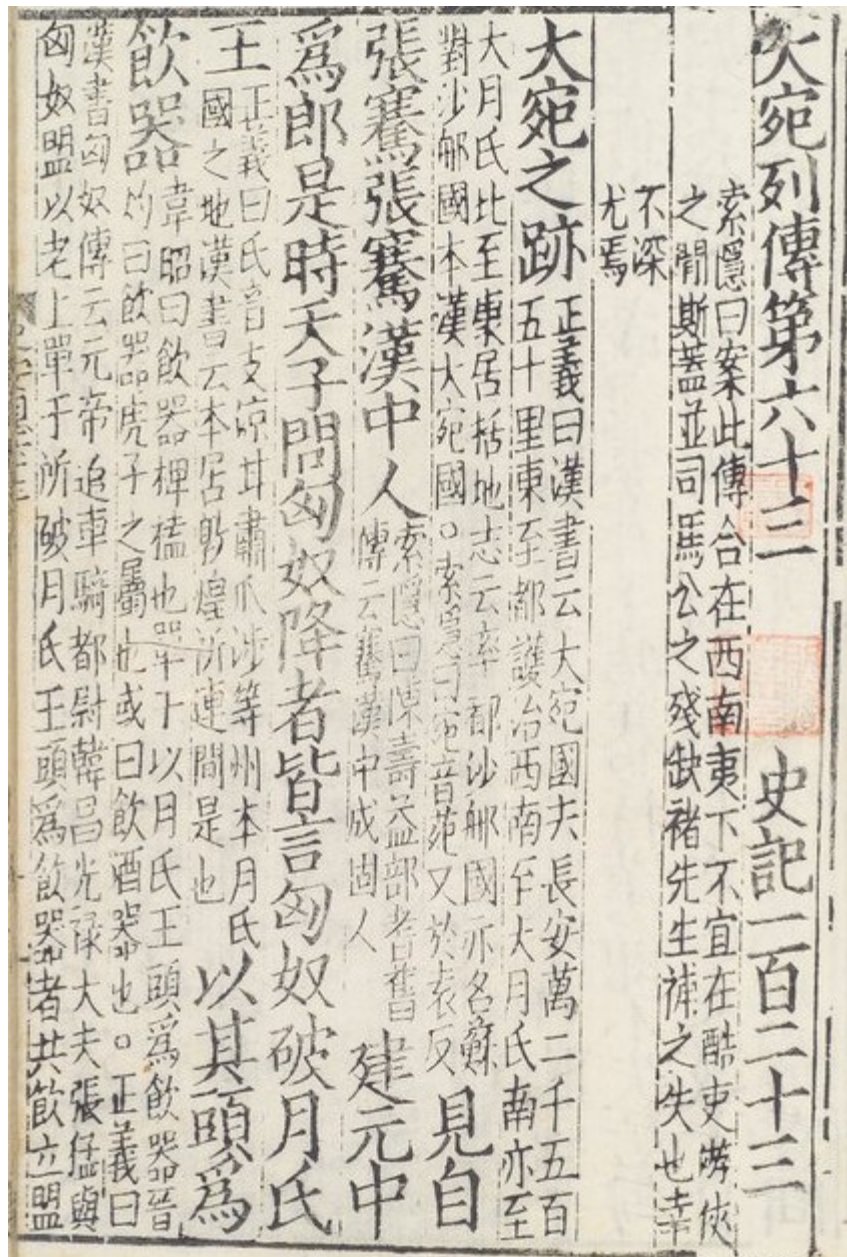
“Han Foreign Relations”, **Cambridge History of China**, ed. D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge, 1987.

EK

ÇİNCE METİNLER

SHIH CHI, BÖLÜM 123, "TA WAN" (FERGANA)

KISMINDAN PARÇALAR

曰若欲何之騫曰爲漢使月氏而爲匈奴所閉

道今亡唯王使人導送我誠得至反漢漢之賂

遺王財物不可勝言大宛以爲然遣騫索隱曰謂大宛發遣

騫西爲發道繹抵康居索隱曰發道可謂發驛今人導引而至康居也道音道抵至

也居音渠。正義曰抵至也居其居反括地志云康居國在東西一萬六百里其西北可二千里有奄祭酒國也

康居傳致大月氏正義曰此大月氏在大宛西南於焉水北爲王庭漢書云去長安萬

一千六百里大月氏王已爲胡所殺立其太子爲王徐廣曰一

云夫人爲王夷狄亦或女王。索隱曰既臣大夏而居

索隱曰居作君謂月氏以大夏爲臣而爲之地肥饒少

作君也。正義曰既書也大夏國在焉水南地肥饒少

寇志安樂又自以遠漢殊無報胡之心騫從月

HAN SHU, BÖLÜM 96

“HSI-YÜ” (BATI TOPRAKLARI/DOĞU TÜRKİSTAN)

BÖLÜMÜNDEN PARÇALAR:

“YÜ-T’IEN” (HOTEN) BAHSİNİN BAŞLANGICI

渠勒國王治鞬都城師古曰鞬音居言反去長安九千九百五十里戶三百一十口二千一百七十勝兵三百人東北至都護治所三千八百五十二里東與戎盧西與婼羌北與扞彌接

于闐國王治西城去長安九千六百七十里戶三千三百口萬九千三百勝兵二千四百人輔國侯左右將左右騎君東西城長譯長各一人東北至都護治所三千九百四十七里南與婼羌接北與姑墨接于闐之西水皆西流注西海其東水東流注鹽澤河原出焉蘇林曰卽中國也河多玉石師古曰玉之璞也一日石之似玉也西通皮山三百八十里

乾隆四年校刊

前漢書卷九十七上

列傳

八

“SHA-CH’E” (YARKEND) KISMININ BAŞLANGICI

前漢書卷九十六 西域傳
捐毒國王治衍敦谷去長安九千八百六十里戶三百
八十口千一百勝兵五百人東至都護治所二千八百
六十一里至疏勒南與葱領屬師古曰屬聯也音之欲反無人民西
上葱領則休循也西北至大宛千三十里北與烏孫接
衣服類烏孫隨水草依葱領本塞種也
莎車國王治莎車城去長安九千九百五十里戶二千
三百三十九口萬六千三百七十三勝兵三千四十九
人輔國侯左右將左右騎君備西夜君各一人都尉二
人譯長四人東北至都護治所四千七百四十六里西
至疏勒五百六十里西南至蒲犁七百四十里有鐵山

KU-MO (AKSU) KISMININ BAŞLANGICI

姑墨國王治南城去長安八千一百五十里戶三千五百口二萬四千五百勝兵四千五百人姑墨侯輔國侯都尉左右將左右騎君各一人譯長二人東至都護治所二千二十里○宋祁曰監本作千二十里晏本作二千二十里南至于闐馬行十五日北與烏孫接出銅鐵雌黃東通龜茲六百七十里王莽時姑墨王丞殺溫宿王并其國

溫宿國王治溫宿城師古曰今雍州醴泉縣北有山名溫宿領者本因漢時得溫宿國人令居此地田牧因以爲名去長安八千三百五十里戶二千二百口八千四百勝兵千五百人輔國侯左右將左右都尉左右騎君譯長各二人東至都護治所二千三百八十里

HOU HAN SHU, BÖLÜM 88
“HSI-YÜ” (BATI TOPRAKLARI/DOĞU TÜRKİSTAN)
BÖLÜMÜNÜNDEN BAZI ÇİNCE TRANSKRİPSİYONLAR

P’U-LEI (BARKÖL) BAHSİ

“蒲類國居天山西疏榆谷東南去長史所居千二百九十里去洛陽萬四百九十里戶八百餘口二千餘勝兵七百餘人廬帳而居逐水草頗知田作有牛馬駱駝羊畜能作弓矢國出好馬蒲類本大國也前西域屬匈奴而其王得罪單于單于怒徙蒲類人六千餘口內之匈奴右部阿惡地因號曰阿惡國南去車師後部馬行九十餘日人口貧羸逃亡山谷間故留為國云...”.

ARKA CH’E-SHIH (TURFAN) BAHSİ

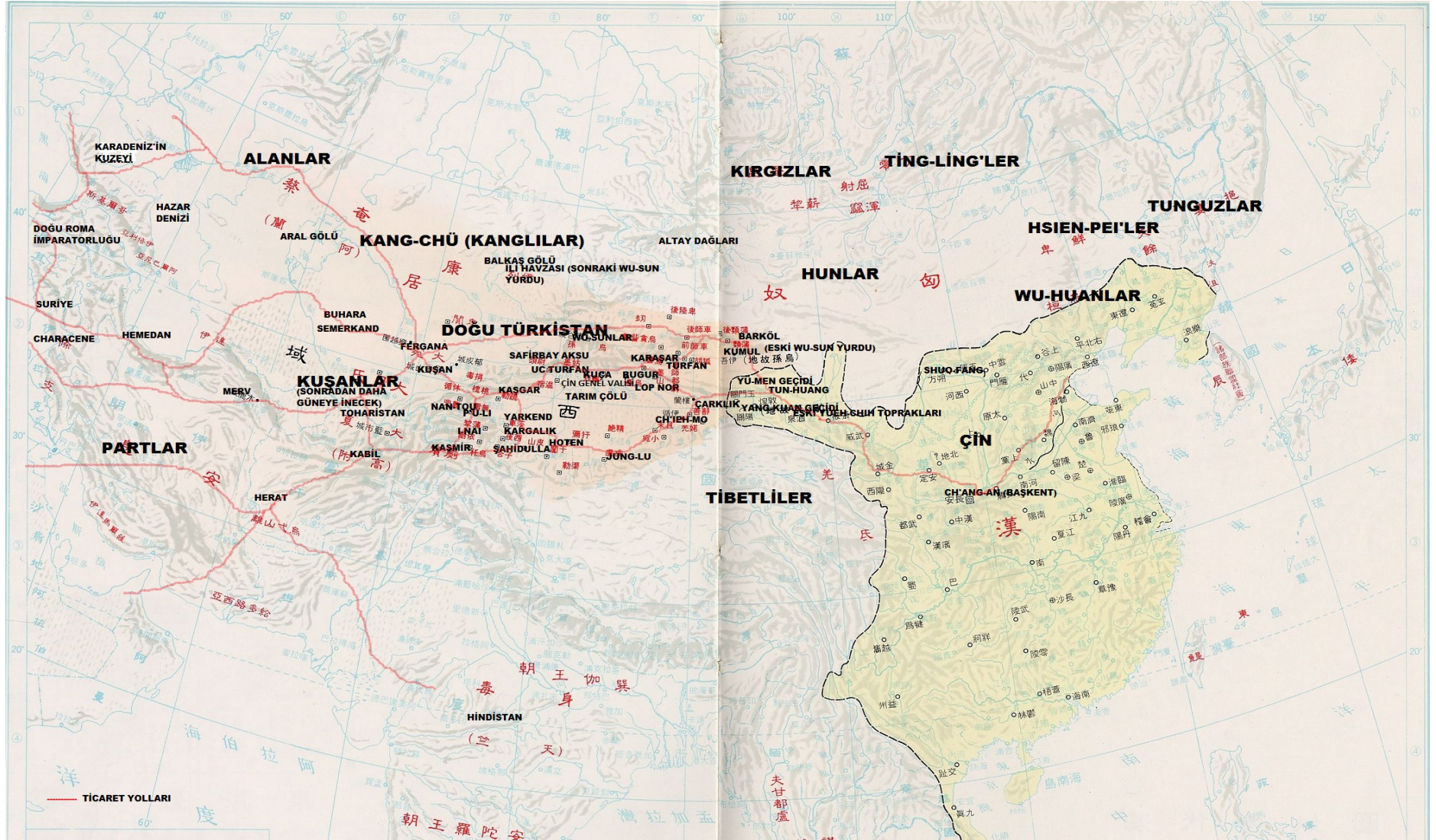
“後王居務塗谷去長史所居五百里去洛陽九千六百二十里領戶四千餘口萬五千餘勝兵三千餘人前後部及東且彌卑陸蒲類移支是為車師六國北與匈奴接前部西通焉耆北道後部西通烏孫建武二十一年與鄯善焉耆遣子入侍光武遣還之乃附屬匈奴明帝永平十六年漢取伊吾盧通西域車師始復內屬匈奴遣兵擊之復降北虜和帝永元二年大將軍竇憲破北匈奴車師震懼前後王各遣子奉貢入侍並賜印綬金帛八年戊己校尉索輿欲廢後部王涿鞬立破虜侯細致涿鞬忿前王尉卑大賣己因反擊尉卑大獲其妻子明年漢遣將兵長史王林發涼州六郡兵及羌虜胡二萬餘人以討涿鞬獲首虜千餘人涿鞬入北匈奴漢軍追擊斬之立涿鞬弟農奇為王至永寧元年後王軍就及母沙麻反畔殺後部司馬及敦煌行事至安帝延光四年長史班勇擊軍就大破斬之順帝永建元年勇率後王農奇子加特奴及八滑等發精兵擊北虜呼衍王破之勇於是上立加特奴為後王八滑為後部親漢侯陽嘉三年夏車師後部司馬率加特奴等千五百人掩擊北匈奴於閭吾陸谷壞其廬落斬數百級獲單于母季母及婦女數百人

牛羊十餘萬頭車千餘兩兵器什物甚眾四年春北匈奴呼衍王率兵侵後部帝以車師六國接近北虜為西域蔽扞乃令敦煌太守發諸國兵及玉門關候伊吾司馬合六千三百騎救之掩擊北虜於勒山漢軍不利秋呼衍王復將二千人攻後部破之桓帝元嘉元年呼衍王將三千餘騎寇伊吾伊吾司馬毛愷遣吏兵五百人於蒲類海東與呼衍王戰悉為所沒呼衍王遂攻伊吾屯城夏遣敦煌太守司馬達將敦煌酒泉張掖屬國吏士四千餘人救之出塞至蒲類海呼衍王聞而引去漢軍無功而還永興元年車師後部王阿羅多與戊部候嚴皓不相得遂忿戾反畔攻圍漢屯田且固城殺傷吏士後部候炭遮領餘人畔阿羅多詣漢吏降阿羅多迫急將其母妻子從百餘騎亡走北匈奴中敦煌太守宋亮上立後部故王軍就質子卑君為後部王後阿羅多復從匈奴中還與卑君爭國頗收其國人戊校尉閻詳慮其招引北虜將亂西域乃開信告示許復為王阿羅多乃詣詳降於是收奪所賜卑君印綬更立阿羅多為王仍將卑君還敦煌以後部人三百帳別屬役之...”。

YEN-CH’I (KARAŞAR) BAHSİ

“焉耆國王居南河城北去長史所居八百里東去洛陽八千二百里戶萬五千口五萬二千勝兵二萬餘人其國四面有大山與龜茲相連道險阨易守有海水曲入四山之內周匝其城三十餘里永平末焉耆與龜茲共攻沒都護陳睦副校尉郭恂殺吏士二千餘人至永元六年都護班超發諸國兵討焉耆危須尉黎山國遂斬焉耆尉黎二王首傳送京師縣蠻夷邸超乃立焉耆左侯元孟為王尉黎危須山國皆更立其王至安帝時西域背畔延光中超子勇為西域長史復討定諸國元孟與尉黎危須不降永建二年勇與敦煌太守張朗擊破之元孟乃遣子詣闕貢獻...”。

MİLÂDİN BAŞLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN VE ÇEVRESİ

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.